

Series Ceranea
tom 6

Marcin Cyrulski

Michał Panaretos

Kronika trapezuncka
przekład, komentarz
historyczny i filologiczny

Ceranea
— CERANEUM —

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Series Ceranea
tom 6

Michał Panaretos

Kronika trapezuncka
przekład, komentarz
historyczny i filologiczny

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Series Ceranea
tom 6

Marcin Cyrulski

Michał Panaretos

Kronika trapezuncka
przekład, komentarz
historyczny i filologiczny

— CERANEUM —

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2020

Series Ceranea
tom 6

Uniwersytet Łódzki, Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego
i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana, *Ceraneum*

KOLEGIUM REDAKCYJNE

*Zofia A. Brzozowska, Paweł Filipczak, Agata Kawecka, Andrzej Kompa, Mirosław J. Leszka
Marek Majer, Kiril Marinow, Georgi Minczew, Ivan N. Petrov, Małgorzata Skowronek*

ADRES KOLEGIUM REDAKCYJNEGO

90-237 Łódź, ul. Matejki 32/38, pok. 319, www.ceraneum.uni.lodz.pl, s.ceranea@uni.lodz.pl

RECENZENT

Dariusz Brodka

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKCJA, KOREKTA I ADIUSTACJA

Andrzej Kompa

WSPÓŁPRACA

Mirosław J. Leszka

SKŁAD I ŁAMANIE

Tomasz Pietras

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

Sebastian Buzar

Przedruk tekstu greckiego dokonany został za zgodą Redakcji czasopisma *Ἀρχαίων Πόλεως*

© Copyright by Marcin Cyrulski, Łódź 2020

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons

Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.08280.17.0.M

Ark. druk. 12,125

ISBN 978-83-8220-014-0

e-ISBN 978-83-8220-015-7

<https://doi.org/10.18778/8088-014-0>

*Pamięci moich dziadków,
Adolfa i Teresy Stanisławczyków
– M.C.*

Spis treści

Przedmowa	11
-----------------	----

I

Miasto, autor i dzieło. Trapezunt, Michał Panaretos i jego <i>Kronika</i>	15
1. Trapezunt w starożytności i epoce bizantyńskiej	15
1.1. W drodze do „żrenicy Azji”, czyli o krainie, w której leży miasto Trapezunt	15
2. Historia Trapezuntu – od mitu do pierwszych zapisków kroni- karskich, geograficznych i hagiograficznych	19
2.1. Mit	19
2.2. Zapiski kronikarskie i geograficzne	20
2.3. Źródła hagiograficzne	29
3. Historia miasta w epoce bizantyńskiej	30
4. Nowe Cesarstwo – nowi Wielcy Komnenowie. Wprowadzenie do historii Cesarstwa Trapezunckiego od 1204 do 1461 roku	36
4.1. Powstanie nowego państwa nad brzegami Morza Czar- nego	36
4.2. Skąd wywodził się ród Wielkich Komnenów?	39
4.3. Cesarstwo Trapezunckie pod panowaniem Wielkich Komnenów	42
5. Złota epoka miasta Trapezuntu pod rządami Wielkich Kom- nenów	54
6. Nauka i literatura w Cesarstwie Trapezunckim	57

II

Michał Panaretos i jego dzieło	63
1. <i>Kronika trapezuncka</i> Michała Panaretosa i jej znaczenie w badaniach nad historią Trapezuntu	63
1.1. Etap <i>minor</i> i <i>maior</i> w historii badań nad Cesarstwem Trapezunckim	63
2. Kim był Michał Panaretos i co napisał sam o sobie?	66
2.1. Inni o Michale Panaretosie	72
3. Między greckim językiem klasycznym a średniowieczną greką. O języku, słownictwie i stylu <i>Kroniki trapezunckiej</i>	75
3.1. Datowanie	77
3.2. Rzeczowniki, słownictwo grecko-bizantyńskie i neologizmy	78
3.3. Słownictwo łacińskie w piśmiennictwie bizantyńskim i w <i>Kronice trapezunckiej</i>	85
3.4. Słownictwo tureckiej, arabskiej lub perskiej proveniencji	88
3.5. Czasowniki	91
3.6. Styl kronikarza	91
4. Wydania <i>Kroniki trapezunckiej</i> Michała Panaretosa	94
Michał Panaretos, <i>Kronika trapezuncka</i> – tekst oryginalny i polski przekład	97
Władcy Cesarstwa Trapezuntu	165
Spis skrótów	169
Bibliografia	171
Indeks osób	179
Indeks nazw geograficznych i etnicznych	186
Summary	191

Contents

Foreword	11
----------------	----

I

The City, the Author, and the Work. Trebizond, Michael Panaretos and his <i>Chronicle</i>	15
1. Trapezus in Antiquity and Byzantine Times	15
1.1. En Route to the 'Eye of Asia' – on the Land Where the City of Trebizond Lies	15
2. The History of Trebizond – From the Myth to the First Annalist, Geographical and Hagiographical Records	19
2.1. The Myth	19
2.2. The Annalist and Geographical Records	20
2.3. The Hagiographic Sources	29
3. The History of the City in the Byzantine Times	30
4. The New Empire – New Grand Komnenoi. The Introduction to the History of the Trapezuntine Empire from 1204 to 1461	36
4.1. The Foundation of the New State at the Coasts of Black Sea	36
4.2. Where Did the Family of the Grand Komnenoi Originate From?	39
4.3. The Trapezuntine Empire under the Rule of the Grand Komnenoi	42
5. The Golden Age of the City During the Reign of the Grand Komnenoi	54
6. The Education and Literature in the Trapezuntine Empire ...	57

II

Michael Panaretos and His Work	63
1. The <i>Trapezuntine Chronicle</i> of Michael Panaretos and its Significance in the Research in the History of Trebizond	63
1.1. <i>Minor</i> and <i>Maior</i> Periods in the History of Research on the Trapezuntine Empire	63
2. Who Was Michael Panaretos and What Did He Write About Himself?	66
2.1. The Others on Michael Panaretos	72
3. Between the Classical and Medieval Greek. On the Language, Vocabulary and Style of the <i>Trapezuntine Chronicle</i>	75
3.1. The Dating	77
3.2. The Nouns, Greco-Byzantine Vocabulary and Neologisms	78
3.3. The Latin Vocabulary in the Byzantine Literature and in the <i>Trapezuntine Chronicle</i>	85
3.4. The Vocabulary of Turkic, Arab or Persian Provenience	88
3.5. The Verbs	91
3.6. The Chronicler's Style	91
4. The Editions of the Michel Panaretos' <i>Trapezuntine Chronicle</i>	94
Michael Panaretos, <i>The Trapezuntine Chronicle</i> – The Original Text and Polish Translation	97
	121
 The Rulers of Trebizond	165
List of Abbreviations	169
Bibliography	171
Index of People	179
Index of Geographical and Ethnical Names	186
Summary	191

Przedmowa

Ponaddwustupięcdziesięcioletnia historia Cesarstwa Trapezunckiego (1204–1461) była i jest znana w Polsce, jak dotąd, jedynie wąskiej grupie specjalistów zajmujących się dziejami Bizancjum lub Turcji. Próżno by szukać w polskiej bibliografii oddzielnej pozycji poświęconej temu państwu. Prezentowany poniżej przekład *Kroniki trapezunckiej* Michała Panaretosa jest pierwszą w polskiej literaturze próbą zapoznania polskiego Czytelnika z tą tematyką. Jest to zarazem pierwsze polskie tłumaczenie źródła trapezunckiego.

Przekład tego dzieła okazał się nie lada wyzwaniem. Wkroczyłem na obszar językowy w dużym stopniu nieznany polskiej nauce, a zarazem z tego względu bardzo interesujący. Po pierwszym przeczytaniu tekstu okazało się, że do dalszej pracy nad nim trzeba wykorzystać specjalistyczne słowniki greki bizantyńskiej. Dużą pomocą okazał się internet, w którym można odnaleźć wiele cennych źródeł, słowników oraz literatury naukowej. Dotyczy to jednak w przeważającej mierze tekstów dawniejszych, dziewiętnastowiecznych, a nawet jeszcze starszych. Ale nie tylko. Trzeba przyznać, że internet pozwala również zapoznać się z pracami naukowymi powstającymi współcześnie, stopniowo coraz obficie udostępnianymi w otwartym dostępie.

Polski przekład *Kroniki* Panaretosa został potraktowany jako osobna, zamknięta całość. Przyjąłem, że literatura i źródła będą cytowane w oryginalnym zapisie bez łacińskiej transliteracji.

Jak dotąd nauka polska nie doczekała się monograficznego opracowania historii cesarstwa Wielkich Komnenów. Nadcarnomorskie państwo było

jedynie wzmiankowane w monografiach dotyczących historii Bizancjum, ewentualnie pracach o Turkach osmańskich. W komentarzu historycznym potrzebne więc okazało się wprowadzenie czytelnika w świat nie tylko samego Cesarstwa Trapezunckiego, ale szerzej w świat Pontu, którego częścią było władztwo Wielkich Komnenów. Stąd rozdział I otwiera opis położenia miasta, jego klimatu i przyrody oraz historii od czasów mitycznych po zdobycie regionu w 1461 roku przez Mehmeda II. Wraz z wkroczeniem wojsk tureckich do Trapezuntu skończyła się w nim dominacja kultury greckiej, która dla mnie jako filologa klasycznego stanowiła podstawę zainteresowań i badań. Zrezygnowałem z opowiadania dalszej historii miasta, przyjmując za cezurę właśnie rok 1461.

Kolejny rozdział obejmuje historię badań nad *Kroniką trapezuncką*, życiorys autora oraz próbę oceny jego dzieła z punktu widzenia filologicznego. Starałem się w tym miejscu omówić słownictwo *Kroniki* w taki sposób, aby zilustrować zarówno trudności translatorskie, jak i specyfikę czternastowiecznego języka greckiego, która ukazana została na wybranych przykładach. Chciałbym tylko podnieść fakt, iż część filologiczna została napisana z punktu widzenia filologa klasycznego, a nie neohellenisty. Stąd to, co może zadziwiać klasyka, dla neogrecysty jest rzeczą oczywistą. Klasyczna greka była więc dla mnie „kanonem”, do którego się odwoływałem, pamiętając o osobnej drodze rozwoju greki bizantyńskiej, trwającej już wiele stuleci.

Osoby występujące w *Kronice*, w tym także tureccy dowódcy, zostali rozszyfrowani na podstawie *PLP*. W większości przypadków pisownia ich imion i nazwisk opiera się tym leksykonie. W tekście głównym (zawsze kursywą) pozostawiłem jednak część nazw osobowych i geograficznych (głównie tureckie i niektóre gruzińskie) w ich oryginalnym zapisie. Postanowiłem je jedynie oddać w alfabecie łacińskim. W ten sposób Czytelnik, mając jednocześnie możliwość wglądu w oryginalny i tutaj przedrukowany tekst grecki, będzie jednocześnie bliżej pierwowzoru, z nazewnictwem przekształconym tylko przez grekojęzycznego autora.

W obrębie przekładu *Kroniki* przyjęto następujące zasady edytorskie:

- a) numeracja akapitów podążyła za wydaniem Odyseasa Lampsidesa; dodano jedynie w nawiasach kwadratowych cyfry arabskie, które mają ułatwić Czytelnikowi odwoływanie się do poszczególnych partii tekstu Panaretosa;
- b) w obrębie akapitów przyjęto ponadto podtytuły (oznaczone drukiem pogrubionym), które wyodrębniają i porządkują panowanie poszczególnych władców;
- c) w nawiasach kwadratowych zamieszczono partie tekstu, o które tekst oryginalny został uzupełniony – zabieg ten wymusiła zbyt daleko posunięta lakoniczność przekazu kronikarza. Uznałem, iż uczciwość translatorska wymaga wskazania ingerencji tłumacza w tekst *Kroniki*, w szczególności z myślą o Czytelnikach, którzy nie władają językiem greckim;
- d) obok dat zapisywanych według ery bizantyńskiej (liczonej od początku świata) w nawiasach zwykłych podano daty liczone według ery chrześcijańskiej; małą literą zapisano nazwy miesięcy, zgodnie z polskim zwyczajem, odstępując tym samym od greckiego oryginału;
- e) kursywą podano wszystkie nazwy własne, które Panaretos przekładał (głównie transkrybował) z języków obcych – zwłaszcza tureckiego i gruzińskiego – na język grecki; słowa te pozostawiłem w ich oryginalnym brzmieniu;
- f) nazwy urzędów i tytułów podano według zasad stosowanych przez polskich bizantynistów¹, które jednak nie zawsze są i mogą być konsekwentne;

¹ Za wzór służyły prace Oktawiusza Jurewicza (przede wszystkim O. JUREWICZ, *Historia literatury bizantyńskiej. Zarys*, Wrocław 1984), oraz polskie tłumaczenie *Dziejów Bizancjum* G. Ostrogorskiego (G. OSTROGORSKI, *Dzieje Bizancjum*, tłum. H. EVERT-KAPPESOWA et al., Warszawa 1968).

- g) nazwy miejscowości i zamków zostały rozwiązane na podstawie map dołączonych do pracy A. Bryera i D. Winfielda², i podane w standaryzowanym polskim nazewnictwie geograficznym, uwzględniającym obowiązujące wytyczne oraz uzus językowy.

W zamieszczonym tekście oryginału zrezygnowałem z publikowania aparatu krytycznego znajdującego się w wydaniu *Odyseasa Lampsidesa*.

Podziękowania

Przekład ten nigdy by nie powstał, gdybym nie zetknął się z „bajecznym” Cesarstwem Trapezunckim na seminarium magisterskim prowadzonym przez Panią prof. Małgorzatę Dąbrowską. Stąd w pierwszej kolejności pragnę podziękować w szczególny sposób właśnie Pani Profesor, dzięki której poznałem świat nadczarnomorskiego państwa. Szczególne podziękowania kieruję również pod adresem Pani dr hab. Joanny Rybowskiej, która była pierwszą czytelniczką powstającego przekładu. To dzięki Pani Profesor, która była patronką powstającego tłumaczenia, udało się uniknąć wielu błędów. Dziękuję Jej za cierpliwość i poświęcenie. Zechcą przyjąć podziękowania: Pani prof. Hanna Zalewska-Jura, Panie doktor: Marta Biedrawa-Raczyńska, Yvonne Borowski i Agnieszka Kozanecka-Kozakiewicz. Serdeczne podziękowania kieruję pod adresem mojej siostry – Joanny oraz Jej męża – Rafała.

Słowa podziękowania kieruję również pod adresem P.P. prof. Mirosława J. Leszki, prof. Georgiego Minczewa oraz dr. Andrzeja Kompy, dzięki którym wydanie *Kroniki* stało się możliwe.

² A. BRYER, D. WINFIELD, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985 (Dumbarton Oaks Studies, 20).

I

Miasto, autor i dzieło Trapezunt, Michał Panaretos i jego *Kronika*

1. Trapezunt w starożytności i epoce bizantyńskiej

1.1. W drodze do „żrenicy Azji”, czyli o krainie, w której leży miasto Trapezunt

Przeróżni autorzy, tak starożytni jak i bizantyńscy, próbowali przypisać Trapezunt konkretnej krainie geograficznej. I tak miał on stanowić część Kapadocji, miał należeć do Paflagonii, a często, jeszcze w epoce bizantyńskiej, był uważany za część Kolchidy¹. Od czasów rzymskich należał do prowincji zwanej Pontem, dlatego też w dalszej części będzie mowa o Trapezuncie jako mieście pontyjskim.

Wschodnie wybrzeże Morza Czarnego, na którym usytuowało się miasto Trapezunt, charakteryzuje łagodny zarys brzegów. Nad miastem, jak i całym Pontem, dominuje pasmo Gór Pontyjskich zwanych niekiedy Alpami Pontyjskimi. Łańcuchy górskie rozciągają się od Terme (Themiskyra) na zachodzie do Asparos na wschodzie. Góry te wypiętrzyły się i przyjęły swą ostateczną formę, jaką znamy dziś, w okresie ostatnich wielkich ruchów

¹ С.П. КАРПОВ, *История Трапезундской Империи*, Санкт-Петербург 2007, s. 34. O Trapezuncie jako części Kolchidy pisali między innymi Nicefor Gregoras i Laonik Chalkokondyles – NICEFOR GREGORAS, vol. I, s. 148, LAONIK CHALKOKONDYLES, IX, s. 461.

górotwórczych, wtedy kiedy powstały Alpy, Himalaje i Andy. Wtedy też ukształtował się dzisiejszy zarys morza i lądu².

Natura obdarzyła Pont nie tylko urokliwymi widokami, ale i bogactwem złóż mineralnych³. Już od najdawniejszych czasów wydobywano i wytapiało tu żelazo, w czym szczególnie wyspecjalizowali się mieszkańcy Chalibii, krainy leżącej na południe od Trapezuntu. W starożytnej Argyrii, znajdującej się niedaleko ujścia rzeki Filabonites, na zachód od miasta Trapezuntu, miał znajdować się depozyt srebra, w postaci czystego kruszcu. Ten szlachetny metal przypuszczalnie wydobywano gdzieś w górach, na południu, prawdopodobnie w kopalniach umiejscowionych pomiędzy Tzanichą (Canca) a Bajburtem. Pontyjskie miasto Synopa słynęło natomiast w starożytności z czerwonego barwnika – zwanego w średniowieczu, od nazwy miasta, cynobrem (śred. łac. *sinoper*). Według Pliniusza Starszego Pont słynął także z wydobywania ałunu⁴. Mineral ten stanowiący ważny produkt eksportowy, wydobywano jeszcze w średniowieczu blisko Kolonei (Şebinkarahisar)⁵.

Natura, która tak hojnie obdarzyła Pont bogactwami naturalnymi i urokami widoków, wycisnęła swój ślad również na przyrodzie tego miejsca, której obfitość zależy w przeważającej mierze od klimatu. Największy wpływ na aurę Pontu wywiera ukształtowanie powierzchni, z dominującymi w krajobrazie górami. To właśnie pasmo Gór Pontyjskich odpowiada za zróżnicowanie klimatyczne Pontu na dwie wyraźne strefy. Pierwsza, północna, charakteryzuje się łagodnie umiarkowanym klimatem, druga, południowa, klimatem gorącym ze znacznymi wahaniem temperatur i opadów.

Na północy, wzdłuż całego wybrzeża rozciąga się strefa o wysokich opadach rocznych. Wilgotne powietrze sprowadzają tu północno-zachodnie wiatry, które mknąc przez Morze Czarne, napotykać na swej drodze barierę w postaci gór⁶. Temperatury, co jest oczywiste, zależą od wysokości nad

² A. BRYER, D. WINFIELD, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985 (Dumbarton Oaks Studies, 20), s. 2.

³ E. JANSSENS, *Trébizonde en Colchide*, Bruxelles 1969, s. 12; A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 3; C.Π. ΚΑΠΠΟΒ, *op. cit.*, s. 39.

⁴ PLINIUSZ STARSZY, XXXV, 52, 184.

⁵ A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 3.

⁶ Opady rozkładają się w następujący sposób: 186 mm wiosną, 152 mm latem, jesienią 277 mm, a zimą 229 mm. Podają za: E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 12–13.

poziomem morza, przy czym sam Trapezunt⁷, jak i ogólnie rzecz biorąc wybrzeża Pontu, ma wilgotny klimat z umiarkowaną temperaturą. Drugi typ klimatu znajdziemy w południowej części zboczy pontyjskiego łańcucha gór. Panuje tam zimny, umiarkowany klimat kontynentalny, typowy dla płaskowyżu anatolijskiego – a zatem opady są niskie i występują przeważnie zimą. Lata są natomiast długie i praktycznie bez opadów, z często zdarzającymi się suszami. Typowe są również znaczne wahania między temperaturami zimowymi, kiedy to zdarzają się mrozy i śniegi a letnimi, z nieustanną piekotą⁸.

Łagodny klimat i wysoka wilgotność pontyjskich wybrzeży znajduje odzwierciedlenie w bogactwie szaty roślinnej. Bujną roślinność lasów liściastych, występujących do wysokości ok. 1200 m n.p.m., tworzą obficie ulistnione buki (*Fagus orientalis*), ogromne drzewa kasztanów, klony, lipy, wiązy, dęby i graby (*Carpinus betulus*). W dolinach dominują natomiast jesiony, olsze, topole i rozłożyste platany. Na wysokości 1000–1200 m n.p.m. linia lasu zmienia swój charakter – zaczynają przeważać drzewa iglaste: świerki wschodnie (*Picea orientalis*), jodły oraz dominująca sosna zwyczajna (*Pinus silvestris*). W podszycie lasu najczęściej można spotkać dwa gatunki: rododendron pontyjski (*Rhododendron ponticum*), o zachwycających urodą purpurowych kwiatostanach i azalię pontyjską (*Azalea pontica*), z upajająco pachnącymi, żółtymi kwiatami⁹. Powyżej 2000 m n.p.m. lasy rozrzedzają się i ustępują miejsca krzewom i bogatym letnim pastwiskom¹⁰. Godne podziwu są ukwiecone pontyjskie łąki, które wczesną wiosną pokrywają się dywanami utkanymi z krokusów oraz kwitnących w tym samym czasie lilii (*Lilium ponticum*).

Nie tylko flora Pontu jest przebogata, także fauna odznacza się wielką różnorodnością. Lasy obfitują w zwierzyinę, na którą chętnie polowano w średniowieczu. Jan Eugenikos, żyjący w XV wieku poeta, sprawujący

⁷ Rozkład temperatur dla Trapezuntu przedstawia się następująco: 12°C wiosną, 22,5° latem, jesienią 17°, zimą 7,5°C. *Ibidem*, s. 13.

⁸ A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 4.

⁹ Z kwiatów tego gatunku miał pochodzić miód, po skosztowaniu którego żołnierze Ksenofonta zachowywali się jak pijani lub odurzeni jakimś narkotykiem – KSENOFONT, IV, 8 (tłum. s. 117).

¹⁰ A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 4; E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 11.

urząd nomofylaksa, wśród zwierząt zamieszkujących tamtejsze lasy wymienia: jelenie, dziki i lisy¹¹ oraz różnego rodzaju ptactwo: przepiórki, dropie, gołębie, kuropatwy, bekasy, kaczki i grzywacze¹².

Nie tylko ziemia obdarzała miasto i jego mieszkańców swymi bogactwami, także z morza czerpano niemałe korzyści:

Tutaj [w Trapezuncie] wyraźnie współzawodniczą ziemia i morze; jedno broni się [posiadaniami] stad ptaków, zwierząt lądowych i dzikiej zwierzyny, drugie zaś, że ma życiodajne [ławice] ryb. Skrycie bowiem więz spaja obie strony [...] ¹³.

I tak wśród ryb królujących na trapezunckich stołach można wymienić: tuńczyki, makrele, witlinki i inne gatunki ryb¹⁴.

Urzeczony pięknem tej ziemi, jej bogactwami, Jan Eugenikos złożył jej należny hołd. W swym enkomium poświęconym rodzinnemu miastu swej ojca, o jego położeniu pisał on w następujących słowach:

Miasto Trapezunt, najstarsze i najwspanialsze spośród wszystkich miast Wschodu. Jest położone w pięknym zakątku nad Morzem Gościnnym, a konkretnie przy samym brzegu tego akwenu i wokół łądu. Spogląda wprost ku jasno wschodzącemu słońcu i, jak żadne inne, wita urokami ziemi i morza. Wieńczy je wszelkiego rodzaju powab. Dlatego, gdyby ktoś nazwał to właśnie miasto stolicą czy jakimś okiem całej Azji, czy żrenicą w oku, nie sądzę by nie miał racji¹⁵.

¹¹ JAN EUGENIKOS, s. 32; A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 4.

¹² JAN EUGENIKOS, *l. cit.*

¹³ Ὡστε ἐρίζεν δεῦρο σαφῶς ἡπειρόν τε καὶ θάλασσαν, τὴν μὲν ὅλας ἀγέλας πτηνῶν καὶ χερσαίων ζῶων καὶ κνωδάλων, τὴν δὲ ἰχθύων καὶ ζωοφύτων προβαλλομένην. Λεληθότως γε μὴν τὸν ἐκατέρωθεν ἀπεργάζεται σύνδευσμον – JAN EUGENIKOS, akp. 12, s. 32 (tu i dalej tłum. własne – M.C.); cf. A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 4.

¹⁴ A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 6.

¹⁵ Τραπεζοῦς ἡ πόλις, πόλις ἀρχαιοτάτη, καὶ τῶν γε ἐν τῇ ἐφ' αὐτῆς πασῶν ἀρίστη, κεῖται μὲν ἐν καλῷ τοῦ Εὐξείνου πόντου κατ' αὐτὸ μάλιστα τὸ τῆς θαλάττης, καὶ τῶν πέριξ χώρων καφάλαιον, ἥλιον εὐθὺς ἀνίσχοντα καθαρῶς ὀρῶσα, καὶ τοῖς ἐκ γῆς καὶ θαλάττης καλοῖς ὥς οὐκ ἄλλη παραπλησίως δεξιούμενη, καὶ χάρισι παντοίαις κατεστεμμένη. Ὅθεν, εἴ τις καὶ κορυφὴν ἢ ὀφθαλμόν τινα συμπάσης Ἀσίας ἢ κόρην ἐν ὀφθαλμῷ τήνδε τὴν πόλιν προσείποι, οὐκ ἂν οἶμαι τοῦ προσήκοντος ἀμάρτοι – JAN EUGENIKOS, akp. 1, s. 25.

Z pewnością położenie miasta wywarło największy wpływ na jego historię, i to nie tylko z powodu urokliwego rozłożenia się nad Morzem Czarnym, ale także dzięki przebiegającym tędy drogom handlowym. To właśnie w tym mieście przecinały się drogi z Persji i Azji Centralnej, które prowadziły dalej na Zachód aż do Europy¹⁶. To tu zatrzymywały się karawany ze Wschodu zdążające dalej ku Zachodowi do Konstantynopola.

Morze obficie zaopatrywało i żywiło południowe wybrzeża usiane licznymi miastami. Synopa, Ojnajon, Kotyra, Kerasunt, Trypolis, Ofis oraz Rizajon – to tylko niektóre z greckich kolonii założonych w starożytności w czasie tzw. wielkiej kolonizacji. Wtedy też powstał Trapezunt.

Miasto Trapezunt (41°01' N, 39°46' E), dziś znajdujące się na terenie Turcji, znane jest pod teraz nazwą Trabzon. W okresie dominacji kultury greckiej w tym rejonie z grecka zwano je Τραπεζοῦς. Angielska forma *Trebizond* oraz francuska *Trébizonde*, a także polska Trebizonda, pochodzą od zniekształconej włoskiej formy utworzonej na bazie greckiego akuzatywu Τραπεζοῦντα. Grecy nazwali to miasto 'stołem' (τράπεζα)¹⁷, rozrosło się ono bowiem na płaskich, tarasowatych skałach wulkanicznych, które swą płaskością przypominały kolonistom ten właśnie mebel.

2. Historia Trapezuntu – od mitu do pierwszych zapisków kronikarskich, geograficznych i hagiograficznych

2.1. Mit

Mieszkańcom Grecji macierzystej Morze Czarne i ziemie przylegające do niego, wydawały się krainą niesłychanie odległą, słyszeli o niej w związku z wyprawą Argonautów¹⁸ po Złote Runo, czy też z historii opowiadanych o dzikich Amazonkach¹⁹.

¹⁶ E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 7.

¹⁷ *Ibidem*, s. 22.

¹⁸ Jeden z cypli na południowo-wschodnim wybrzeżu, na zachód od Trapezuntu, nosi nazwę Cypel Jazona i związany jest z przywódcą wyprawy Argonautów – MICHAŁ PANARETOS, *akp.* 62, s. 72.

¹⁹ C.Π. ΚΑΠΠΟΒ, *op. cit.*, s. 35; E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 32; A. MASŁOWSKA-NOWAK, *Amazonki – greckie źródła literackie do historii mitu*, Wrocław et al. 1990 (Archiwum Filologiczne, 44), s. 5–42.

Trudno powiedzieć, które z tych dwóch podań jest starsze, i rozstrzygać o ich prawdziwości, w obu wspomina się o terenach nad Morzem Czarnym jako dziwnych, przerażających, baśniowych i wielce pociągających dla samych Greków. I takie właśnie relacje odnajdujemy w najstarszych źródłach literackich²⁰. To, jak Grecy postrzegali te tereny, oddaje najprecyzyjniej jeden ze współczesnych utworów poetyckich:

Przed nami kobiety z Lemnos
o udach jak białe ryby
o piersiach jak granaty
[...] a potem ziemia Kolchów,
gdzie w lustrze rzeki Fasis
przegląda się Medea²¹.

2.2. Zapiski kronikarskie i geograficzne

Pierwszą wzmiankę o samym Trapezuncie w piśmiennictwie greckim odnajdujemy dopiero w V wieku przed Chr. u Ksenofonta z Aten. Jeden z najsłynniejszych fragmentów tego autora, pochodzący z *Anabasis*, dotyczy właśnie Morza Czarnego i leżącego nad nim miasta Trapezuntu. Po trudach wędrówki przez niegościnne ziemie Armenii i Chalibii, żołnierze Ksenofonta, widząc morze, odzyskują nadzieję na ocalenie, i wydają z siebie ów słynny okrzyk radości: θάλαττα, θάλαττα!²². Miejsce, w którym pierwotnie się znaleźli, znajdowało się o kilka dni wędrówki od greckiego, gościnnego miasta:

[...] i przybyli nad morze, do Trapezuntu, zamieszkałego miasta greckiego nad Pontem, kolonii Synopejczyków w kraju Kolchów. [...] Mieszkańcy Trapezuntu dostarczali wojsku towarów. Życzliwie przyjęli Greków i dali im dary gościnności w postaci wołów, mąki jęczmiennej i wina²³.

²⁰ J. ROSTROPOWICZ, *Ekspedycje geograficzne w „Argonautykach” Apolloniosa z Rodos. Kwestia ich wiarygodności*, Sprawozdania 1993, nr 24, s. 43–51.

²¹ I. SIKIRYCKI, *W stronę Kolchidy*, Łódź 1973, s. 31–32.

²² KSENOFONT, IV, 7, 24, s. 330 (tłum. pol., s. 114).

²³ [...] καὶ ἦλθον ἐπὶ θάλατταν εἰς Τραπεζοῦντα, πόλιν Ἑλληνίδα οἰκουμένην ἐν τῷ Εὐξείνῳ Πόντῳ, Σινωπέων ἀποικίαν ἐν τῇ Κόλχων χώρᾳ [...] Ἀγορὰν δὲ παρείχον ἐν τῷ στρατοπέδῳ

Relacja Ksenofonta podaje kilka niezmiernie ważnych informacji, które zaważą na postrzeganiu Trapezuntu przez starożytnych i średniowiecznych pisarzy. Większość z nich będzie się powoływać na ten fragment z Ksenofonta i traktować go jako rzecz pewną²⁴.

Euzebiusz z Cezarei (ok. 265 – ok. 340), znany historyk kościoła, w dziele znanym jako *Kanony*²⁵, pod datą 757/756 przed Chr.²⁶ zanotował: Ἐν Πόντῳ Τραπεζοῦς ἐκτίσθη (*W Poncie został założony Trapezunt*)²⁷. Podobnie syryjscy kronikarze z XII–XIII wieku, Michał Syryjczyk i Grzegorz Abulfaradz (znany jako Bar Hebreus) powstanie Trapezuntu umiejscawiają w VIII wieku przed Chr.²⁸ Data podana przez Euzebiusza nie ma jednak żadnego potwierdzenia w znanych nam źródłach, a jako *terminus ante quem* założenia miasta przyjmuje się na ogół połowę VI wieku przed Chr.²⁹ Oczywiście należy wspomnieć także o enkomiach Bessariona i Jana Eugenikosa, które uznają Trapezunt za jedno z najstarszych miast Azji, pamiętać jednak musimy, iż mamy do czynienia w przypadku tych źródeł z poezją pochwalną, panegiryczną, której zadaniem jest sięganie do takich czasów, które dziś określamy mianem mitycznych, legendarnych, po prostu odległych.

Inną wersję powstania miasta Trapezuntu, całkowicie różną od przedstawionej powyżej relacji Ksenofonta, przedstawił Pauzaniaś (ok. 115 – po 180). W *Wędrowce po Helladzie* pisał o dwóch Trapezuntach, pontyjskim oraz arkadyjskim. Zanotował on taką oto historię:

A ci mieszkańcy Trapezus, którzy przetrwali, nie zginawszy natychmiast z rąk rozjątrzonych Arkadów, całkiem opuścili Peloponez i popłynęli na okrętach do Pontu. Tam doznali życzliwego przyjęcia ze strony

Τραπεζούντιοι καὶ ἐδέξαντό τε τοὺς Ἕλληνας καὶ ξένια ἔδοσαν βοῦς καὶ ἄλφιτα καὶ οἶνον. Vide: KSENOFONT, IV, 8, 22–23, s. 340 (tłum. pol., s. 117).

²⁴ Spośród autorów odwołujących się do Ksenofontowej tradycji należy wymienić: Flawiusza Arriana, Stefana z Bizancjum czy Konstantyna VII Porfirogenetę.

²⁵ Polski tytuł tłumaczy się: *Tablice chronologiczne i zarys wszelkiej historii Hellenów i barbarzyńców*; tłumaczenie tego tytułu podają za: M. WINIARCZYK, *Eusebios*, [in:] *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. ŚWIDERKÓWNA, Warszawa 1990, s. 195.

²⁶ W oryginale podany jest rok III Olimpiady.

²⁷ EUZEBIUSZ, vol. II, s. 80.

²⁸ C.Π. ΚΑΡΠΩΒ, *op. cit.*, s. 38.

²⁹ *L. cit.*

mieszkańców kolonii Trapezus na Morzu Czarnym, jako przybywający z metropolii i imiennicy³⁰.

Pauzaniasz zdaje się tym samym wskazywać, iż założycielami Trapezuntu w Poncie byli mieszkańcy arkadyjskiego miasta o tej samej nazwie.

Obie relacje, Ksenofonta i Pauzaniusza, zestawiał w VI wieku po Chr. Stefan z Bizancjum, autor słownika geograficzno-etnograficznego³¹, w którym zanotował:

Trapezunt, miasto nad Morzem Gościnnym, kolonia Synopy. Nazywane także Ojzenis. [...] Jest i w Arkadii miasto Trapezunt, [otrzymało nazwę] Trapezunt od syna Likaona³², jak [podaje w] ósmej [księdze] Pauzaniasz.³³

Jedno jest pewne – w V wieku przed Chr. Trapezunt, usytuowany nad Morzem Czarnym, był greckim miastem w „morzu” ludów barbarzyńskich, o których wspomniał w swej *Anabasis* Ksenofont³⁴. Kiedy dotarł on tam ze swymi żołnierzami, Trapezunt był już ludnym ośrodkiem miejskim z własną flotą. Jego żołnierze znaleźli się w greckiej polis (πόλιν Ἑλληνίδα), do której dotarli drogą znaną nie tylko Grekom, ale i Persom. Trapezunt, grecka kolonia, utrzymywała w tym czasie stosunki handlowe z „ludami barbarzyńskimi”, m.in. Kolchami i mieszkańcami Lazyki³⁵. Od ok. 400 roku przed

³⁰ τε καὶ Τραπεζοῦντιοι μεταβάλλοντο Ἀρκάδων μόνοι, καὶ – οὐ γὰρ συνεχῶπουν ἔτι τὰ ἄσθη τὰ ἀρχαῖα ἐκλιπεῖν – οἱ μὲν αὐτῶν καὶ ἄκοντες ἀνάγκη κατήγοντο ἐς τὴν Μεγάλην πόλιν, Τραπεζοῦντιοι δὲ ἐκ Πελοποννήσου τὸ παράπαν ἐξεχώρησαν, ὅσοι γε αὐτῶν ἐλείφθησαν καὶ μὴ σφᾶς ὑπὸ τοῦ θυμοῦ παραυτίκα διεχρήσαντο οἱ Ἀρκάδες· τοὺς δὲ αὐτῶν ἀνασωθέντας ἀναπλεύσαντος ναυσὶν ἐς τὸν Πόντον συνοίκους ἐδέξαντο μητροπολίτας τ' ὄντας καὶ ὁμωνύμους οἱ Τραπεζοῦντα ἔχοντες τὴν ἐν τῷ Εὐξείνῳ. – PAUZANIASZ, VIII, 27, 5–6 (tłum. pol., s. 85).

³¹ Znany jest nam jedynie skrót tego dzieła dokonany przez gramatyka Hermolaosa; cf. O. JUREWICZ, *Historia literatury bizantyńskiej*. Zarys, Wrocław 1984, s. 101.

³² Istotnie taką informację podaje PAUZANIASZ, VIII, 3, 3 (tłum. pol., s. 15).

³³ Τραπεζοῦς· πόλις πρὸς τῷ Εὐξείνῳ πόντῳ, Σινωπέων ἄποικος, ἐκαλεῖτο καὶ Οἰζηνίς. [...] ἔστι καὶ Ἀρκαδίας πόλις Τραπεζοῦς, ἀπὸ Τραπεζοῦντος παιδὸς Λυκάονος, ὡς Παιονίας η. – STEFAN Z BIZANCJUM, 169, s. 328 (tłumaczenie własne – M.C.).

³⁴ D. KACHARAVA, *Polis Hellenis in the Black Sea Area*, [in:] *Pont-Euxin et Polis. Polis Hellenis et Polis Barbaron. Actes du Xe Symposium de Vani, 23–26 septembre 2002. Hommage à Otar Lordkipanidzé et Pierre Lévêque*, ed. D. KACHARAVA, M. FAUDOT, É. GENY, Besançon 2005, s. 9–10.

³⁵ C.Π. ΚΑΡΠΟΒ, *op. cit.*, s. 39.

Chr. Trapezunt i jego zachodni sąsiedzi Kerasunt i Kotyra, także kolonie Synopy, pojawiają się w świadomości Greków jako „ich miasta” czy raczej „nasze miasta”.

Cofając się jednak w czasie do drugiej połowy VI wieku przed Chr., można nadmienić, iż w czasie ekspansji perskich Achemenidów miasta greckie, położone nad Gościnnym Morzem, w tym Trapezunt, nie zostały opанowane siłowo przez Persów, lecz płaciły daninę szachinszachom i były zobowiązane do wystawienia floty w czasie wojny. Statki Synopy uczestniczyły w grecko-perskiej wojnie po stronie Kserksesa. Synopa panująca w tej części Morza Czarnego nad wszystkimi miastami od Heraklei Pontyjskiej do Trapezuntu zbierała daninę od wszystkich swoich kolonii³⁶.

Prócz relacji Ksenofonta, rzadko wspomina się w źródłach i literaturze greckiej o mieście zwanym Trapezuntem. Upadek perskiego królestwa w następstwie podbojów Aleksandra Wielkiego nie miał w tym odległym regionie bezpośrednich reperkusji. W walce przeciw Aleksandrowi Macedońskiemu Synopa, a wraz z nią prawdopodobnie inne podległe jej miasta, w tym Trapezunt, opowiedziały się po stronie Dariusza III³⁷.

Dopiero po śmierci Aleksandra, kiedy doszło do podziału jego imperium pomiędzy diadochów, dowiadujemy się, że Kapadocja, Paflagonia i wybrzeża Morza Czarnego aż do Trapezuntu przypadły w udziale Eumenesowi z Kardii³⁸. Tak o tym wydarzeniu wspomina rzymski historyk Kwin-tus Kurcjusz Rufus: *Cappadocia Eumeni cum Paphlagonia cessit: praeceptum est, ut regionem eam usque ad Trapezunta defenderet et bellum cum Ariarathe gereret* („Kapadocja z Paflagonią przypadły Eumenesowi: sprawował tam władzę, aby bronić tego regionu aż do Trapezuntu i prowadzić wojnę z Ariaratesem”)³⁹. W czasach wojen z Mitrydatydami Trapezunt znika ze źródeł pisanych, a jedyne co można powiedzieć o mieście to to, że za Mitrydatesa VI Eupatora (121–63 r. przed Chr.) granica jego państwa przebiegała w okolicach Trapezuntu⁴⁰. Wtedy też po raz pierwszy, w ramach jednego

³⁶ *Ibidem*, s. 40.

³⁷ *L. cit.*

³⁸ E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 40; C.П. КАПЮВ, *op. cit.*, s. 41.

³⁹ KURCJUSZ RUFUS, X, 10, 3; tłum. własne – M.C.

⁴⁰ C.П. КАПЮВ, *op. cit.*, s. 43; B.C. MCGING, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*, Leiden 1986, s. 5.

państwa, znalazły się niemal wszystkie miasta wybrzeża czarnomorskiego. Za Eupatora państwo pontyjskie znajdowało się u szczytu swej potęgi, ale historia Trapezuntu w tym czasie pozostaje praktycznie nieznana.

Nowy rozdział w historii nadczarnomorskiego miasta rozpoczyna się wraz z ingerencją Rzymu w sprawy Pontu. Przełomowym wydarzeniem było zajęcie Synopy przez Rzymian. Po długich, trudnych i wykrwawiających Rzym walkach, Gnejusz Pompejusz rozprawił się z Mitrydatesem i osadził na tronie przychylnego Rzymowi Farnacesa II (63–47 przed Chr.), syna Eupatora i zdrajcę ojca.

W tym niespokojnym dla Pontu czasie⁴¹, największe miasta południowych wybrzeży Morza Czarnego – Amisos i Synopa – poniosły znaczne straty. Trzecia wojna z Mitrydatesem, wyprawy Farnacesa II oraz częsta zmiana chciwych władców spowodowały upadek, niegdyś tych tak znaczących, miast. Czasowy upadek Synopy i Amisos okazał się błogosławieństwem dla ich wschodnich sąsiadów, Kerasuntu i Trapezuntu, które teraz rozkwitały i świetnie się rozwijały. Pomponiusz Mela z Tingentery (I wiek n.e.), rzymski geograf, w dziele *De Chorographia* zapisał: *rarae urbes: Cerasunta et Trapezos maxime illustres* („niewiele tam miast; najślawniejsze to Kerasunt i Trapezunt”)⁴².

Za czasów Augusta (27 r. przed Chr. – 14 r. po Chr.) nastąpiła stabilizacja sytuacji w Poncie, a co za tym idzie rozkwit pontyjskich miast. Po 58 roku po Chr. Trapezunt pojawia się ponownie na kartach historii, wtedy to – jak podaje Tacyt – Domicjusz Korbulon, rzymski dowódca, wykorzystuje Trapezunt jako bazę aprowizacyjną armii rzymskiej w wojnie przeciw Tyrydatesowi:

Król, czy to wyczuwając zdradę, ponieważ w kilka miejsc równocześnie maszerowano, czy to nasze dowozy żywności, nadciągające Morzem Pontyjskim i z miasta Trapezuntu, zamierzając przechwycić – pośpiesznie się oddala⁴³.

⁴¹ B.C. McGING, *op. cit.*, s. 89–168.

⁴² POMPONIUSZ MELA, I, 107, s. 129 (tłum. pol., s. 73).

⁴³ *Rex sive fraudem suspectans, quia plura simul in loca ibatur, sive ut commeatus nostros Pontico mari ac Trapezunte oppido adventantes interciperet, propere discedit* – TACYT, *Roczniki*, XIII, 39, s. 64 (tłum. pol., s. 295). Tacyt wspomina także o Trapezuncie w swych

Trapezunt stał się stopniowo morską i wojskową bazą Cesarstwa Rzymskiego na Wschodzie, w następstwie czego został on przyłączony do rzymskiej prowincji Pontu Polemońskiego w 64 roku po Chr., a rok wcześniej nadano mu status wolnego miasta⁴⁴. Pisał o tym Pliniusz Starszy w *Historii Naturalnej*, w której zanotował: *Trapezus [oppidum] liberum monte vasto clausum*⁴⁵ „Wolne miasto Trapezunt, otoczone wysoką górą” [M.C.]. Jako miasto wolne, zaczyna mniej więcej w tym właśnie czasie bić własną monetę⁴⁶. Po 128 roku, zgodnie z rozkazem cesarza Hadriana, w Trapezuncie wybudowano port⁴⁷, odbudowano okręty, a miasto stało się głównym miejscem stacjonowania floty rzymskiej na wybrzeżu pontyjskim.

Z czasów panowania Hadriana (117–138) źródła przynoszą nam kilka cennych informacji na temat Trapezuntu. Najważniejszym zapisem jest tu raport greckiego historyka Flawiusza Arriana (ok. 95–175), znany jako *Żegluga dookoła Pontu Euksyńskiego (Periplous tou Euxeinou Pontou)*⁴⁸. Jest to sprawozdanie w formie listu skierowane do monarchy, przedstawiające m.in. obraz Trapezuntu za panowania rzymskiego. Jest ono pierwszą znaną relacją, która pozwala zajrzeć nieco głębiej do samego miasta, jednak nie przynosi jego pełnego opisu. Dzieło to rozpoczyna się od przybycia autora do Trapezuntu i powtórzenia za Ksenofontem najważniejszych informacji o mieście i jego położeniu, po czym następuje sprawozdanie Arriana, odnoszące się do budowy tego miasta.

Pierwszy passus wspomina o bliżej nieokreślonych ołtarzach i napisach, które zaniepokoiły autora opisu:

I ustawione są tu [w Trapezuncie] ołtarze wykonane z chropowatego kamienia; a litery na nich są wyryte w sposób niewyraźny, zaś grecki napis jest

Dziejach, pisząc o tym mieście przy okazji powstania niewolników – Тасут, *Dzieje*, III, 47, s. 406 (tłum. pol., s. 508).

⁴⁴ M. Maksimowa zaznacza jednocześnie, iż nic nie wiadomo o organizacji politycznej Trapezuntu ani o jego organach samorządowych, М.И. МАКСИМОВА, *Античные города юго-восточного причерноморья. Синопа, Амис, Трапезунт*, Москва–Ленинград 1956, s. 360–361.

⁴⁵ PLINIUSZ STARSZY, VI, 4, 11.

⁴⁶ E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 41.

⁴⁷ С.П. КАРПОВ, *op. cit.*, s. 52.

⁴⁸ W tekście podaję własny przekład tego utworu.

wykonany z błędami, jakby został napisany przez barbarzyńców. Udało mi się przekonać [trapezuntczyków], aby te ołtarze wzniesiono od nowa z białego kamienia, a napisy na nich wyryto wyraźnymi literami⁴⁹.

Przyznać trzeba, że ołtarze nie najlepiej świadczyły o mieście, a nie była to ostatnia rzecz, na którą zwrócił uwagę Arrian. Drugi bowiem fragment mówi o posągu cesarza, o którym czytamy w raporcie następujące informacje:

stoi tam także twój posąg, w [goście] wskazującym na morze, na pierwszy rzut oka przyjemny; co do wykonania zaś ani do ciebie niepodobny, ani w ogóle nie piękny. Nakaż zatem posłać posąg, w tej samej pozie, godny twego imienia. Miejsce [to jest] bowiem wielce odpowiednie do upamiętnienia [cię] na wieki.⁵⁰

Mimo utyskiwania na jakoś pomnika, Arrian dostrzegął urodę miejsca oraz jego znaczenie propagandowe. Chwalił gest i wymowę posągu, lecz ganił niski poziom jego wykonania, oceniając jedynie zewnętrzne podobieństwo statui do władcy.

Jest jeszcze trzeci fragment w tym sprawozdaniu, mówiący tym razem o miejscowej świątyni:

Wybudowano także świątynię z czworokątnych kamieni, wcale niezłą, lecz posąg Hermesa ani nie jest godzien świątyni, ani tego miejsca. Jeśli zatem uznasz za stosowne, każ posłać do mnie wysoki na pięć stóp posąg Hermesa, wydaje mi się, że tak wielki posąg będzie odpowiedni do tej świątyni. Jest [w niej również] drugi, wysoki na cztery stopy [posąg] Filezjosa. Nie

⁴⁹ Καὶ οἱ βωμοὶ ἀνεστᾶσιν ἤδη, λίθου μέντοι γε τοῦ τραχέος· καὶ τὰ γράμματα διὰ τοῦτο οὐκ εὐδὴλα κεχάπακται. τὸ δὲ ἑλληνικὸν ἐπίγρμμα, καὶ ἡμαρτημένως τε βωμοὺς λίθου λευκοῦ ἀναθεῖναι, καὶ τὰ ἐπιγράμματα ἐγχαράξαι εὐσήμοις τοῖς γράμμασιν – ARRIAN, I, 2, s. 103 (tłumaczenie własne – M.C.).

⁵⁰ ὁ μὲν γὰρ ἀνδριάς ἔστηκεν ὁ σὸς, τῷ μὲν σχήματι ἡδέως· ἀποδείκνυσι γὰρ τὴν θάλατταν· τὴν δὲ ἐργασίαν, οὐτε ὁμοίός σοι, οὐτε ἄλλως καλός. ὥς τε πέμψον ἀνδρίαντα, ἄξιον ἐπονομάζεσθαι σὸν, ἐν τῷ αὐτῷ τούτῳ σχήματι. τὸ γὰρ χωρίον ἐπιτηδεϊότατον εἰς μνήμην αἰώνιον – ARRIAN, I, 3, s. 103 (tłumaczenie własne – M.C.).

wydać mi się, aby było to wbrew tradycji, żeby [posąg] praojca czczony był w tej samej świątyni i na tym samym ołtarzu. Jeden więc Hermesowi, drugi Filezjosowi, jeszcze inny obu będzie składał ofiarę.⁵¹

Filezjos był prawdopodobnie uważany za twórcę miasta i dlatego oddawano mu cześć w świątyni, o której wspomina periegeta. Raport Arriana pomija milczeniem inne bóstwa, które były czczone w Trapezuncie takie jak: Tyche, Dionizos, Serapis, Asklepios, Hygieja oraz Nemezis. Wszystkie z wymienionych bóstw posiadały swoje miejsca kultu w tym mieście, o czym przekonują zachowane do naszych czasów fragmenty tych świątyń w postaci klasycznych kolumn, które znajdują się do dziś w trapezunckich kościołach⁵².

Trzy wspomniane fragmenty ukazują nam selektywne spojrzenie legata cesarskiego na jedno z miast wschodnich prowincji. Autor zwrócił uwagę przede wszystkim na te elementy jego zabudowy, które były także w centrum zainteresowania polityki cesarskiej samego władcy. Otrzymujemy więc trzy zapiski z prowincjonalnego miasta, oddalonego od stolicy imperium – Rzymu, z pewnością pięknie położonego, lecz nie najważniejszego w cesarstwie.

W drugiej części Arrianowego dzieła (raczej niespisanej przez tego autora) znajduje się wyjaśnienie dlaczego wzniesiono tam posąg cesarza dominujący nad morzem:

tutaj [w Trapezuncie] budujesz port. Dawniej bowiem stanie na kotwicy z dala od przystani było możliwe tylko w odpowiednim czasie⁵³.

⁵¹ Πεποιήται δὲ καὶ ὁ νεῶς λίθου τετραγώνου, οὐ φαῦλος, ἀλλὰ τὸ τοῦ Ἑρμοῦ ἄγαλμα οὔτε τοῦ νεῶ ἀξίον ἐστίν, οὔτε αὐτοῦ τοῦ χωρίου. Εἰ δέ σοι δοκεῖ, πέμψον μοι πεντάτου μάλιστα Ἑρμοῦ ἄγαλμα – τηλικούτον γάρ μοι δοκεῖ ἔσεσθαι ὥς γε πρὸς τὸν νεῶν σύμμετρον – καὶ ἄλλο τοῦ Φιληδίου τετράπουν· οὐ γὰρ ἀπὸ τρόπου δοκεῖ μοι σύνναος καὶ σύμβωμος ἔσεσθαι τῷ προπάτορι. καὶ ὁ μὲν τις τῷ Ἑρμῇ, ὁ δὲ τῷ Φιλησίῳ, ὁ δὲ καὶ ἀμφοῖν, θύσει παριῶν – ARRIAN, II, 1–2, s. 103–104 (tłumaczenie własne – M.C.).

⁵² A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 180–181.

⁵³ ἐνταῦθα σὺ ποιεῖς λιμένα. πάλαι γάρ, ὅσον ἀποσαλεῦειν ὥρα ἔτους, ὁρμὸς ἦν – ARRIAN, XVI, 6, s. 119.

Sam port, podobnie jak ma to miejsce i dziś, był niegdyś chroniony przez sztuczną tamę portową⁵⁴. Hadrian okazał się dobroczyńcą miasta; budując w nim stały port, dał mu szansę rozwoju, a tym samym zasłużył sobie na posąg upamiętniający jego własny wkład w rozwój Trapezuntu.

Od połowy II wieku po Chr. trwała dobra passa Pontu i jego miast, skończyła się ona jednak mniej więcej w połowie następnego stulecia wraz z nadjeściem tzw. kryzysu III wieku. Rozpoczęły się wtedy najazdy barbarzyńców na miasta wybrzeża Morza Gościnnego. Zły los nie ominął i samego Trapezuntu. Około 257 lub 258 roku Trapezunt został zdobyty przez barbarzyńców, a nie był to ostatni napad na to miasto. W 264 roku Goci znad Bosforu Kimeryjskiego przeprawili się do Trapezuntu, złupili Kapadocję i Bitynię, a w 275–276 miasto przeżyło najazd wrogów⁵⁵. Drugie zagrożenie dla „żrenicy Wschodu” stanowili perscy Sasanidzi, którzy już wtedy zajmowali peryferyjne miasta Pontu⁵⁶.

Choć miasto przeżywało kolejne barbarzyńskie najazdy, jednak przez wielu autorów nadal było postrzegane jako wielkie i ludne. Takim był ten gród dla historyka Zosyma (V wiek po Chr.), autora *Nowej historii: prawie przez całe lato morze było spokojne, podpłynęli naprzeciw Trapezuntu, miasta wielkiego i ludnego*⁵⁷.

Ammian Marcellin (ok. 330 – ok. 395) historyk, który pozostawił po sobie *Dzieje rzymskie*, opisując krainę Pontu wymienia wielkie miasta (*amplae civitates*): Herakleę, Synopę, Polemonion i Amisos, Tios i Amastris. O Trapezuncie pisał natomiast: *insulaeque arduae, et Trapezunta et Pityunta continentis oppida non obscura* („Są tam również dwie wyspy ze sławnymi miastami Trapezuntem i Pityosem”)⁵⁸.

⁵⁴ E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 45.

⁵⁵ C.Π. ΚΑΡΠΟΒ, *op. cit.*, s. 56.

⁵⁶ *L. cit.*

⁵⁷ γαλήνης παρὰ πάντα σχεδὸν τὸν τοῦ θέρους καιρὸν γενομένης τῇ Τραπεζοῦντι προσέπλευσαν, πόλει μεγάλῃ καὶ πολυανθρώπων – ZOSYM, I, 33, 1, s. 30 (tłum. H. СІСНОСКА).

⁵⁸ AMMIAN MARCELLIN, XXII, 8, 16, s. 224 (tłum., s. 394).

2.3. Źródła hagiograficzne

Prawdopodobnie już w I wieku po Chr. do Trapezuntu dotarło chrześcijaństwo. Chociaż źródła, jakimi dysponujemy dla okresu wczesnochrześcijańskiego, mają dla wielu badaczy małą wartość historyczną, to jednak warto się na nie powołać, aby zwrócić uwagę na jeszcze inne ich znaczenie. Trapezunt żył przez wieki tradycją, która głosiła, że mniej więcej w tym właśnie czasie do miasta z dobrą nowiną zawitał apostoł Andrzej. Informację potwierdzającą obecność Apostoła w Trapezuncie przekazał mnich Epifaniusz⁵⁹, który zanotował dwie niepochlebne opinie o mieszkańcach miasta, głuchych na słowo Boże. Apostoł Andrzej bowiem dwukrotnie nawiedził Trapezunt, za każdym razem kierując się z Amisos na wschód. Epifaniusz w *Żywocie Świętego Andrzeja (Vita S. Andreae)* zanotował zatem: *Wyszedłszy z Amisos, przybył do Trapezuntu, miasta w Lazyce. Tamtejsi zaś ludzie nierozumni i jak bydła bezmyślni*⁶⁰. Podczas drugiego pobytu apostoła w mieście najwyraźniej niektórzy z jego mieszkańców uwierzyli w Chrystusa, skoro Epifaniusz zapisał: *Zas odprowadzony z Amisos przybył do Trapezuntu. A ludzie tam nierozumni; tylko niektórzy przyjęli słowo*⁶¹. Średniobizantyński czołowy hagiograf Symeon Metafrastes (X wiek) mówi o dwukrotnym pobycie św. Andrzeja w Trapezuncie⁶². Wiemy, iż nie znalazł tu jednak wielu wyznawców, niewielu bowiem zostało *oświeconych* światłością poznania Boga, a większość pozostała *zabłąkana w ciemnościach niewiary*⁶³, jednak to do dla tych kilku „oświeconych” św. Andrzej przedłużył swą drugą podróż

⁵⁹ Streszczenie życia i czynów świętego Andrzeja można znaleźć w apokryfach Nowego Testamentu – *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie, część 1*, red. M. STAROWIEYSKI, Kraków 2007, s. 280–282.

⁶⁰ Ἀπάρας δὲ ἀπὸ Ἀμισοῦ ἦλθεν εἰς Τραπεζοῦντα, πόλιν τῆς Λαζικῆς. Οἱ δὲ ἄνθρωποι οὗτοι ἀνόητοι καὶ κτηνωδῶς ἀλόγιστοι – EPIFANIUSZ MNICH, s. 228–229 (tłumaczenie własne – M.C.).

⁶¹ Ἀπὸ δὲ Ἀμισοῦ προπεμπόμενος ἀπῆλθεν εἰς Τραπεζοῦντα. Ἄνθρωποι δὲ ἐκεῖ ἀνόητοι· πλήν τινες ἐδέξαντο τὸν λόγον – EPIFANIUSZ MNICH, s. 241 (tłumaczenie własne – M.C.).

⁶² ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, ΜΗΤΡΟΠ. ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, ΑΠ 4/5, ἐν Ἀθήναις 1933, s. 113.

⁶³ ἐξ Ἀμισοῦ εἰς Τραπεζοῦντίους παραπέμπται. Ὡν ὀλίγων τινῶν φωτὶ θεογνωσίας πεφωτισμένων, τὸ πλῆθος ὑπὸ νύκτα τῆς ἀπιστίας πλανώμενον ἦν – ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, *l. cit.*

misyjną⁶⁴. Do dziś istnieje w Trapezuncie kaplica poświęcona Apostołowi, w której 30 listopada, w dzień św. Andrzeja, odprawia się nabożeństwo⁶⁵.

Dzięki chrześcijańskim źródłom, a przede wszystkim hagiograficznym opowieściom o życiu i działalności św. Eugeniusza, wiemy, że w Trapezuncie szeroko rozpowszechniony był kult Mitry, indoeuropejskiego boga światła, popularnego również w Persji, a także w armii rzymskiej. Jeszcze w średniowieczu pozostałością po kulcie tego bóstwa była nazwa góry (wzgórza) *Minthrion*⁶⁶ (Wzgórze Mitry – dziś Boztepe) górującego nad Trapezuntem.

Za panowania Dioklecjana (284–305) w Trapezuncie, dzięki misjonarskiej aktywności, kształtowały się niewielkie wspólnoty chrześcijańskie. Na ten właśnie okres przypada działalność św. Eugeniusza oraz jego pomocników Waleriana, Kandyda i Akwili. Prowadzili oni energiczną kampanię przeciwko kultowi Mitry, która zakończyła się zniszczeniem świątyni i obaleniem posągu tego bóstwa. Sprawcy uciekli w góry, lecz towarzysze Eugeniusza: Akwila, Walerian i Kandyd zostali schwytani i wtrąceni do więzienia. Odmówili oni, mimo tortur, jakim zostali poddani, wyjawienia miejsca schronienia Eugeniusza. Ostatecznie uwięziono i samego Eugeniusza, który poniósł męczeńską śmierć wraz ze swymi towarzyszami⁶⁷. Uznany za świętego stał się godnym patronem miasta.

Wraz z uznaniem chrześcijaństwa za religię legalną i jednoczesnym przeniesieniem centrum państwa rzymskiego na wschód za Konstantyna Wielkiego, dla cesarstwa i samego Trapezuntu otwiera się nowa epoka – epoka bizantyńska.

3. Historia miasta w epoce bizantyńskiej

W dobie bizantyńskiej Trapezunt nadal służył cesarzom jako baza wojskowa i aprowizacyjna na Wschodzie. Pełnił też rolę strażnika bizantyńskiego stanu posiadania w tej części imperium, a jego rola wzrastała

⁶⁴ E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 47–48; ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, *l. cit.*

⁶⁵ E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 48.

⁶⁶ MICHAŁ PANARETOS, s. 74, akp. 80.

⁶⁷ FHIT, s. 1–32.

za panowania władców toczących boje na południowo-wschodnich rubieżach kraju.

Za cesarza Justyniana I (527–565) nastąpiła reforma administracyjna, w wyniku której Trapezunt i Kerasunt wyłączono z dotychczasowej prowincji Pontu Polemońskiego, a włączono do nowej jednostki administracyjnej – Armenii I. Trapezunt pozostał wojskową bazą aprowizacyjną dla armii bizantyńskiej toczącej wojny z Persami na Wschodzie⁶⁸. Prokopiusz z Cezarei (ok. 490–560), grecko-bizantyński historyk w dziele *De bello persico* podaje, iż to właśnie z Trapezuntu Justynian organizował morskie i piesze wyprawy na zachodni Kaukaz⁶⁹. Trapezunt stał się dla tego bizantyńskiego cesarza jednym z głównych miejsc systemu obronnego na Wschodzie. Skorzystało na tym samo miasto, o czym informuje Justyniański panegirysta Prokopiusz w dziele *O budowlach*. Cesarz miał nie tylko wybudować w Trapezuncie akwedukt, ale i odnowić trapezunckie świątynie:

W krainie rozciągającej się za nimi [Tzanami] wzdłuż brzegów Morza Czarnego znajduje się miasto zwane Trapezuntem. Ponieważ brakowało w nim wody, cesarz Justynian zbudował akwedukt, który jest nazwany akweduktem męczennika Eugeniusza, i w ten sposób położył kres niedoborowi wody, na jaki uskarżali się mieszkańcy. Zarówno tam, jak i w Amasei odrestaurował większość świątyń uszkodzonych przez długi upływ czasu⁷⁰.

Euergetyczną działalność cesarza bizantyńskiego i jego zasługi w budowie nowych miejsc potwierdzają również trapezunckie inskrypcje⁷¹, które wspominają Justyniana jako odnowiciela licznych budowli w mieście

⁶⁸ C.Π. ΚΑΡΠΟΒ, *op. cit.*, s. 59.

⁶⁹ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥΣ, *O wojnach*, II, 28.

⁷⁰ ἐν δὲ τῇ μετ' αὐτοὺς χώρᾳ, ἣ παρὰ τὸν Εὐξείνῳ οἰκεῖται Πόντον, πόλις ἐστὶ που, Τραπεζοῦς ὄνομα· οὐ δὲ ἀπορίας ὑδάτων οὐσης, ὅχετόν ἐτεκτήνητο Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς ὄνπερ Εὐγενίου καλοῦσι μάρτυρος, ταῦτη τε τὴν ἀπορίαν τοῖς τῇδε ψικημένοις διέλυσεν. ἐνταῦθα δὲ καὶ τῇ Ἀμασειᾷ τὰ πλεῖστα τῶν ἱερῶν ἀνενεώσατο, χρόνῳ πεποννηκότα πολλῶ – ΠΡΟΚΟΠΙΟΥΣ, *O budowlach*, III, 7, 1–2, s. 212 (tłum. pol., s. 169).

⁷¹ Znane są trzy takie inskrypcje, które potwierdzają działalność Justyniana jako odnowiciela miasta – A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 182; E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 52; C.Π. ΚΑΡΠΟΒ, *op. cit.*, s. 61.

za czasów, kiedy biskupem Trapezuntu był Ireneusz⁷². Jedna z inskrypcji brzmi następująco:

W imię Pana Naszego Jezusa Chrystusa, Boga Naszego, Jedynowładca Cezar Flawiusz Justynian Alemański, Gocki, Frankijski, Attycki, Alański, Wandalski, Afrykański, Pobożny, Szczęśliwy, Sławny, Pogromca, Zdobywca, Zawsze Czcigodny August, odnowił z oddaniem państwowe budowle miasta troskliwie i pieczołowicie, za [czasów] umiłowanego przez Boga [biskupa] Ireneusza. Indykcji V roku 480+⁷³

Za czasów justyniańskich w Trapezuncie i innych nadczarnomorskich miastach wzniesiono także nowe mury obronne i wieże⁷⁴. Miasta, takie jak Rize, Kerasunt, Trapezunt i inne, w epoce Justyniana nazywane są „ludnymi”: χωρία τε πολυάνθρωπα ἐνταῦθά ἐστι, τό τε Ῥιζαῖον καλούμενον καὶ Ἀθήναι ἄλλα τε ἄττα μέχρι Τραπεζουντίων – *znajdują się tam ludne miasta, jedno nosi nazwę Rizajon, są też Ateny i jeszcze inne aż do Trapezuntu*⁷⁵.

Za cesarza Maurycjusza (582–602) doszło do kolejnej reorganizacji systemu administracyjnego państwa, która uczyniła z Trapezuntu stolicę nowej prowincji – Wielkiej Armenii. W skład tej nowej jednostki weszły takie miasta jak: Justynianopol, Kamachena, Koloneja, Nikopol i Kerasunt. Pośród miast tej nowej prowincji Trapezunt pełnił funkcję nie tylko stolicy, ale także ważnej bazy wojskowej⁷⁶.

⁷² Emile Janssens przypuszcza, iż inskrypcje mówiące o restauratorskiej działalności cesarza Justyniana mogły być elementem lokalnej tradycji, gdyż brak innych źródeł (oprócz PROKOPIUSZA) potwierdzających ich zapisy. Nie należy jednak lekceważyć miejscowych źródeł, które są przecież nośnikami cennych informacji; cf: E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 52.

⁷³ Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότη τοῦ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ Θεοῦ ἡμῶν Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλάβιος Ἰουστινιανὸς Ἀλαμανικὸς Γοτθικὸς Φραγγικὸς Ἀττικὸς Ἀλανικὸς Οὐανδαλικὸς Ἀφρικὸς Εὐσεβὴς Εὐτυχὴς Ἐνδοξὸς Νικητὴς Τροπαιοῦχος Ἀεισέβαστος Αὐγουστος ἀνενέωσε ἐν φιλομῑᾳ τὰ δημόσια κτίσματα τῆς πόλεως σπουδῇ καὶ ἐπιμελείᾳ Εἰρηναίου τοῦ θεοφιλεστάτου. Ἰνδὸς Ε ἔτους ΥΠ +. ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, *op. cit.*, s. 216–217 (tłumaczenie własne – M.C.). W Trapezuncie jeszcze w epoce Justyniana czas liczono od włączenia miasta do prowincji Pontu Polemońskiego przez Rzymian w 64 roku po Chrystusie; stąd wedle naszej rachuby czasu był to rok 544 po Chr.; vide: ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, *op. cit.*, s. 113.

⁷⁴ C.Π. ΚΑΡΠΟΒ, *op. cit.*, s. 61.

⁷⁵ PROKOPIUSZ, *O wojnach*, II, 29, 22 (tłum. M. BRODKA).

⁷⁶ C.Π. ΚΑΡΠΟΒ, *l. cit.*

Cesarz Herakliusz (610–641) dwukrotnie odwiedził Trapezunt w czasie swych wschodnich kampanii przeciw Persom. Po raz pierwszy doszło do tego w 622 lub 623 roku, po raz wtóry w latach 626–628, kiedy to wojska bizantyńskie pozostały w mieście i okolicach na czas zimy. Prawdopodobnie około 622 roku cesarzowa Martyna, przebywającą tam wraz z swym mężem, w samym Trapezuncie urodziła syna cesarskiego Heraklona⁷⁷.

W pierwszej połowie VII wieku objawiła się siła nowego wroga Bizancjum – Arabów, z którymi państwo bizantyńskie prowadzić będzie odtąd zaciekle walki. Za panowania Leona III Izauryjczyka (717–741), cesarza ikonoklasty, sytuacja wymusiła kolejną reformę administracyjną, w wyniku której region zorganizowano w temy. Ziemie pontyjskie weszły wtedy w skład jednego z trzech temów małoazjatyckich – Trapezunt znalazł się w temie Armeniakon. W 863 roku z temy tego wydzielono kolejne jednostki administracyjne – utworzono nowe temy, m.in. Armeniakon, Koloneję i Chaldię, w tym ostatni ze stolicą w Trapezuncie⁷⁸. W dziele Konstantyna Porfirogenety, dedykowanym czternastoletniemu synowi Romanowi, *O zarządzaniu państwem* (*De administrando imperio*) w części poświęconej temom, autor-redaktor sporządził następującą notatkę: *Nazwa temu [brzmi] Chaldia, a stolica zowie się Trapezunt i jest grecką kolonią*⁷⁹.

Anthony Bryer przypuszcza, że twierdza w Trapezuncie stała się wtedy miejscem, z którego strateg zarządzał temem Chaldii⁸⁰.

Tymczasem sytuacja na wschodniej granicy imperium bizantyńskiego ustabilizowała się i nastąpiły zmiany w zarządzaniu temami. Przede wszystkim wzrosła rola duksa, który dowodził oddziałami wojska stacjonującymi w mieście lub temie. Dobra koniunktura za panowania dynastii macedońskiej (867–1056) przyczyniła się także do ponownego rozwoju gospodarczego miast Pontu. Wzrosła wtedy rola wojskowo-administracyjna Trapezuntu oraz, po raz pierwszy w historii miasta, zaistniało ono jako ważny ośrodek kościoła wschodniego. Za Bazylego I (867–886) biskupstwo Trapezuntu zostało podniesione do rangi metropolii. W mieście kultywowano

⁷⁷ *Kronika wielkanocna*, vol. I, s. 714.

⁷⁸ С.П. КАРПОВ, *op. cit.*, s. 64.

⁷⁹ Τὸ δὲ καλούμενον θέμα Χαλδία καὶ ἡ μητρόπολις λεγομένη Τραπεζοῦς Ἑλλήνων εἰσὶν ἀποικίαι – KONSTANTYN VII, VIII, s. 73 (tłumaczenie własne – M.C.).

⁸⁰ A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 181.

starannie pamięć św. Eugeniusza i jego towarzyszy, rozwijała się również hagiografia opiewająca trapezunckiego świętego. Żywot Eugeniusza spisał wtedy patriarcha Konstantynopola, pochodzący z Trapezuntu, Jan Ksyfilinos⁸¹. W 963 roku wywodzący się z Trapezuntu niejaki Atanazy uzyskał od cesarza bizantyńskiego Nicefora II Fokasa (963–969) pozwolenie, zatwierdzone następnie przez kolejnego cesarza Jana I Tzymiskesa (969–976), na utworzenie na Górze Atos szeregu klasztorów, które stały się zaczątkiem tzw. republiki mnichów⁸². W 1000 roku cesarz Bazyli II Bułgarobójca (976–1025) odwiedził Trapezunt oraz przekazał dary kościołowi pod wezwaniem św. Eugeniusza. Opłacił też przebudowę świątyni.

Czasy rozwoju Trapezuntu, kiedy to między X wiekiem i 1. połową XI wieku kwitł międzynarodowy handel związany z tym miastem, skończyły się, gdy w połowie XI wieku w Azji Mniejszej pojawili się Turcy Seldżucy. Te koczownicze plemiona dosłownie załapały wpierw Wyżynę Anatolijską, a następnie umocniły swą pozycję w Azji Mniejszej. Od chwili zdobycia przez nich Bajburtu położonego na południe od Trapezuntu, stałe siało zagrożenie dla miast pontyjskich. 26 kwietnia 1071 roku rozegrała się decydująca bitwa między Bizancjum a Turkami pod Manzikertem, w wyniku której Seldżukowie już na stałe opanowali Azję Mniejszą.

W 1072 lub 1073 roku Seldżukom udało się zająć Trapezunt i okupować go do około 1075 roku, kiedy to miejscowe wojsko pod dowództwem Teodora Gabrasa – duksa Trapezuntu⁸³ – odbiło miasto z rąk Turków⁸⁴. Postać Gabrasa jest dla Trapezuntu niezwykle istotna. Ten dowódca i późniejszy święty wywodzący się z *górzystych stron Chaldii*⁸⁵, być może z rodziny pochodzenia armeńskiego⁸⁶, został mianowany przez bizantyńskiego cesarza Aleksego I Komnena (1081–1118) duksem Trapezuntu. Cesarska córka, Anna Komnena, w dziele poświęconym czynom ojca, *Aleksjadzie*, o Teodorze Gabrasie wypowiada się niemal w samych superlatywach. Pisała

⁸¹ C.Π. ΚΑΡΠΟΒ, *op. cit.*, s. 70; Wydanie: *FHIT*, s. 33–51.

⁸² E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 54.

⁸³ Zachowała się pieczęć Teodora Gabrasa jako duksa Trapezuntu; cf. G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l'Empire Byzantin*, Paris 1884, s. 665.

⁸⁴ ANNA KOMNENA, VIII, 9, 1, s. 255 (tłum. pol., s. 46).

⁸⁵ ἐκ Χαλδαιας καὶ τῶν ἀνωτέρω μερῶν. Vide: ANNA KOMNENA, *l. cit.*

⁸⁶ C.Π. ΚΑΡΠΟΒ, *op. cit.*, s. 74.

ona o jego rozumie i męstwie, którym górował nad innymi i jego wielkich talentach militarnych:

Człowiek ten pochodził z górzystych stron Chaldei, wybił się na sławnego żołnierza, a swym rozumem i męstwem górował nad innymi. Nawet w drobnych sprawach nie spotkało go nigdy niepowodzenie, wręcz przeciwnie, zawsze pokonywał wszystkich swoich wrogów. Od czasu gdy zdobył Trapezunt, traktował to miasto jakby stanowiło jego własność, w ogóle był niepokonany⁸⁷.

Faktycznie Gabras zarządzał miastem praktycznie samodzielnie, nie licząc się ze zwierzchnością cesarza bizantyńskiego⁸⁸. W czasie jednej z walk z Turkami Teodor dostał się do niewoli, w której zginął śmiercią męczeńską w 1098 roku⁸⁹. Odmówił przejścia na islam i wyrzeczenia się wiary. Za wierność wierze, został zaliczony w poczet świętych Kościoła wschodniego.

Po śmierci Teodora Gabrasa, jego następcami zostali Dabates (1098–1103)⁹⁰, a później Grzegorz Taronita⁹¹. Rodzina Gabrasów nie zrezygnowała jednak z separatystycznych ambicji i prób odzyskania Trapezuntu. Syn Teodora, Konstantyn Gabras, rozgromiłszy Malik Szacha w wyprawach z 1113 i 1116 roku, został mianowany duksem Trapezuntu ok. 1116 lub 1119 roku⁹². Nicetas Choniates podaje, że w 1126 roku ogłosił się on władcą Pontu⁹³. Rządził niezależnie od Bizancjum aż do 1140 roku, kiedy to Jan II Komnen (1118–1143) odzyskał Trapezunt i z powrotem poddał go pod władzę centralną Bizancjum⁹⁴.

⁸⁷ ὦρμητο μὲν γὰρ οὗτος ἐκ Χαλδαίας καὶ τῶν ἀνωτέρω μερῶν, στρατιώτης δὲ περιφανὴς γενόμενος ἐπὶ τε φρονήσει καὶ ἀνδρείᾳ ὑπερέχων ἀπάντων μικροῦ καὶ μηδέποτε ἔργου ἀψάμενος καὶ ἀτυχήσας, ἀλλὰ πάντων ἀεὶ τῶν πολεμίων κρατῶν. καὶ αὐτὴν δὴ τὴν Τραπεζοῦντα ἔλῶν καὶ ὡς ἴδιον λάχος ἑαυτῷ ἀποκληρωσάμενος ἄμαχος ἦν – ANNA KOMNENA, *l. cit.*

⁸⁸ Aleksey podejmował próby związania własnej rodziny z Gabrasami, aranżując małżeństwa swych córek z synami Teodora; cf. ANNA KOMNENA, VIII, 9, 2–6, s. 255–257 (tłum. pol., s. 46–47).

⁸⁹ Jan Zonaras nazywa go męczennikiem – JAN ZONARAS, XVIII, 22, 27, s. 739.

⁹⁰ ANNA KOMNENA, III, 9, 3, s. 110–111 (tłum. pol., t. I, s. 92).

⁹¹ ANNA KOMNENA, XII, 7, 1, s. 376 (tłum. pol., t. II, s. 153).

⁹² C.Π. ΚΑΡΠΟΒ, *op. cit.*, s. 78.

⁹³ NICETAS CHONIATES, s. 34, 84–92.

⁹⁴ E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 58.

Ostatnim duksem Trapezuntu był Nicefor Paleolog, zarządzający miastem w 1165 roku za panowania Manuela I Komnena (1143–1180). W latach siedemdziesiątych XII wieku rozpoczyna się już pontyjska epopeja Andronika I Komnena i jego potomków, którzy już niebawem mieli zasiąść na tronie nowego cesarstwa – Cesarstwa Trapezunckiego.

4. Nowe Cesarstwo – nowi Wielcy Komnenowie Wprowadzenie do historii Cesarstwa Trapezunckiego od 1204 do 1461 roku⁹⁵

4.1. Powstanie nowego państwa nad brzegami Morza Czarnego

Narodziny Cesarstwa Trapezunckiego nie zostały należycie opisane przez historyków współczesnych zdarzeniom, dlatego zdawać by się mogło, iż jego powstanie było tylko nieznaczącym epizodem w historii powszechnej. Dysponujemy tylko jednym źródłem z epoki, mówiącym wprost o powołaniu do życia nowego Cesarstwa i nie jest nim *Kronika trapezuncka*, lecz gruzińskie źródło pochodzące z XIII wieku, umieszczone w *Historii Gruzji*, która jest osiemnastowieczną kompilacją różnych źródeł gruzińskich⁹⁶. Anonimowy trzynastowieczny gruziński historyk, świadek tych wydarzeń, pozostawił następującą relację z wydarzeń historycznych, które rozegrały się na terenach późniejszego Cesarstwa Trapezunckiego:

⁹⁵ Monografii dotyczących historii Cesarstwa Trapezunckiego i samego miasta jest dziś bardzo wiele. Z najważniejszych pozycji należy wymienić: J.P. FALLMERAYER, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, München 1827; G. FINLAY, *The History of Greece from its conquest by the crusaders to its conquest by the Turks and of the Empire of Trebizond 1204–1461*, Edinburgh–London 1851, s. 353–498; W. MILLER, *Trebizonde. The Last Greek Empire*, Amsterdam 1968, oraz po wielokroć już wspomniane dzieła: E. JANSSENS, *op. cit.* oraz C.Π. ΚΑΡΙΟΒ, *op. cit.* Pełną bibliografię źródeł i literatury naukowej można znaleźć w pracy z 1992 roku: Α.Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Σ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, *Γενική βιβλιογραφία περί τοῦ Βυζαντινοῦ Πόντου καὶ τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζοῦντας*, Ἀθήνα 1992 oraz w niedawnym artykule T. KARAKÖK, *Trabzon Rum İmparatorluğu Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi*, YEEİPBD 2.1, 2017, s. 7–17.

⁹⁶ Vide: A.A. VASILIEV, *The Foundation of the Empire of Trebizond (1204–1222)*, S 11.1, 1936, s. 16.

[Tamara] zagniewana na greckiego cesarza, wysłała oddział żołnierzy gruzińskich, który zawałdął Łazykę, Trapezuntem, Limnią, Samsunem, Synopą, Kerasuntem, Kotyrą, Amastris, Herakleją i całą Paflagonią i Pontem. [Królowa] poddała te [ziemie i miasta] swojemu krewniakowi Aleksemu Komnenowi, potomkowi Andronika, który uciekł do niej.⁹⁷

Autor tych słów, świadek opisanych wydarzeń, w przeważającej części potwierdza zapis Michała Panaretosa, który w *Kronice trapezunckiej* także wspomina o udziale Tamary i jej „krewnego”, Aleksego Komnena, w procesie tworzenia się przysłego cesarstwa:

Wielmożny Pan Aleksy [I] Wielki Komnen przybył [do Trapezuntu] po opuszczeniu błogosławionego miasta Konstantynopola, gdy wyprawił się z wojskiem, nie bez trudu i pośpiesznie, z Iberii [od] swojej ciotki ze strony ojca – Tamary. Zajął Trapezunt w kwietniu, VII indykcji, roku 6714 (1204), w wieku dwudziestu dwóch lat.⁹⁸

Jedyne greckojęzyczne źródło z epoki, utwór *Urbs capta* Nicetasa Choniatesa, bizantyńskiego historyka, zawiera zaledwie dwie marginalne wzmianki o Trapezuncie, Aleksym i Dawidzie Komnenach. W pierwszej z nich można przeczytać:

Dawid i Aleksy, bracia, którzy byli zrodzeni z Manuela, syna tyrana Rzymian Andronika; jeden z nich [Dawid] przebywał w Heraklei Pontyjskiej i Paflagonii, drugi zaś, Aleksy, panował nad miastami Ojnajon, Synopą i samym Trapezuntem⁹⁹.

⁹⁷ [Thamar] courroucée contre l'empereur grec, elle fit partir un détachement de soldats imers, qui s'empara de la Lazique, de Trébizonde, de Limon, de Samison, de Sinope, de Cérasunte, de Cythora, d'Amastris, d'Héraclé, de toute la Paphlagonie et du Pont, et les donna à son parent Alexis Comnène, fils d'Andronic, alors réfugié près d'elle – *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle*, trad. M. BROSSET, p. 1, S.-Petersbourg 1849, s. 465 (przekaz źródła podaje za francuskim tłumaczeniem).

⁹⁸ Ἦλθεν ὁ μέγας Κομνηνός, ὁ κύρ Ἀλέξιος, ἐξελθὼν μὲν ἐκ τῆς εὐδαίμονος Κωνσταντινουπόλεως, ἐκστρατεύσας δὲ ἐξ Ἰβηρίας, σπουδῇ καὶ μόχθῳ τῆς πρὸς πατρός θείσα αὐτοῦ Θάμαρ, καὶ παρέλαβε τὴν Τραπεζοῦντα μὴν Ἀπριλίῳ, ἰνδικτιῶνος ζ', ἔτους ,ςψιά', ἐτῶν ὦν κβ' – MICHAŁ PANARETOS, s. 61, akp. 1.

⁹⁹ Δαβίδ δὲ καὶ Ἀλέξιος οἱ ἐξ υἱόος φύντες τοῦ τῶν Ῥωμαίων τυραννήσαντος Ἀνδρονίκου (Μανουὴλ ἐκεῖνῳ τὸ ὄνομα) ὁ μὲν τὴν κατὰ Πόντον Ἡράκλειαν καὶ Παφλαγόνας διεῖπεν,

Z drugiego passusu dowiadujemy się, że:

Dawid z Komnenów zwerbował do swego wojska mieszkańców Paflagonii i tych, którzy zamieszkiwali Herakleję Pontyjską; wziął na żołądd oddział Iberów [Gruzynów] osiadłych nad rzeką Fazis, rozproszonych po wsiach i miastach; wielbiąc rodzonego brata, Aleksego, był jego strażnikiem i heroldem. Ten zaś Aleksey miał zwyczaj przebywać w okolicach Trapezuntu, i jak mówi przysłowie, pokazywał się jak Hylas¹⁰⁰, był słyszany, a nie był widziany.¹⁰¹

Dzieło Choniatesa nie wspomina o powołaniu do życia nowego państwa. Historyk i zarazem panegirysta Teodora I Laskarysa (1204–1222), władcy cesarstwa nicejskiego, opisał wydarzenia rozgrywające się *post factum* – po utworzeniu nowego państwa – kiedy to Aleksey osiadł już w Trapezuncie i podzielił się władzą z bratem, Dawidem. Cenną informacją jest z pewnością wspomnienie o młodszym bracie Aleksego, którego nie wymieniają dwa wcześniej cytowane źródła¹⁰².

Późne, piętnastowieczne relacje historyków, Laonika Chalkokondylesa i Michała Krytobulosa, oraz świadectwo kardynała Bessariona z jego enkomium poświęconego Trapezuntowi, są zgodne co do jednego – władzę w Trapezuncie Komnen uzyskał w sposób pokojowy¹⁰³. Ci postbizantyńscy historycy są również zgodni co do tego, że tylko jeden z Komnenów

ὁ δ' Ἀλέξιος Οἰναῖον τε καὶ Σινωπέων τῆς πόλεως καὶ Τραπεζοῦντος αὐτῆς τὴν δυναστείαν περιεζώννυτο – NICETAS CHONIATES, 69–73, s. 638–639 (tłumaczenie własne – M.C.).

¹⁰⁰ Znanie jest greckie przysłowie: Ὑλὰν κράζεις – ‘wołasz na Hylasa’; używa się go, mówiąc o utraconych rzeczach, gdy nie ma nadziei na ponowne ich zobaczenie lub o tych, którzy na próżno wzywają osobę, która nie chce ich słyszeć, cf. A. NEGRIS, *A Dictionary of Modern Greek Proverbs, with an English Translation, Explanatory Remarks, and Philological Illustrations*, Edinburgh 1831, s. 138.

¹⁰¹ ὁ δ' ἐκ Κομνηνῶν Δαβίδ στρατολογήσας Παφλαγόνας καὶ οἱ τὴν Ποντικὴν οἰκοῦσιν Ἡράκλειαν καὶ μοῖραν μισθωσάμενος Ἰβήρων τῶν πινόντων τοῦ Φάσιδος κώμας καὶ πόλεις ὑπεποιεῖτο καὶ τὸν οἰκεῖον μεγαλόνων κασίγνητον, ᾧ ἡ κλήσις Ἀλέξιος, πρόδρομος ἐκείνου καὶ προκήρυξ ἐγένετο. ὁ δὲ ἐμελλεν αἰεὶ χρονίζων ἐν τοῖς τῆς Τραπεζοῦντος μέρεσι καὶ παροιμιακὸς ἐδείκνυτο Ὑλὰς, φωνούμενος καὶ μὴ ὀπανόμενος – NICETAS CHONIATES, 57–63, s. 626 (tłumaczenie własne – M.C.).

¹⁰² Kontynuator Choniatesa, Jerzy Akropolites (1217–1282), mimo wzmianki o Aleksym i Dawidzie, w materii powstania Cesarstwa Trapezunckiego również nie wnosi nic nowego; cf. JERZY AKROPOLITES, s. 12.

¹⁰³ LAONIK CHALKOKONDYLES, s. 461; MICHAŁ KRYTOBULOS, s. 152; BESSARION, 22, s. 58–59.

– zapewne Aleksy – przejął władzę w Trapezuncie. Bessarion podkreślał natomiast rolę Opatrzności Bożej w wyznaczeniu na cesarza Aleksego, oraz przywróceniu szczęścia i władzy w tym cesarskim rodzie.

Zachodnie źródła z epoki nie wspominają nawet słowem o nowym państwie nad Morzem Czarnym. Podobnie rzecz się ma z orientalnymi przekazami, które nie są zainteresowane nowym cesarstwem i ograniczają się tylko do drobnych wzmianek o samym mieście i Poncie.

4.2. Skąd wywodził się ród Wielkich Komnenów?

Dramatyczny i burzliwy koniec losów Andronika I Komnena oraz jego syna Manuela miał niewątpliwie wpływ na życie ich nieletnich, wywodzących się z cesarskiego rodu, potomków. Aleksy i Dawid byli wnukami Andronika I (1183–1185), ostatniego cesarza bizantyńskiego z rodu Komnenów. Władca ten pochodził z młodszej linii Komnenów wywodzącej się od sebastokratora Izaaka, syna Aleksego I Komnena (1081–1118). Zanim jednak Andronik został cesarzem, około 1170 roku znalazł się na gruzińskim dworze Bagratydów¹⁰⁴, przyjęty gościnnie i serdecznie przez tamtejszego władcę, Jerzego III (1155–1184). Następnie losy Andronika spłotyły się z Pontem¹⁰⁵ – początkowo uważano go za zdrajcę Bizancjum, lecz po „nawróceniu się” został zarządcą Pontu z ramienia Konstantynopola. W 1182 roku opuścił on Pont, w którym pozostawił po sobie opinię dobrego zarządcy, by sięgnąć po władzę w stolicy. Tron bizantyński zdobył w 1183 roku, jednak szybko go postradał w wyniku „rewolucji”, która wyniosła do władzy Angelosów. Andronik podczas tej rewolty poniósł śmierć wraz z synem Manuelem, ojcem Aleksego i Dawida.

Wnukom Andronika udało się ocalić życie, lecz nie wiadomo, co działo się z nimi po przewrocie w Konstantynopolu. Źródła milczą aż do 1204 roku, kiedy to Aleksy Komnen zdobył Trapezunt. Wiadomo tylko, iż bracia Aleksy i Dawid urodzili się jeszcze przed obaleniem Andronika. Aleksy

¹⁰⁴ *Histoire de la Géorgie...*, s. 396–397.

¹⁰⁵ JAN KINNAMOS, s. 251.

przyszedł na świat prawdopodobnie w 1182 roku, a Dawid w 1183 roku bądź rok później. Nic nie wiemy o ich matce – ani kim była, ani skąd się wywodziła¹⁰⁶.

Lakoniczna wzmianka Panaretosa, dotycząca losów Aleksego I, rodzi na dobrą sprawę więcej spornych kwestii niż pozwala udzielić odpowiedzi na nurtujące historyków pytania. Pierwsza kwestia dotyczy sformułowania kronikarza: ἐξελθὼν μὲν ἐκ τῆς εὐδαίμονος Κωνσταντινουπόλεως, ‘po opuszczeniu błogosławionego miasta Konstantynopola’¹⁰⁷. Greckie participium ἐξελθὼν pochodzi od czasownika ἐξέρχομαι – ‘wychodzić skądś, opuścić kraj, wyruszyć z kraju, oddalić się z kraju na dobrowolne wygnanie’, ale ma też znaczenie ‘rodzić się’¹⁰⁸. Może ono bowiem oznaczać, iż wyprawa zaczęła się w Konstantynopolu, może być synonimem ucieczki z Miasta (i.e. bizantyńskiej stolicy), a w końcu może też przyjąć znaczenie pochodzenia z Konstantynopola¹⁰⁹. Możliwe jest zatem tłumaczenie: *[Aleksy], który urodził się w błogosławionym Konstantynopolu*¹¹⁰.

Kolejny problem interpretacyjny stanowi określenie Panaretosa: ἐκ τῆς εὐδαίμονος Κωνσταντινουπόλεως, ‘z błogosławionego Konstantynopola’¹¹¹, a szczególnie słowo εὐδαίμων (‘błogosławione’). Z punktu widzenia Komnena i jego potomków nie było już to miasto szczęśliwe. Nasuwa się bowiem pytanie: czy było błogosławione za panowania Angelosów? Panaretos mógł jednak w tym passusie użyć tego słowa konwencjonalnie, choć określenie

¹⁰⁶ Na temat pochodzenia matki Dawida i Aleksego pojawiło się wiele hipotez, które nie mają potwierdzenia w znanych nam źródłach. Jedna z nich mówi, iż ich matka była blisko spokrewniona z gruzińskim królewskim dworem Bagratydów i królową Tamarą, „ciotką Aleksego”. Na podstawie posiadanych źródeł nie można potwierdzić tej hipotezy. Aleksandr A. Wasiliew przyjął, że ojciec Aleksego był żonaty z siostrą Tamary, imieniem Rusudan, cf. A. A. VASILIEV, *op. cit.*, s. 8; Michel Kuršanskis uważał natomiast, opierając się na perskich źródłach, iż matka Komnenów pochodziła z bizantyńskiego rodu Dukasów, a babką była nieznana z imienia Paleologina, cf. M. KURŠANSKIS, *L’Empire de Trébizonde et la Géorgie*, REB 35, 1977, s. 242–243.

¹⁰⁷ MICHAŁ PANARETOS, s. 61, akp. 1. Obok polskiego tłumaczenia podawany będzie w dalszej części tego podrzdziału grecki tekst, który ma ułatwić czytelnikowi porównanie przekładu z oryginałem.

¹⁰⁸ Na wieloznaczność tego słowa zwrócił uwagę Siergiej Karpow, С.П. КАРПОВ, *op. cit.*, s. 94.

¹⁰⁹ Do tego ostatniego twierdzenia skłania się S. Karpow, a jako dowód podaje pontyjskie akta, w których ἐξέρχομαι ma znaczenie ‘pochodzić, wywodzić się’ tak geograficznie, jak i rodowo, С.П. КАРПОВ, *l. cit.*

¹¹⁰ W polskim tłumaczeniu *Kroniki* nie przyjąłem jednak tej wersji tłumaczenia, gdyż jest ona tylko hipotezą.

¹¹¹ MICHAŁ PANARETOS, s. 61, akp. 1.

to w stosunku do stolicy bizantyńskiej pojawia się jeszcze tylko raz w *Kronice Trapezuntu*¹¹². Mogło być błogosławione, szczęśliwe, bo z niego wywodził się twórca Cesarstwa Trapezunckiego i jego rodzina, słowo mogło też odzwierciedlać uświęconą tradycję retorycznego traktowania miasta nad Bosforem ze szczególną atencją.

Dalej w relacji Panaretosa jest mowa, iż Aleksy: *po opuszczeniu błogosławionego miasta Konstantynopola wyprawił się z wojskiem* (ἐξελθὼν μὲν ἐκ τῆς εὐδαίμονος Κωνσταντινουπόλεως ἐκστρατεύσας δὲ ἐξ Ἰβηρίας)¹¹³. Autor używa tu greckiego *participium*: ἐκστρατεύσας – które ma znaczenie ‘wyruszać, wymaszerować’. Niezmiernie ważna wydaje się tu opozycja μὲν oraz δέ, przy czym owo δέ można tłumaczyć jako ‘ale, jednakże’. Zmienia to wyrażnie sens zdania i potwierdza, że wcześniej chodzi o pochodzenie (narodziny w stolicy), a nie wyprawienie się z Konstantynopola na Trapezunt. Oznaczałoby to, iż Aleksy urodził się w Konstantynopolu, ale wyprawa woj-skowa z pewnością rozpoczęła się w Gruzji.

Najbardziej intrygujące i trudne z punktu widzenia translacji tekstu jest z kolei określenie: *nie bez trudu i pośpiesznie* (σπουδῇ καὶ μόχθῳ)¹¹⁴. Rodzi się zatem pytanie: na czym miałyby polegać ten pośpiech i trud? Dlaczego Aleksy miałby się spieszyć? Czy autorowi chodziło o trudną przeprawę z Gruzji do Pontu?¹¹⁵ Wiemy, kiedy Aleksy wkroczył do Trapezuntu – mianowicie w kwietniu, nie wiemy natomiast kiedy wyruszył. Od kiedy czynione były przygotowania i kiedy rozpoczęła się wyprawa – o tym źródła milczą. Faktem jest, że Aleksy zdobył miasto, które później stało się stolicą cesarstwa¹¹⁶.

¹¹² MICHAEL PANARETOS, s. 77, akp. 93.

¹¹³ MICHAEL PANARETOS, s. 61, akp. 1.

¹¹⁴ MICHAEL PANARETOS, *l. cit.*

¹¹⁵ Oblicza się, iż drogę lądową z Tyflisu do Trapezuntu można pokonać w 8 dni, zatem „w pośpiechu” zajęłaby ona około tygodnia. Podaję przybliżony czas przeprawy lądowej z Gruzji do Trapezuntu za A.A. VASILIEV, *op. cit.*, s. 20.

¹¹⁶ S. Karpow sugeruje, iż być może Aleksy wkroczył do Trapezuntu od strony morza, co jednak klóciłoby się ze znaczeniem greckiego ἐκστρατεύω, które wyraźnie wskazuje na marsz wojska, na jego poruszanie się lądem. A. Bryer proponuje rozwiązać ten problem w następujący sposób: Aleksy szedł lądem aż do Synopy, natomiast Dawid od Kerasuntu, aż do Heraklei Pontyjskiej, idąc ku zachodowi, wkracza do miast od strony morza – С.П. КАРПОВ, *op. cit.*, s. 94–95, A. BRYER, *David Komnenos and Saint Eleutherios*, [in:] *Dedicatio*, Историко-филологические изыскания, red. N.Z. VAČNADZE, Tbilisi 2001, s. 53–57.

„Cesarstwo Trapezunckie powstało w okolicznościach, które pozostają tajemnicą, bez względu na rezultaty badań prowadzonych do dziś”¹¹⁷ – tak w 1970 roku w artykule *Autour des sources géorgiennes de la fondation de l'empire de Trébizonde* pisał Michel Kuršanskis, który chyba najpełniej określił niemoc i bezradność historyków w obliczu tajemnicy, jaką otoczone są okoliczności powstania Cesarstwa.

Dlaczego jednak ówcześni historycy nie zauważyli faktu powstania nowego organizmu państwowego? Być może odpowiedzią będzie to, iż Choniates pisał panegiryk na cześć Laskarysów, uważających się za spadkobierców cesarzy bizantyńskich, nie interesowali go więc „uzurpatorzy” z Trapezuntu, jakkolwiek posiadający prawo do tytułu cesarza Rzymian (Romejów). Zresztą po 1204 roku i IV krucjacie na gruzach Bizancjum powstało wiele państw regionalnych, którym nie poświęcano specjalnej uwagi; niektóre z nich nie od razu okrzepły i nabrały wyraźnego odrębnego charakteru, nie wszyscy samodzielnie rządzący bizantyńscy arystokraci przybrali monarsze tytuły odzwierciedlające ich roszczenia (Epir). Na początku XIII wieku zapewne nikt nie przypuszczał, że Cesarstwo Trapezunckie przetrwa prawie dwa i pół stulecia.

4.3. Cesarstwo Trapezunckie pod panowaniem Wielkich Komnenów¹¹⁸

Pierwszym władcą nowego cesarstwa został zatem Aleksey I Wielki Komnen (1204–1222). Niemal cała, ponad dwustupięćdziesięcioletnia, historia państwa Wielkich Komnenów naznaczona była zmaganiem z ze-

¹¹⁷ M. KURŠANSKIS, *Autour des sources géorgiennes de la fondation de l'empire de Trébizonde*, APO 30, 1970/1971, s. 107.

¹¹⁸ Prawdopodobnie już Aleksey I przyjął tytuł „Wielki Komnen”, który stał się dziedzicznym tytułem dla całej dynastii trapezunckich władców. Jako pierwszy nosił jednak ten tytuł Dawid, brat Aleksego, co potwierdza notatka o śmierci 13 grudnia 1212 roku Dawida Wielkiego Komnena (mnicha Daniela) z wtopedyjskiego kodeksu, cf. ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, *op. cit.*, s. 355. Tytuł ΜΕΓΑΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ interesował wielu uczonych, którzy stawiali różne hipotezy na temat przyjęcia i znaczenia tego tytułu: cf.: A. BRYER, *op. cit.*, s. 64–66; O. LAMPSIDIS, *Le titre ΜΕΓΑΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ* („Grand Comnène”), B 37, 1967, s. 114–125; R. Macrides, *What's in the Name „Megas Komnenos”?*, APO 35, 1979, s. 238–245.

wewnętrznym wrogiem, przeważnie Turkami i plemionami tureckimi. Młode państwo Aleksego Komnena musiało przejść konfrontację z naporem tureckim, co nie było łatwe, wzięwszy pod uwagę walki, jakie na zachodzie toczyło młode Cesarstwo z Teodorem Laskarysem. Aleksey pokonał Seldżuków i odbił z ich rąk Amisos, Synopę, Ojnajon i Chalibię. Już w 1206 roku udało się młodemu cesarzowi obronić niezależność władztwa, kiedy to odniósł on zwycięstwo nad siłami sułtana Ikonium, Kaj Chusraua I (1192–1197, 1204/1205–1211), po ataku tego ostatniego na Trapezunt¹¹⁹. Natomiast 2 listopada 1214 roku, w obliczu ataku Turków Seldżuckich pod dowództwem nowego sułtana Ikonium Kay-Kā'ūsa I (1211–1220), cesarstwo utraciło ważny port – Synopę oraz musiało płacić sułtanowi trybut. Sytuacja nowego państwa nie była więc łatwa – z jednej strony walka z „greckim” państwem Laskarysa, uważającego się za następcę bizantyńskich cesarzy, z drugiej strony poważne zagrożenie ze strony Turków.

Władzę po Aleksym przejął jego zięć Andronik I Komnen¹²⁰ (1222–1235), z przydomkiem Gidos lub Gidon. Nie można jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie czy jest to ten sam Andronik, znany z dzieła Nicetasa Choniatesa¹²¹, z którym toczył boje pod Nikomedią brat Aleksego, Dawid Komnen. Z *Kroniki trapezunckiej* Panaretosa wiemy, iż cesarz Andronik walczył z sułtanem Seldżuków, Malikiem¹²², lecz tylko dzięki innym źródłom znamy dokładny przebieg tamtych wydarzeń. Wtedy to Seldżycy zaatakowali i złupili statek przewożący roczne podatki z prowincji Cherson i Gocji do Trapezuntu i uprowadzili załogę¹²³. Ostatecznie jednak zwycięstwo

¹¹⁹ Wspomina o tym kronikarz Ibn al-Athir, który zanotował (podaję za francuskim przekładem): *Ghiyâth-eddyn Khosrew-chah, prince du pays de Roum, fit des préparatifs contre la ville de Tarabézoun (Trébizonde), en assiégea le souverain et le serra de près pour le punir d'être sorti de l'obeissance qu'il lui devait. Les communications furent interrompues, à cause de cela, par terre et par mer, avec l'Asie Mineure, le pays des Russes, celui des Kifdjaks, etc. Aucun individu de ces diverses régions ne se rendit dans les États de Ghiyâth-eddyn* – IBN AL-ATHIR, s. 101.

¹²⁰ Panaretos nie używa w stosunku do tego władcy epitetu μέγας – MICHAŁ PANARETOS, s. 61, akp. 2.

¹²¹ NICETAS CHONIATES, 45, s. 641.

¹²² MICHAŁ PANARETOS, l. cit.

¹²³ J.O. ROSENQVIST, *Byzantine Trebizonde: a Provincial Literary Landscape*, [in:] *Byzantino-Nordica 2004. Papers presented at the International Symposium of Byzantine studies held on 7–11 May 2004 in Tartu, Estonia*, ed. I. VOLT, J. PÄLL, Tartu 2005, s. 44–45; IDEM, *HDSE*, s. 308–334.

odniósł Andronik, któremu udało się schwytać Malika i zmusić go do tego, aby Trapezunt nie musiał już dłużej płacić trybutu sułtanowi.

W 1231 Andronik został wciągnięty w konflikt między sułtanem Selżuków Kaj Kubadem I (1219–1236), a chanem Mongołów Dżalaleddinem Magobirdim (Cäläletdin) (1221–1235), któremu podlegał Andronik. Ostatecznie zwycięzcą okazał się Kaj Kubad I, któremu Andronik był zobowiązany od tej pory wysyłać 600 jeźdźców¹²⁴.

Po śmierci Andronika I na tron wstąpił syn pierwszego cesarza trapezunckiego Jan I Wielki Komnen (1235–1238) z przydomkiem Aksuchos. Źródła do jego panowania są niezwykle ubogie, dlatego niewiele można powiedzieć o jego rządach, a w zasadzie jedynie powtórzyć za Panaretosem, iż cesarz ten zmarł w wyniku nieszczęśliwego upadku z konia¹²⁵.

Po nim władzę miał sprawować Manuel I Wielki Komnen (1238–1263), który pozbył się konkurencji brata Joannicjusza (Joannikiosa), wysyłając go do klasztoru. *Kronika trapezuncka* prezentuje długie, bo dwudziestopięcioletnie panowanie tego cesarza jako jedno z najpomyślniejszych w dziejach Trapezuntu. Jego przydomki στρατηγικώτατος, ‘największy dowódca’ oraz εὐτυχέστατος, ‘człowiek, któremu sprzyjał los’ – świadczą o jego niebywałych czynach. Źródła do panowania Manuela są mimo to niezwykle ubogie i trudno dziś rozstrzygnąć, jaka była geneza obydwu przydomków. Pierwszy z nich zawdzięcza on prawdopodobnie zdobyciu Synopy w 1254 roku. Maria Nystazopoulou-Pélékidou odkryła w latach sześćdziesiątych w Bibliotece Patriarchatu Konstantynopolańskiego pod datą 24 czerwca 6762 roku (1254) zapisek na marginesie jednego z rękopisów: τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐπαρέλαβεν τὴν Σινώφιν ὁ Κομνηνὸς Κυρὸς Μανουὴλ τοῦ σφεῖβ’ ἔτους (*tego samego dnia Wielmożny Manuel Komnen zdobył Synopę, w roku 6762*)¹²⁶. Perski historyk Ibn Bibi mówi o zdobyciu Synopy z zaskoczenia¹²⁷. Wraz z odzyskaniem tego portowego miasta o wielkim znaczeniu i dogodnym usytuowaniu, cesarstwo mogło czerpać z niego korzyści strategiczne i handlowe.

¹²⁴ WINCENTY Z BEAUVAIS zanotował: *Item Dominus de Trapesoudes CC ei lances dabat*, post E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 78; przy czym dodać trzeba, że jedna lanca składała się z trzech jeźdźców.

¹²⁵ MICHAŁ PANARETOS, s. 61, akp. 2a.

¹²⁶ Za: E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 82 (tłumaczenie własne – M.C.).

¹²⁷ E. JANSSENS, *l. cit.*

Dzięki Manuelowi Synopa wchodziła w skład nadczarnomorskiego państwa do 1265/1266 roku. O wielkości Manuela świadczą również jego fundacje – przede wszystkim klasztor i kościół Hagia Sofia.

Sam Trapezunt zyskał na znaczeniu i wzmocnił swoją pozycję handlową po zniszczeniu Bagdadu przez chana Mongołów Hulagu, co wydarzyło się w 1258 roku. Od tego czasu karawany z Azji Środkowej kierowały się ku Tebryzowi przez Erzurum do Trapezuntu, co przyczyniło się do ogromnego rozwoju handlu w Trapezuncie; być może dzięki temu przypisano Manuelowi drugi z przydomków – wspominany już wcześniej *εὐτυχέστατος*.

Po śmierci Manuela nastąpiły krótkie, bo jedynie trzyletnie, rządy jego syna, Andronika II (1263–1266), za panowania którego w 1265 roku próbę odbicia Synopy z rąk trapezunckich podjął Muʿīn al-Dīn¹²⁸. Andronik II nie pozostawił po sobie potomstwa, w związku z czym władzę objął jego brat, Jerzy (1266–1280), syn Ireny Syrykajny. W czasie jego panowania cesarstwo było kilkakrotnie nękanie napadami Turkmenów, z którymi stoczono liczne potyczki. W 1278 roku doszło do poważnego zatargu z mongolskim chanem Abagą (1265–1281/1282). Sprawy nie układały się również pomyślnie z bizantyńskim cesarzem Michałem VIII Paleologiem (1261–1282), który po restauracji cesarstwa ze stolicą w Konstantynopolu domagał się od Jerzego rezygnacji z tytułu cesarza i jedynowładcy Romejów. Należał także cesarz trapezuncki do przeciwników unii lyońskiej, o którą starał się Michał VIII. Interesy dwóch cesarstw były zatem rozbieżne i zdaje się, że nie do pogodzenia. Równie niepomyślnie przedstawiała się sytuacja wewnętrzna w kraju za panowania tego władcy, a to z powodu zatargów z lokalną arystokracją, które nie ułatwiały Jerzemu Wielkiemu Komnenowi prowadzenia polityki. Przyczyniły się on ostatecznie do wydania go Mongołom przez archontów na Górze Taurezjos¹²⁹ i uwięzienia przez chana Abagę. Dopiero po śmierci mongolskiego władcy w 1282 roku został on wypuszczony z niewoli, a dwa lata później pojawił się w Trapezuncie, gdzie podjął próbę odzyskania tronu.

Po uwięzieniu Jerzego w 1280 roku na tronie trapezunckim zasiadł jego brat, Jan II Wielki Komnen (1280–1284, 1284–1297). Cesarz bizantyński

¹²⁸ R. SHUKUROV, *Between Peace and Hostility: Trebizond and the Pontic Turkish Periphery in the Fourteenth Century*, MHR 9.1, 1994, s. 22.

¹²⁹ MICHAŁ PANARETOS, s. 62, akp. 5.

Michał VIII podjął z nowym władcą rozmowy o zrzeczeniu się tytułu i symboli władzy cesarzy bizantyńskich. Na mocy zawartego porozumienia Jan II poślubił w 1282 roku córkę Paleologa, Eudocję, jednocześnie zobowiązał się do nieużywania tytułu cesarza i jedynowładcy Rzymian oraz zdjęcia purpurowych butów – symbolu cesarskiej władzy. Lokalna arystokracja była przeciwna pertraktowaniu z Michałem, co przyczyniło się do wystąpienia przeciw cesarzowi niejakiego Papadopoulosa, którego bunt doprowadził nawet w 1281 roku do krótkotrwałego uwięzienia cesarza.

Po nieudanej próbie powrotu Jerzego na tron, w 1284 roku przeciwko cesarzowi wystąpiła jego przyrodnia siostra, Teodora Wielka Komnena (1284), której udało się przejąć rządy¹³⁰. W czasie swego krótkiego panowania wybijała nawet własną monetę. Jan II wkrótce jednak odzyskał władzę (1284) i panował aż do śmierci w 1297 roku. Za jego rządów Turkmeni zdobyli Chalibę, niezwykle ważne terytorium słynące z kopalń. Osiemnaście lat rządów Jana II, mimo iż naznaczone konfliktami wewnętrznymi, pokazało siłę władzy Komnenów i moc państwa skutecznie stawiającego opór gruzińskiemu władcy Dawidowi VI, który w czasie nieobecności cesarza zaatakował kraj¹³¹. Za tych rządów Trapezunt już na stałe zapisał się w świadomości Zachodu. Jan II otrzymał nawet od papieża Mikołaja IV (1288–1292) propozycję wzięcia udziału w krucjacie¹³².

Następcą Jana został Aleksy II Wielki Komnen (1297–1330), który wstępując na tron, miał zaledwie 15 lat. Jego matka Eudocja i jego brat, Michał, zostali wysłani do Konstantynopola, do Andronika II Paleologa¹³³. Cesarstwo Trapezunckie stało się teraz przedmiotem gry politycznej Andronika, który został regentem państwa Wielkich Komnenów i podjął próbę pokierowania siostrzeńcem według własnej woli. W tym celu, po pierwsze: rozdzielił Eudocję z synami, Aleksym i Michałem; po drugie: cesarz Andronik chciał, aby młody Komnen poślubił córkę Nicefora Chumnosa, wysokiego dygnitarza dworskiego¹³⁴. Aleksy odmówił, wykazując się niezależnością,

¹³⁰ MICHAŁ PANARETOS, s. 63, akp. 8.

¹³¹ MICHAŁ PANARETOS, s. 62, akp. 7; E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 90.

¹³² E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 91.

¹³³ JERZY PACHYMERES, XI, 29, s. 297.

¹³⁴ E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 92.

i poślubił córkę *Pekaja z Iberii*¹³⁵, czyli niejakiego Beki Dżakeliego, gruzińskiego wielmoży.

Rządy młodego cesarza okazały się korzystne dla Cesarstwa Trapezuncckiego. Aleksey był bowiem władcą energicznym i niezależnym. Podjął wyprawę, w wyniku której w 1301 roku odbił Chalibię i Kerasunt z rąk Turkmenów oraz uwięził dowódcę tureckiego *Kustuganesa* (Küçdoğana)¹³⁶. Za jego rządów cesarstwo ułożyło relacje z morskimi potęgami, ingerującymi w regionie, Wenecją i Genuą. Relacjom tym nadano formę zorganizowaną i uporządkowano je odpowiednimi uregulowaniami prawnymi¹³⁷. Za Aleksego II nastąpiło też wzmocnienie i rozbudowanie samego miasta. Wtedy to mur Średniego Miasta został przedłużony aż do morza i wzmocniony fortyfikacjami. Cesarz ten zreorganizował armię i flotę oraz stworzył oddziały straży nocnej, tzw. νυκτοταλαιοί (*nyktotalaijoi*)¹³⁸.

Sprawy między patriarchatem w Konstantynopolu a kościołem w Trapezuncie układały się poprawnie. Ciekawy jest fakt, że papież Jan XXII (1316–1334) zwrócił się do Aleksego w 1329 roku z propozycją unii między kościołem rzymskim a ortodoksyjnym. Znany jest list do *Magnifico viro Trapesundarum Imperatori*¹³⁹, w którym papież, upatrując w cesarzu naturalnego sprzymierzeńca w misjach chrześcijańskich na Wschodzie, proponuje mu unię kościelną. Pozostała ona jednak tylko w sferze marzeń następcy św. Piotra.

Wraz ze śmiercią Aleksego II w 1330 roku nastąpił koniec szczęśliwej epoki dla cesarstwa, nadszedł czas wojen domowych i uzurpacji, które osłabiły państwo. Koniec tym tragicznym wydarzeniom i kłótniom w rodzinie Wielkich Komnenów przyniosło dopiero wstąpienie na tron Aleksego III Wielkiego Komnena w 1349. Okres niemal dwudziestu lat naznaczony był walkami między ugrupowaniami miejscowych wielmożów, posiadających

¹³⁵ MICHAŁ PANARETOS, s. 63, akp. 9.

¹³⁶ MICHAŁ PANARETOS, s. 63, akp. 11.

¹³⁷ W 1316 roku Genujczycy otrzymali przywileje od cesarza, a w 1319 podobne przyznano Wenecjanom, M. BALARD, *Łaciński Wschód. XI–XV wiek*, tłum. W. CERAN, Kraków 2010, s. 278, 369.

¹³⁸ H. GRÉGOIRE, *Les veilleurs de nuit à Trébizonde*, BZ 18, 1909, s. 490–499.

¹³⁹ C. BARONIUS, O. RAYNALDUS, *Annales Ecclesiastici*, t. XXIV, 1313–1333, Barri–Ducis 1872, s. 431.

wielkie dobra i zamki w strategicznych miejscach kraju, a nową arystokracją, która przybyła tu wraz z Komnenami po 1204 roku.

Po śmierci Aleksego II na tronie na krótko zasiedli kolejni przedstawiciele dynastii: Andronik III (1330–1332), po nim zaś jego syn, Manuel II (1332). Dłużej panował jedynie Bazyli Wielki Komnen (1332–1340), który przebywał przez pewien czas w Konstantynopolu. Wezwany przez arystokrację do Trapezuntu, przybył do Cesarstwa Trapezunckiego w 1332 roku. Bazyli zaśląnął swoją bigamią, bowiem oprócz legalnej żony Ireny Paleologiny miał równocześnie „drugą”, niejaką Irenę z Trapezuntu¹⁴⁰. Sprawa tego nielegalnego i gorszącego związku znalazła odbicie w interwencji patriarchy Konstantynopola, który w liście do metropolity Trapezuntu zagroził ekskomuniką cesarza, a odpowiedzialnością za zgorszenie obarczył głowę kościoła trapezunckiego¹⁴¹. Jednak to nie legalna żona, lecz właśnie trapezuncka Irena wydała na świat cesarskie dzieci, które miały w przyszłości zasiąść na tronie. 3 marca 1336 roku, jak podaje Panaretos, lud w czasie zaćmienia słońca zbuntował się przeciw władcy¹⁴². Prawdziwym powodem rewolty była właśnie sprawa niegodnie traktowanej przez Bazylego Ireny Paleologiny. Po śmierci cesarza w 1340 roku nielegalna żona i jej dwójka dzieci – Aleksey i Kalojan¹⁴³, synowie Bazylego, znaleźli się wprawdzie w Bizancjum, a później w Tesalonice¹⁴⁴. Tymczasem w Trapezuncie lokalna arystokracja wywołała bunt przeciw sprawującej tam władzę Paleologinie (1340–1341)¹⁴⁵. Niepokój i osłabienie państwa wykorzystali Turcy z Amidy, którzy napadli na Parcharis, a 4 lipca 1341 roku złupili Trapezunt¹⁴⁶.

Z trudnej sytuacji państwa skorzystała Anna Anachutlu (1341–1342), córka Aleksego II Wielkiego Komnena, zrodzona z matki pochodzącej z ludu Lazów. Już 17 lipca 1341 roku wkroczyła do Trapezuntu i dzięki pomocy lazycznego wojska zasiadała na tronie. Pochodzenie z dynastii Komnenów,

¹⁴⁰ NICEFOR GREGORAS nazywa ją „nałożnicą” (εἰς ἐτερίδα τίνα) – NICEFOR GREGORAS, XI, s. 549.

¹⁴¹ MM, I, s. 199–201.

¹⁴² MICHAŁ PANARETOS, s. 65, akp. 21.

¹⁴³ NICEFOR GREGORAS, XI, s. 550.

¹⁴⁴ NICEFOR GREGORAS, XI, s. 551.

¹⁴⁵ E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 104; MICHAŁ PANARETOS, s. 65, akp. 25.

¹⁴⁶ Szczegółowy opis tych wydarzeń znajduje się u Andrzeja Libadenosa w jego dziele *Periegesis* – ANDRZEJ LIBADENOS, s. 25–28.

a nie Paleologów (Irena), zapewniło jej panowanie w cesarstwie, które upatrywało w rodzimej dynastii kontynuację władzy i gwarancję niezależności od Konstantynopola. Jej rządy wspierali Amyntantarasowie¹⁴⁷ oraz miejscowe ludy Lazów i Tzanów.

30 lipca 1341 roku Michał Wielki Komnen, brat Aleksego II, podjął z pomocą bizantyńskiego cesarza Jana VI Kantakuzena (1347–1354) nieudaną próbę przejęcia władzy z rąk Anny¹⁴⁸. Z Konstantynopola do Trapezuntu udali się wraz z Michałem jego sprzymierzeńcy: Nicetas Scholaris i Jerzy Mejzomates. Podburzony przeciw Michałowi lud i lazyczne wojsko Anny doprowadziły do schwytania dynasty i uwięzienia go w Ojnajon, a później w Limina. Uczestnicy wyprawy Michała, Nicetas Scholaris i Jerzy Mejzomates oraz Konstantyn Doranites i Michał Mejzomates, ponowili próbę zdobycia tronu w Trapezuncie dla syna Michała, Jana Wielkiego Komnena. Tym razem ekspedycja odniosła zamierzony cel, Annę obalono, a na tron wstąpił Jan III Wielki Komnen (1342–1344). Po niecałych dwóch latach rządów został on niemniej obalony przez własnego ojca, Michała Wielkiego Komnena, który zasiadł na tronie w 1344 roku i panował 5 lat, do 1349 roku.

W 1349 roku wraz z matką Ireną i Janem Lazaropulosem do Trapezuntu przybył jedenastoletni Jan Komnen, syn Bazylego, który, wstąpiwszy na tron, przyjął po dziadku imię tronowe Aleksey. 21 stycznia 1350 roku odbyła się więc koronacja nowego cesarza Trapezuntu Aleksego III Wielkiego Komnena (1349–1390). Wraz z jego intronizacją nastąpił koniec okresu wojen domowych, a jego rządy, choć niepozbawione trudności i przeciwności, także w polityce wewnętrznej, były najdłuższymi rządami w dziejach Cesarstwa Trapezunckiego¹⁴⁹.

Panowanie Aleksego III *Kronika trapezuncka* opisuje relatywnie szczegółowo. Warto w tym miejscu zatem wskazać najważniejsze płaszczyzny polityki monarchy. Przede wszystkim przyszło cesarzowi rozprawić się z buntującą się co jakiś czas miejscową arystokracją. *Kronika trapezuncka* Panaretosa odnotowuje kolejne bunty pontyjskich rodzin, które zaczynają

¹⁴⁷ Amyntantarasowie – cf. przypis do tekstu *Kroniki*: Amyntantarasowie.

¹⁴⁸ MICHAŁ PANARETOS, s. 66, akp. 31.

¹⁴⁹ E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 112.

się niemal dzień po wstąpieniu na tron Aleksego III Wielkiego Komnena¹⁵⁰. Wszelkie rewolty kończyły się niepowodzeniami, ale jedna z nich, podjęta w 1363 roku przez Kabazytesów i Jerzego Scholarisa, mogła zakończyć się dla cesarza utratą życia. Bunt zatoczył szerokie kręgi, bowiem do spiskowców należał sam metropolita Trapezuntu Nifon¹⁵¹.

Wiele miejsca *Kronika* poświęca wojnom i walkom toczonym w tym okresie z Turkmenami¹⁵². Walki rozgrywały się najczęściej w południowych częściach państwa na terenie bandonów (jednostek terytorialnych, na jakie podzielone było cesarstwo) Matzuki i Paleomatzuki. W celu zabezpieczenia swoich granic od muzułmańskich najeźdźców, Aleksey podejmował próby ułożenia się z wrogim sąsiadem poprzez małżeństwa – wydawał za mąż za muzułmańskich władców słynące z piękności księżniczki trapezuncskie. Pierwsze takie małżeństwo zaaranżowano już w 1352 roku, kiedy to siostra Aleksego, Maria Wielka Komnena wyszła za mąż za Fareddina Kutluğ beğa. Druga siostra, Teodora Wielka Komnena, w 1358 roku została poślubiona przez emira Ibrahima Haçi. Od 1379 roku Aleksey wydaje swoje córki za turkmeńskich władców: emir Limnii poślubił wtedy Eudocję, rok później władca Bajburtu poślubił nieznaną z imienia córkę Aleksego. Osman Kara İlük wziął za żonę także nieznaną z imienia córkę Wielkiego Komnena.

Dla równowagi aranżowano również małżeństwa z władcami chrześcijańskimi. Córka, Anna, została wydana za mąż za króla Iberii Bagrata V (1360–1395), a syn, Manuel III, poślubił córkę króla Gruzji Dawida IX (1318–1360) księżniczkę *Kulkanchat* (Gulchan Chatun) przechrzczoną później na Eudocję.

Cesarz nie zaniedbywał również spraw kościelnych. Wśród jego licznych donacji i fundacji w Poncie za najważniejsze wypadnie uznać odrestaurowanie klasztoru Sumela w Matzuce. Cesarz wydał nawet specjalną chryzobullę w 1364 roku, w której przyznaje klasztorowi wiele beneficjów. Ale Aleksey był również dobroczyńcą klasztoru św. Dionizjusza na Górze Atos.

¹⁵⁰ Pierwsze wystąpienie przeciw cesarzowi nastąpiło już w czerwcu 1350 roku, niespełna pół roku po cesarskiej koronacji – MICHAŁ PANARETOS, s. 69, akp. 46.

¹⁵¹ MICHAŁ PANARETOS, s. 75, akp. 82.

¹⁵² Szczegółowy opis zmagania Aleksego III Wielkiego Komnena z plemionami tureckimi, w oparciu o źródła tureckojęzyczne i greckie, przedstawił w swym artykule Rustam Szukurov – R. SHUKUROV, *op. cit.*, s. 32–72.

Rządy Aleksego III wzmocniły pozycję Trapezuntu na arenie międzynarodowej, skończyły się lata anarchii. Liczne donacje na rzecz kościołów i klasztorów świadczą o bogactwie cesarstwa i jego władców. Rozsądnie prowadzona polityka matrymonialna zapewniała na pewien czas spokój na granicach państwa.

Po Aleksym III na tron wstąpił Manuel III Wielki Komnen (1390–1417), którego panowanie *Kronika trapezuncka* ledwie wspomina¹⁵³. O samej polityce tego władcy niewiele można powiedzieć, nawet źródła zachodnie, takie jak zapiski dyplomaty Ruya de Clavijo, wysłanego przez króla Kastylii Henryka III na dwór Tamerlana (Timura), a będącego przejazdem w Trapezuncie, nie przynoszą wielu informacji. Kastylijski poseł wspomina tylko o swym przybyciu do miasta 11 kwietnia 1404 roku i krótkim spotkaniu z cesarzem Manuelem i jego synem, przyszłym cesarzem Aleksym IV. Wedle opisu dyplomaty władcy podejmowali go *w czapkach otoczonych złotą przepaską, które wieńczyły żurawie pióra. To nakrycie głowy było wykonane ze skóry bobra*¹⁵⁴. Dzięki relacji Clavijo wiemy, że cesarz Trapezuntu płacił trybut Tamerlanowi (Timurowi) oraz innym Turkom¹⁵⁵. Po krótkiej wizycie na cesarskim dworze trapezunckiego władcy Clavijo opisuje podróż po cesarstwie. Można zatem poznać państwo Wielkich Komnenów za czasów panowania Manuela III, ale o samych rządach tego cesarza dowiadujemy się niewiele. Jeśli wierzyć *Kronice trapezunckiej* Michała Panaretosa, Manuel rządził przez 27 lat.

Aleksy IV Wielki Komnen (1417–1429), następca Manuela III, kontynuował tradycyjną politykę przodków – wydawał za mąż słynące z piękności trapezunckie księżniczki, zapewniając sobie tymi aliansami sprzymierzeńców i spokój na granicach¹⁵⁶. Największym osiągnięciem tej polityki był

¹⁵³ MICHAŁ PANARETOS, s. 78, 80, 81, akp. 99, 102, 107, 109. Są to jednak jedynie okruchy wiadomości, na podstawie których nie można powiedzieć nic o panowaniu Manuela III Wielkiego Komnena.

¹⁵⁴ RUY DE CLAVIJO, s. 61.

¹⁵⁵ *L. cit.*

¹⁵⁶ Aleksy IV wydał swą córkę za Cihanşaha, młodszą za despotę Serbii Jerzego Brankovicia, a Maria Komnena wyszła za mąż za cesarza bizantyńskiego Jana VIII Paleologa – E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 130. O ostatnim z wymienionych małżeństw wspomina LAONIK CHALKOKONDYLES, IX, s. 461.

ślub córki Aleksego IV, Marii Wielkiej Komneny, z bizantyńskim cesarzem Janem VIII Paleologiem (1425–1448).

Mniej pomyślnie układały się natomiast relacje cesarza Aleksego IV z synem. Po dziewięciu latach rządów, po 1426 roku, Jan Wielki Komnen, panujący później jako Jan IV, po raz pierwszy wystąpił przeciw ojcu. Zamach się nie powiódł i Jan udał się do Gruzji, gdzie poślubił swą pierwszą żonę, córkę tamtejszego władcy Aleksandra (1413–1443). Gruziński król stał się, tym samym, sprzymierzeńcem Jana, któremu pomógł zbrojnie w jego drugiej próbie przejęcia władzy. Jan mógł również liczyć na wsparcie miejscowej, trapezunkiej arystokracji i nieformalną pomoc Genui, która zaoferowała mu uzbrojony statek – tak wpłynął do portu w Trapezuncie. Aleksey IV został zamordowany, lecz nie z rozkazu syna. Po tym tragicznym i niezamierzonym wydarzeniu, Jan wkroczył do miasta, przejął władzę i od razu nakazał rozprawienie się z mordercami ojca¹⁵⁷. Aleksey IV został pochowany z wszelkimi honorami zrazu w kościele Chryzokefalos, a następnie w wybudowanym specjalnie dla niego grobowcu w pobliżu tegoż kościoła.

Jan IV objął rządy w czasie, gdy szybko wzrastała w Azji Mniejszej potęga Osmanów; stanowili oni większe zagrożenie niż Turkmeni, którzy nieprzerwanie atakowali Cesarstwo. W 1443 roku nastąpił nieudany atak osmańskiego sułtana Murada II (1421–1451). W 1448 roku na dworze Jana IV pojawił się Jerzy Sfrantzes, wysłany do Trapezuntu, by doprowadzić do aliansu bizantyńsko-trapezunkiego przeciw Osmanom. Przywoził propozycję małżeństwa władcy Konstantynopola, Konstnatyna XI z cesarską córką. Zdobycie Królowej Miast w 1453 roku przekreśliło wszelkie bizantyńskie plany przeciw Mehmedowi II (1444–1481). Władca Osmanów po opanowaniu w 1456 roku Peloponezu skierował się ku Trapezuntowi. Jan IV próbował ratować się poprzez polityczne mariaże, m.in. wydając swą córkę, Teodorę, za mąż za władcę Ak Kojunlu (Białych Baranów) Uzun Hasana, który miał być głównym ogniwem ligi przeciw Osmanom w Azji Mniejszej¹⁵⁸. W polityce zagranicznej starał się również zapewnić sobie poparcie

¹⁵⁷ Nieposłusznych spiskowców, morderców ojca, Jan IV surowo ukarał: jednego nakazał oślepić, a drugiemu uciąć ręce – LAONIK CHALKOKONDYLES, XI, s. 463.

¹⁵⁸ F. BABINGER, *Z dziejów imperium Osmanów. Sułtan Mehmed Zdobywca i jego czasy*, przeł. T. ZABŁUDOWSKI, Warszawa 1977, s. 192–193.

Zachodu. Sprzyjał staraniom prounijnym – z powodów politycznych był skłonny podpisać unię między kościołami. Jednak za Jana IV państwo było już lennikiem Turków i musiało płacić Mehmedowi II trybut w wysokości 3000 złotych monet¹⁵⁹. Gdy cesarz Jan IV umierał w 1458/59 roku, upadek Trapezuntu był już tylko kwestią czasu. Grozę, jaka przepełniła serca mieszkańców cesarstwa, oddał w swym wierszu *Konstantynopol wzięty* grecki poeta przełomu XIX i XX wieku, Konstandinos Kawafis:

Wzięli Miasto, wzięli; wzięli też Saloniki.
Co mnie jednak poruszyło bardziej niż to wszystko,
to pieśń z Trebizondy, w osobliwym dialekcie,
przepełniona smutkiem tych tak dalekich Greków,
którzy może do końca wierzyli, że jednak ocalejemy.
Lecz, niestety, wróżebny ptak „znad Miasta przylatuje”,
a „na skrzydełku papier zapisany niósł, [...]”
„Syn wdowy był, Janikas” – on tę kartkę bierze,
on ją czyta i wybucha płaczem.
„Jak on czyta, jak on szlocha, jak mu serce łomocze.
Biada nam, groza nam, oto Romania wzięta”¹⁶⁰.

W 1458/59 na tronie trapezunckim zasiadł ostatni z cesarzy, brat Jana IV, despota Dawid (1460–1461). Władzę zdobył dzięki wsparciu ze strony rodziny Kabazytesów¹⁶¹. Od dawna już Trapezunt żył oczekiwaniem na najgorsze. Dawid próbował jeszcze kontynuować politykę brata, by zorganizować ligę w obronie cesarstwa i chrześcijaństwa. Szczególnie liczył na pomoc Uzun Hasana, który był mężem jego bratanicy, Teodory. Dla ratowania państwa zawarł małżeństwo z Marią z Gocji (z księstwa Teodoro na Krymie), córką wielmoży Aleksego II, licząc na wsparcie teścia. Fiaskiem zakończyły się również prośby kierowane do zachodnich władców. Znany jest list¹⁶²,

¹⁵⁹ LAONIK CHALKOKONDYLES, IX, s. 469.

¹⁶⁰ K. KAWAFIS, *Wiersze i proza*, przełożył i komentarzami opatrzył Z. KUBIAK, Warszawa 2001, s. 175–176.

¹⁶¹ LAONIK CHALKOKONDYLES, IX, s. 494.

¹⁶² Tekst listu w języku łacińskim cytowany jest w całości w pracy Emile’a Janssensa, E. JANSSENS, *op. cit.*, s. 147–149.

zapewne nieautentyczny¹⁶³, Dawida do księcia Burgundii, Filipa, w którym przedstawia on fantastyczne plany ligi przeciw Osmanom. Najwięcej wątpliwości budzą liczby żołnierzy¹⁶⁴, którymi mieli rzekomo dysponować Dawid i inni władcy ze Wschodu. Trapezuncki władca zobowiązywał się do wystawienia 20 tysięcy żołnierzy, co z pewnością przekraczało jego możliwości.

Po zdobyciu Amastris przez Mehmeda II jesienią 1460 roku, zawładnięcie Trapezuntem było już tylko kwestią czasu¹⁶⁵. Miasto poddało się w 1461 roku, ostatni cesarz Trapezuntu oddał się wraz z rodziną na łaskę Zdobywcy. Mehmed wkroczył do miasta i w ten sposób skończyła się historia panowania Wielkich Komnenów w nadczarnomorskim cesarstwie. Miasto i cesarstwo przeszło bezpowrotnie w ręce Turków. Wraz z upadkiem ostatniego kraju postbizantyńskiego kończyła się też epoka dominacji kultury greckiej w tej części świata. Era Wielkich Komnenów dobiegła kresu.

5. Złota epoka miasta Trapezuntu pod rządami Wielkich Komnenów

Podróżny przybywający do miasta z zachodu od strony morza oglądał widok, który miał zapierać dech w piersiach¹⁶⁶. Wpierw ukazywał się stojący na stromej skale nad morzem mały klasztor św. Barbary, a nieco później można było podziwiać grotę klasztoru Mangławita (Mavlavita). Następnie uwagę zwracała wznosząca się nad morzem wieża klasztoru Hagii Sofii oraz

¹⁶³ O nieautentyczności listu pisała M. DĄBROWSKA, *From Poland to Tenedos. The Project of Using the Teutonic Order in the Fight against the Turks after the Fall of Constantinople*, [in:] *Byzanz und Ostmitteleuropa, 950–1453. Beiträge zu einer Table Ronde des XIX Congress of Byzantine Studies*, Copenhagen 1996, ed. G. PRINZING, M. SALAMON, Wiesbaden 1999, s. 175–176.

¹⁶⁴ Dawid obiecywał wystawić 20 tys. żołnierzy, Uzun Hasan miał ponoć wystawić 50 tysięcy, inni władcy dysponować mieli podobnie fantastycznymi armiami, F. BABINGER, *op. cit.*, s. 194.

¹⁶⁵ Szczegółowe relacje zdobycia Trapezuntu podają: JERZY AMIRUTZES (w liście do kardynała Bessariona, s. 389–401), LAONIK CHALKOKONDYLES (IX, s. 494–497) oraz MICHAŁ KRYTOBULOS (s. 283–287).

¹⁶⁶ Opis oparty w znacznej części na pracy: A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 178–180. Skrócony opis tej podróży znajduje się w pracy Charlesa Kinga poświęconej historii Morza Czarnego, C. KING, *Dzieje Morza Czarnego*, tłum. Z. Piotrowska, Warszawa 2006, s. 111–112.

krańce zachodnich przedmieść Trapezuntu. Nieco dalej można było dostrzec długą skałę uwieńczoną murami miasta, które schodziły w dół ku morzu, a za nimi zbocza Góry Mitry (243 m n.p.m.).

Wiele miejsc przesłaniała jednak wszechobecna roślinność. Jan Eugenikos wspominał liczne sady i ogrody¹⁶⁷, w których hodowano najsmaczniejsze owce – figi, gruszki, granaty i cytrusy. Trapezunt słynął także z miodu, który enkomium Eugenikosa stawia wyżej niż słynny starożytny miód hymetoński¹⁶⁸. Najśłynniejsze było jednak słodkie pontyjskie wino, otrzymywane z gron wielkości śliwek, które tak odpowiadało lewantyńskiemu gustowi. Wśród sadów w zachodniej części miasta usytuowany był lokalny targ oraz prawdopodobnie tzykanisterion (boisko do gry).

Zachodnie i wschodnie przedmieścia oddzielało właściwe miasto, które rozbudowało się na długim i wąskim występie skalnym, ograniczonym z obu stron przez strome wąwozy. Zachodni wąwóz (później nazwany Ískele lub Boz Boğazi) oraz wschodni św. Grzegorza (później zwany Küzğün Dere) łączyły drewniane mosty¹⁶⁹. Drewniana zabudowa miejska pięła się w górę od Niższego Miasta ku Średniemu Miastu, nad którą to częścią górowała kopuła klasztoru i kościoła Chryzokefalos, i dochodziła aż do twierdzy. Tam łączyły się mury i stał złoty pałac Wielkich Komnenów, gdzie znajdowały się cesarskie komnaty, apartamenty, urzędy, kaplice oraz koszary otaczające centralny dziedziniec zwany Epifaneja (Epifania).

Uzupełnieniem dla tego obrazu miasta może być relacja Ruya de Clavijo, kastylijskiego ambasadora, który pozostawił taki oto opis miasta i zamku cesarskiego:

Miasto Trapezunt położone jest nad morzem, a mur jego wznosi się na skałach, gdzie w najwyższym miejscu wybudowano bardzo mocny zamek, który otacza jeszcze jeden mur. Mała rzeka przepływa obok zamku [...] i po tej stronie miasto jest bardzo mocne, ale po drugiej znajduje się na otwartej przestrzeni¹⁷⁰.

¹⁶⁷ JAN EUGENIKOS, akp. 13, 15, s. 32–33, 34.

¹⁶⁸ JAN EUGENIKOS, akp. 7, s. 30.

¹⁶⁹ Zaświadcza o tym Bessarion: καὶ τὰ γεφυρώματ' αὐτὰ ὑπέθεσαν ξύλινα – BESSARION, 22, s. 61

¹⁷⁰ RUY DE CLAVIJO, s. 62 (tłumaczenie własne – M.C.).

Średniowieczny podróżnik żeglował dalej, docierając aż do handlowego portu Dafnus, położonego za wschodnimi przedmieściami Trapezuntu. Przedmieścia te stanowiły handlową i przemysłową dzielnicę stolicy cesarstwa Komnenów. Dzielnicą wschodnią ciągnęła się od wschodnich bram miasta aż do portu w Dafnus i wyraźnie dzieliła się na dwie części. Pierwszą stanowił północny pas „cesarskiego traktu”, który wiódł do Maitanin (Mejdan/Majdan) – rynku czy raczej targu – gdzie gromadziły się karawany. Ta część należała do włoskich kolonistów, Genuńczyków władających ważnym strategicznie zamkiem Leontokastron i Wenecjan, których placówka znajdowała się w połowie drogi między Molos a Leontokastron. Tak pisał o tej części Clavijo: *Na brzegu [morza] znajdują się dwa zamki o solidnych murach i wieżach, jeden należący do Wenecjan a drugi do Genuńczyków, które posiadają oni za zgodą cesarza.*¹⁷¹ Bazar był położony między „cesarskim traktem” a morzem. Tu znajdowały się warsztaty, magazyny, ormiańskie sanktuaria i łacińskie zakony. Druga część obejmowała liczne greckie zgromadzenia religijne. Na południe od „cesarskiego traktu” prawdopodobnie znajdowała się dzielnica archontów. Tutaj też, u podnóża Góry Mitry podróżny mógł podziwiać kopuły świątyni Teoskepastos i św. Eugeniusza oraz kaplicę św. Saby. Minąwszy Leontokastron, średniowieczny podróżnik mógł w końcu wpłynąć do portu Dafnus. Po lewej stronie znajdowało się ujście rzeki Pyksites, której rwący nurt został w 1023 roku, w obecności bizantyńskiego cesarza Bazylego II, zawrócony (na godzinę) przez ormiańskiego katolikosą Piotra I dzięki relikwiom Krzyża Świętego¹⁷². Poniżej Góry Mitry znajdowały się magazyny, arsenały, dźwigi do holowania statków i stajnie.

W Trapezuncie stykały się kultury i mieszały języki, można było spotkać Greka, mieszkańca Łazyki, Wenecjanina, Genuńczyka, Tatara i Ormianina oraz wielu innych przedstawicieli różnych nacji. W 1460 roku dotarli do Trapezuntu Florentyńczycy wraz z podającym się za potomka Dantego jakim Michałem Alighierim. Według relacji kastylijskiego podróżnika Pero Tafura z 1438 roku, Trapezunt zamieszkiwało około 4000 mieszkańców¹⁷³ – to niewielka liczba w porównaniu z innymi miastami wschodu i Europy

¹⁷¹ RUY DE CLAVIJO, s. 62–63.

¹⁷² ARAKEL Z TEBRYZU, s. 497.

¹⁷³ PERO TAFUR, s. 159.

Zachodniej. W dni świąteczne (np. w święto patrona Trapezuntu, św. Eugeniusza) i dni targowe miasto wydawało się ludniejsze, ale w chwilach prawdziwej grozy wyludniało się. Spustoszenie siały, tak często wspominane w *Kronice trapezunckiej* Michała Panaretosa, zarazy oraz ataki wrogów.

To niewielkie miasto odegrało jednak znaczącą rolę w historii i wydało wielu wybitnych uczonych.

6. Nauka i literatura w Cesarstwie Trapezunckim

Trapezunt cieszył się w średniowieczu opinią ważnego ośrodka naukowego. Nawet jeśli nie posiadał własnego, stałego uniwersytetu, był swoją kuźnią talentów, z której wyszły najznamienitsze postacie uczonych tej epoki. Niektórzy intelektualisci wywodzący się z Trapezuntu trafiali do Konstantynopola, gdzie stołeczny uniwersytet czynił z nich wybitnych uczonych. Niewątpliwie nie na próżno bizantyński poeta Teodor Prodromos w XII wieku, utyskiwając na nieczułych na poezję mieszkańców Konstantynopola, groził przeniesieniem się do Trapezuntu, do tamtejszego metropolity¹⁷⁴.

Pierwszą znaczącą osobą związaną z kulturą i nauką Trapezuntu był żyjący w VII wieku uczony, niejaki Tychikos, który prowadził własną szkołę przy kościele św. Eugeniusza w Trapezuncie. Odebrał on staranne wykształcenie w Konstantynopolu, gdzie u Stefana z Aten uczył się matematyki, astronomii i medycyny. Później powrócił do rodzinnego miasta, z którym był związany aż do śmierci. Nie skorzystał z cesarskiego zaproszenia, by ponownie udać się do bizantyńskiej stolicy i zająć miejsce swego mistrza na tamtejszej uczelni. Bizantyńska młodzież musiała opuszczać Konstantynopol, by udać się na studia do Tychikosa do Trapezuntu¹⁷⁵. To jego charyzma przyciągała do tego miasta młodych, zdolnych ludzi, chcących pogłębić swą wiedzę. Przykład Tychikosa był odosobniony, ponieważ trapezuncki uczony nie pozostawił po sobie szkoły w pontyjskim mieście. Można zatem powiedzieć, iż był on tylko „chlubnym epizodem” w VII wieku w dziejach miasta.

¹⁷⁴ O. JUREWICZ, *op. cit.*, s. 249.

¹⁷⁵ J.O. ROSENQVIST, *Byzantine Trebizonde...*, s. 33–34.

Nie ulega wątpliwości, że nauka była wysoce ceniona przez przedstawicieli dynastii Wielkich Komnenów. Pomimo oddalenia od uniwersyteckiego ośrodka, jakim przez większość swej historii był Konstantynopol, z którym Trapezunt z trudem mógł konkurować, stanowił on w pewnym sensie centrum nauk przyrodniczych¹⁷⁶. W Trapezuncie bowiem osiadł i utworzył szkołę¹⁷⁷ jeden z najwybitniejszych greckich astronomów Jerzy Chioniadēs (poł. XIII wieku – ok. 1330). Ten urodzony w Konstantynopolu i tam wykształcony w kierunku medycznym badacz, jeszcze przed 1295 rokiem otrzymał od cesarza Trapezuntu Jana II „stypendium” na podróż do Persji. W latach 1295–1301 przebywał w państwie Ilchanidów, gdzie za panowania tej mongolskiej dynastii kwitła nauka astronomii. Sam Chioniadēs posiadał tam znajomość języka perskiego i arabskiego niezbędną do dalszego kształcenia się w kierunku astronomii. Wracając ze Wschodu, przywiózł z sobą perskie księgi, które następnie przetłumaczył na język grecki i opatrzył własnym komentarzem¹⁷⁸. W astronomii opierał się nie tylko na wschodniej nauce, ale i na nauce starożytnych, przede wszystkim na ptolemejskiej kosmologii. Astronomia wiązała się z popularną w świecie bizantyńskim astrologią, a jej znajomość była wykorzystywana do stawiania horoskopów¹⁷⁹. Choć dziś Jerzy Chioniadēs znany jest głównie jako astronom, wiadomo iż pisał również – zaginione dziś – teksty o św. Eugeniuszu¹⁸⁰. Pod koniec życia osiadł w Trapezuncie w klasztorze tegoż świętego, gdzie też zmarł.

Trapezunt słynął w średniowieczu ze swych skryptoriów, w których przepisywano i pięknie iluminowano księgi. Sporządzano w nich również cesarskie chryzobulle. Ale prawdziwie dumny może być Trapezunt ze swych literatów, którzy piórem rozsławiali swe rodzinne miasto. W X wieku Trapezunt dał ówczesnemu światu Atanazego, twórcę klasztoru na Górze Atos, ale ten święty mąż nie pozostawił po sobie żadnych pism¹⁸¹. Przełom na polu

¹⁷⁶ C.П. КАРПОВ, *op. cit.*, s. 473.

¹⁷⁷ Był również twórcą przyrodniczej szkoły w Konstantynopolu, *ibidem*, s. 447.

¹⁷⁸ Wydanie dzieł JERZEGO CHIONIADESA: *Astronomical Works of Gregory Chioniadēs*, red. D. PINGREE, t. I–II, Amsterdam 1985–1986; *The Zij as-Sanjari of Gregory Chioniadēs: Text, Translation and Greek to Arabic Glossary*, by J.G. LEICHTER, Providence 2004.

¹⁷⁹ Znany jest trapezuncki horoskop na rok 1336 – S. LAMPROS, *Τραπεζουντιακὸν ὠροσκόπιον τοῦ ἔτους 1336*, NE 13, 1916, s. 33–50.

¹⁸⁰ J.O. ROSENQVIST, *Byzantine Trebizonde...*, s. 40.

¹⁸¹ *Ibidem*, s. 35.

literatury nastąpił dopiero w XI wieku i trwał aż do czasów upadku Cesarstwa Trapezuncskiego w 1461 roku. Z miasta pochodziły liczne postacie, które zapisały się na zawsze w dziejach kultury grecko-bizantyńskiej.

W XI wieku w historii i kulturze bizantyńskiej pojawił się urodzony w Trapezuncie Jan Ksyfilinos, który w latach 1064–1075 był patriarchą ekumenicznym Konstantynopola. Ten duchowny i literat pisał o swym ojczystym mieście – μεγαλοδόχος ‘wielce sławne’¹⁸², i choć nauki pobierał w Konstantynopolu i tam osiadł, pamięć ojczystego miasta towarzyszyła mu przez całe życie. Dla Trapezuntu napisał żywot św. Eugeniusza – hagiograficzne dzieło o tym trapezunckim świętym oraz opis cudów patrona nadczarnomorskiego miasta¹⁸³.

Hagiografia św. Eugeniusza jest niezwykle bogata i szeroko reprezentowana w literaturze Trapezuntu¹⁸⁴. Żywot świętego spisał również Jan (świeckie imię Józef) Lazaropulos (ok. 1310–1369), w latach 1364–1367 metropolita Trapezuntu, który nazywał Trapezunt swą ojczyzną. Jest on autorem wielu dzieł poświęconych patronowi miasta, które spisywał po rezygnacji z funkcji metropolity i wstąpieniu do klasztoru Matki Bożej Eleusy. Pisząc hagiograficzne dzieła poświęcone Eugeniuszowi, prawdopodobnie opierał się na pracach poprzedników: Ksyfilinosa i Konstantyna Lukitesa¹⁸⁵. Ostatni z wymienionych także był trapezunckim wielmożą i uczonym. Urodzony w Macedonii w ostatnim dwudziestoleciu XIII wieku, wykształcenie zdobył w Konstantynopolu, a następnie ok. 1301 roku przeniósł się do Trapezuntu, gdzie pełnił wysokie godności na dworze dwóch cesarzy z dynastii Wielkich Komnenów: Aleksego II i Bazylego. Z miastem tym związany był aż do śmierci w 1340 roku. Współcześni podziwiali go za wykształcenie i szerokie horyzonty naukowe, interesował się bowiem mitologią i literaturą, a nawet ponoć sam przepisywał *Iliadę*. Do naszych czasów dotrwały jedynie okruchy jego spuścizny: enkomium dla św. Eugeniusza¹⁸⁶ oraz *Płacz* (tren) na śmierć cesarza Aleksego II Wielkiego Komnena¹⁸⁷, w którym autor

¹⁸² C.Π. ΚΑΡΠΙΩΒ, *op. cit.*, s. 443.

¹⁸³ J.O. ROSENQVIST, *Byzantine Trebizonde...*, s. 37.

¹⁸⁴ Znaczna część utworów poświęconych świętemu Eugeniuszowi znajduje się w *HDSE*.

¹⁸⁵ C.Π. ΚΑΡΠΙΩΒ, *op. cit.*, s. 458; wydanie: *FHIT*, s. 78–136.

¹⁸⁶ Wydania: *FHIT*, s. 1–32.

¹⁸⁷ C.Π. ΚΑΡΠΙΩΒ, *op. cit.*, s. 458–459.

porównywał władcę do mitycznych herosów i wielkich postaci biblijnych. W podobnym tonie utrzymane jest dzieło, powstałe również na śmierć Aleksego II, napisane przez Józefa Lazaropulosa.

Swoje miejsce wśród trapezunckich literatów posiada również Andrzej Libadenos (ur. ok. 1310/1315 – po 1361), który wywodził się z Konstantynopola, jednak część życia spędził w Trapezuncie. Pochodził z bogatej rodziny i prawdopodobnie w szkole w Konstantynopolu spotkał się z Bazyliem Wielkim Komnenem, który zaprosił go później do Trapezuntu¹⁸⁸. Najważniejszym dziełem Libadenosa jest rodzaj pamiętnika, *Periegesis*, zawierający opis podróży do Egiptu i Jerozolimy¹⁸⁹ oraz liczne wiadomości dotyczące historii Trapezuntu. Oprócz tego jego twórczość koncentrowała się wokół hagiografii. Napisał enkomium dla św. Fokasa i był twórcą poezji związanej z religią, tworzył bowiem okolicznościowe wiersze wykonywane w czasie świąt wobec rodziny cesarskiej i wyższego duchowieństwa¹⁹⁰.

Dzięki jednemu zachowanemu wierszowi znany jest także pewien Stefan Sguropulos, o którym wiemy tylko tyle, że był protonotariuszem. Jest on autorem, przesadnie pochwalnego, aż do granic sztuczności, enkomium dla cesarza Trapezuntu¹⁹¹ napisanego w ośmiostopowym anakreontyku.

Jednak to w XV wieku Trapezunt zajaśniał największymi nazwiskami uczonych i erudytów. Pierwsze miejsce zajmuje tu Bessarion, duchowny, później kardynał Kościoła rzymskiego, urodzony w Trapezuncie ok. 1400 roku. Ten wywodzący z niezamożnej rodziny uczony około 1416–1417 roku udał się do Konstantynopola na nauki, które pobierał między innymi u znanego lekarza Jerzego Chryzokokkesa. Z Pontem i rodzinnym miastem związany

¹⁸⁸ *Ibidem*, s. 461.

¹⁸⁹ ANDRZEJ LIBADENOS, s. 1–49. Andrzej Libadenos swoje dzieło wzorował na *Anabasis* Ksenofonta, choć jego *Periegesis* odznacza się charakterystycznym dla epoki przeładowaniem retorycznym, C.Π. ΚΑΡΠΩΒ, *op. cit.*, s. 462.

¹⁹⁰ Są to głównie utwory związane ze świętami, m.in. Przemienienia Pańskiego (6 sierpnia) oraz Zwiastowania (25 marca); Ἀνδρέου Λιβαδηνοῦ βίος καὶ ἔργα, ed. O. LAMPSIDES, Athenai 1975; cf. C.Π. ΚΑΡΠΩΒ, *op. cit.*, s. 462–463.

¹⁹¹ Ponieważ niemal nic nie wiadomo o autorze, trudno nawet rozstrzygnąć, dla którego cesarza powstało to dzieło: czy chodzi o Aleksego II czy Aleksego III? Za pierwszym rozwiązaniem opowiada się Karpow (p. 461), za drugą wersją optuje Rosenqvist i wydawca dzieła Sguropulosa: T. ΠΑΡΑΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, *Ἀνέκδοτοι στίχοι Στεφάνου του Σγουροπούλου*, APo 19, 1954, s. 262–282; Σ. ΣΓΟΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Στίχοι ἐγκωμιαστικοὶ πρὸς τὸν βασιλέα κυρὸν Ἀλέξιον (Γ') τὸν Κομνηνὸν*, ed. A. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-KERAMEUS, [in:] ΑΙΣ, t. 1, 1891, s. 431–434, 434–437.

był Bessarion do końca życia. Wśród jego dzieł można odnaleźć trzy monodie i epitafia związane z miastem św. Eugeniusza¹⁹². Najsłynniejsze z jego dzieł, wzorowana na enkomium Antiochii Libaniosa pochwała Trapezuntu¹⁹³, zawiera wiele cennych informacji o samym mieście i dynastii Wielkich Komnenów.

Nie mniej sławne, choć zdecydowanie mniejszych rozmiarów, było cytowane już wielokrotnie enkomium Trapezuntu¹⁹⁴ Jana Eugenikosa (ok. 1400–1458). Ten poeta i nomofylaks był bratem Marka Eugenikosa, zacieklego przeciwnika unii florenckiej. Choć urodzony i wykształcony w Konstantynopolu, pozostał wierny Trapezuntowi, w którym urodził się jego ojciec. Oprócz licznych dzieł z zakresu hymnografii i teologii, jest on również autorem kanonu dla św. Eugeniusza (napisanego między 1429 a 1437 rokiem). Bardziej znaczącym utworem jest jego monodia na śmierć Marii Komneny, żony Jana VIII Paleologa (po grudniu 1439 roku). Najsłynniejszym jednak dziełem pozostaje enkomium dla Trapezuntu, wskazujące na silną więź łączącą go z ojcowskim miastem. Ten powstały około 1447 roku utwór, pomimo pewnej tendencyjności¹⁹⁵, jest wyrazem zachwytu nad położeniem Trapezuntu i otaczającą go przyrodą, jest także pochwałą samych mieszkańców miasta, a przede wszystkim wielkich władców.

Ostatnim z wielkich trapezuntczyków był Jerzy Amirutzes (ok. 1400 – po 1470) pisarz i trapezuncki mąż stanu. Szerokie horyzonty naukowe Amirutzesza wychwalał w swej *Historii* Krytobulos z Imbros¹⁹⁶, pisząc o jego uczoności w dziedzinie fizyki, logiki, matematyki, geografii, retoryki i poetyki. Ten uczestnik soboru florenckiego w historii Cesarstwa Trapezuncckiego odegrał niejednoznaczną rolę, za jego bowiem namową Dawid, ostatni cesarz trapezuncki, wydał rozkaz otwarcia tureckim wojskom Mehmeda II bram Trapezuntu. O upadku rodzinnego miasta Amirutzes napisał list do

¹⁹² Należy tu wymienić: trzy monodie na śmierć Teodory Kantakuzeny, żony Aleksego IV Wielkiego Komnena, pochwałę samego cesarza Aleksego IV, trzy konsolacje na śmierć Marii (1439), córki Aleksego IV a żony Jana VIII Paleologa oraz epitafium na śmierć Michała Amirutzesza (prawdopodobnie ojca Jerzego Amirutzesza, filozofa) oraz enkomium Trapezuntu (1436).

¹⁹³ 'Ο «εἰς Τραπεζοῦντα» Λόγος τοῦ Βησσαρίωνος, ed. O. LAMPSIDES, *APo* 39, 1984, s. 3–75.

¹⁹⁴ JAN EUGENIKOS, s. 3–39.

¹⁹⁵ Podobne motywy, a nawet sformułowania odnajdujemy w innych ekfrazach Eugenikosa pisanych między innymi dla wyspy Krety, Imbros czy dla Koryntu.

¹⁹⁶ MICHAŁ KRYTOBULOS, s. 165–166.

kardynała rzymskiego Bessariona, z którym prowadził korespondencję. List ten jest pierwszym, choć jakże subiektywnym, źródłem mówiącym o zagładzie Cesarstwa Trapezunckiego.

Jak na tle takich postaci rysuje się inny znany trapezuntczyk, autor *Kroniki trapezunckiej* Michał Panaretos? Czy dorównuje on swym poprzednikom i następcom w biegłości pióra?

II

Michał Panaretos i jego dzieło

1. *Kronika trapezuncka* Michała Panaretosa i jej znaczenie w badaniach nad historią Trapezuntu

1.1. Etap *minor* i *maior* w historii badań nad Cesarstwem Trapezunckim

Czytając dziś pracę wybitnego siedemnastowiecznego francuskiego uczonego Charles'a Du Cange'a (1610–1688) zatytułowaną *Familiae Byzantinae*, uświadamiamy sobie, jak uboga byłaby nasza wiedza o Cesarstwie Trapezunckim, gdyby nie skromna objętościowo *Kronika trapezuncka* Michała Panaretosa. To niewielkich rozmiarów dziełko trapezunckiego kronikarza mieści w sobie wiele bezcennych informacji z historii państwa Wielkich Komnenów. Do dziś *Kronika* Panaretosa pozostaje najważniejszym źródłem opisującym ponad dwa wieki istnienia nadczarnomorskiego państwa.

Każda praca naukowa dotycząca historii powołanego do życia na początku XIII wieku Cesarstwa Trapezunckiego musi odwołać się do *Kroniki* Michała Panaretosa. Do 1. połowy XIX wieku, to znaczy do odkrycia, a następnie do ogłoszenia drukiem *Kroniki*¹, badania nad historią Cesarstwa

¹ Pierwsze wydanie *Kroniki* pochodzi z 1832 roku, kiedy to Gottlieb Lukas Friedrich TAFEL wydał tę pracę wraz z dziełami Eustacjusza, metropolity Tesaloniki (*Eustathii Metropolitae*

Wielkich Komnenów były z konieczności oparte jedynie na drobnych wzmiankach, zachowanych u innych autorów². Badacze mieli do dyspozycji nie tylko ograniczony materiał źródłowy, ale także posiadający tę specyfikę, że dotyczył głównie spraw Bizancjum i jego stolicy – Konstantynopola. W XVII wieku to właśnie Ch. Du Cange w *Familiae Byzantinae* zaprezentował genealogię bizantyńskich rodów, w tym także rodziny Komnenów z Trapezuntu³. Francuski badacz, opierając się na ograniczonym materiale źródłowym, nie mógł jednak wymienić wszystkich władców najdalej na wschód położonej grecko-bizantyńskiej monarchii. Jego dzieło pełne jest więc luk i nieścisłości, a drzewo genealogiczne tej dynastii jest niekompletne⁴.

Jeszcze w początkach XIX wieku Pehr Wilhelm Afzelius, w swej dysertacji zatytułowanej *De Imperio Trapezuntino* z 1824 roku, nie mając do dyspozycji dzieła Panaretosa, nie mógł napisać „prawdziwej” i kompletnej historii cesarstwa znad Morza Czarnego⁵, pomimo wielu ciekawych spostrzeżeń i uwag, jakie ta praca zawiera.

Dopiero 1. połowa XIX wieku przyniosła przełom w badaniach nad historią pontyjskiego państwa, a to za sprawą Jakoba Philippa Fallmerayera (1790–1861). Ten niemiecki uczony stworzył nowy rozdział w historiografii Trapezuntu, publikując w 1827 roku *Geschichte des Kaisertums von*

Thessalonicensis Opuscula Accedunt Trapezuntinae Historiae Scriptores Panaretus et Eugenicus. E codicibus Mss. Basiliensi Parisinis, Veneto nunc primum edidit T.L.F. TAFEL, Frankfurti ad Moenum 1832, s. 362–370).

² Francuski uczony korzystał między innymi z dzieł NICETASA CHONIATESA, NICEFORA GREGORASA oraz LAONIKA CHALKOKONDYLESA.

³ C. DU CANGE, *Historia byzantina duplici commentario illustrata, prior familias ac stemmata imperatorum Constantinopolitanorum, cum eorundem Augustorum nomismatibus, & aliquot Iconbus...*, Paris 1680, s. 192–196.

⁴ Du Cange’owi niezmiernie trudno było ustalić kolejność panowania poszczególnych władców trapezunckich. Aleksy I Wielki Komnen był według autora duksem i niesłusznie zwano go imperatorem. Wielu panujących pozostało dla badacza nieznanymi z imienia, oznaczył ich w tekście jako *N. Comnenus*. W pracy tej zdarzają się również błędy, bowiem wedle francuskiego uczonego było dwóch Bazylich, cesarzy Trapezuntu, przy czym Bazyli II był bigamistą; *Kroniki* Panaretosa znany jest tylko jeden cesarz o tym imieniu (Bazyli Wielki Komnen). Z władców trapezunckich siedemnastowieczny erudyta potrafił wymienić jeszcze tylko Aleksego Komnena, oraz jego synów Jana, Aleksandra i Dawida Komnenów – Ch. Du CANGE, *op. cit.*, s. 192–196.

⁵ P.W. AFZELIUS, *De Imperio Trapezuntino*, Uppsala 1824.

*Trapezunt (Historię Cesarstwa Trapezunckiego)*⁶. Była to pierwsza praca naukowa odwołująca się bezpośrednio do tekstu *Kroniki trapezunckiej* Michała Panaretosa, a dzięki temu stała się ona dziełem przełomowym. Sam J.Ph. Fallmerayer był odkrywcą *Kroniki*, a to za sprawą szczęśliwego zbiegu okoliczności, gdy podczas pracy w Bibliotece Św. Marka w Wenecji (*Bibliotheca Marciana*) wśród pism kardynała Bessariona (ur. w początkach XV wieku w Trapezuncie), zdeponowanych tam w XVI wieku, natrafił na dzieło Michała Panaretosa⁷. To szczęśliwe odkrycie stało się ważnym wydarzeniem w świecie badaczy zajmujących się epoką bizantyńską i tych wszystkich, którzy interesowali się historią regionu czarnomorskiego. Trzeba było poprawić dotychczasową chronologię, zrewidować niektóre wcześniejsze poglądy, jednym słowem spisać historię Trapezuntu po 1204 roku od nowa. Aleksandr A. Wasiliew (1867–1953), rosyjski uczony związany z zachodnimi uczelniami, dzieli badania nad dziejami Trapezuntu na dwa etapy: etap *minor* – przed odkryciem *Kroniki* Panaretosa i etap *maior* – po jej odnalezieniu⁸. Ten sam badacz w latach czterdziestych XX wieku, parafrazując słowa niemieckiego historyka starożytności Theodora Mommsena odnoszące się do Polibiusza, pisał, iż dzieło Panaretosa jest dla historii Trapezuntu *niczym słońce, czy też lepiej, świt słonecznego poranka*⁹. Oczywiście rosyjski historyk był świadomy, iż dzieło trapezunckiego kronikarza nie może równać się z dokonaniem Polibiusza, choćby ze względu na skromne rozmiary, czy jak to ujął, *suchość, bezbarwność*¹⁰ języka, jednak doceniał inne jego walory.

Mniej entuzjastycznie o dziele Panaretosa pisał na początku XXI wieku Jan Olof Rosenqvist. Wskazywał on na *zaskakującą cienkość* dzieła w porównaniu z bizantyńskimi kronikami, swoistą egzotyczność Panaretosa w warstwie językowej (a to za sprawą natłoku obcych nazw osobowych) oraz potoczność stosowanego przez niego języka¹¹.

⁶ J.Ph. FALLMERAYER, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, München 1827.

⁷ A.A. VASILIEV, *The Empire of Trebizonde in History and Literature*, B 15, 1940/1941, s. 332–333.

⁸ *Ibidem*, s. 316.

⁹ *Ibidem*, s. 317.

¹⁰ *L. cit.*

¹¹ J.O. ROSENQVIST, *Byzantine Trebizonde: a Provincial Literary Landscape*, [in:] *Byzantino-Nordica 2004. Papers presented at the International Symposium of Byzantine studies held on 7–11 May 2004 in Tartu, Estonia*, ed. I. VOLT, J. PÄLL, Tartu 2005, s. 43.

2. Kim był Michał Panaretos i co napisał sam o sobie?

Kim zatem był ów autor zwięzłych dziejów trapezunckich monarchów? Gdyby nie *Kronika* przez niego spisana, w ogóle nie wiedzielibyśmy o jego istnieniu. Jest to jedyne znane nam źródło, z którego czerpiemy informacje także o samym autorze, a wiemy o nim tylko tyle, ile sam o sobie napisał.

Wiadomo o nim, wobec powyższego, naprawdę niewiele, a próba spisania kalendarium życia i twórczości Panaretosa napotyka wiele trudności. Życiorys zawiera wiele luk i pełen jest niejasności oraz niedopowiedzeń. Biografia kronikarza jest więc fragmentaryczna, niemniej na uwagę zasługuje fakt, iż w tak krótkim dziele opisującym panowanie Wielkich Komnenów przekazał on tak wiele informacji o sobie.

Skąd w ogóle wiemy, że Michał Panaretos był autorem *Kroniki trapezunckiej*? Szczęśliwie sam o tym napisał, bowiem pod datą 1363 roku zanotował:

W miesiącu kwietniu, I indykji, 6871 (1363) roku, udaliśmy się na cesarskiej galerze do Wielkiego Miasta [Konstantynopola], wielki logoteta Wielmożny Jerzy Scholaris oraz piszący te [słowa] protosebastos i protonotaris [sic!] Michał Panaretos¹².

W tym miejscu kronikarz po raz pierwszy i ostatni przedstawił się czytelnikowi z imienia i nazwiska. W nieco wcześniejszych partiach swego dzieła wzmiankuje on o swoim udziale w wydarzeniach związanych z dworem trapezunckim bądź bezpośrednio ich obserwacji, czy też zamieszcza w tekście *Kroniki* odautorskie komentarze. Opisując panowanie Anny Anachutlu (17 VII 1341 – 4 IX 1342), kiedy to w 1341 roku Michał Komnen podjął próbę przejęcia władzy w Trapezuncie, Panaretos dodał swój komentarz:

¹² Wszystkie cytaty w tym rozdziale pochodzące z *Kroniki trapezunckiej* są podawane w przekładzie własnym, całościowo publikowanym w niniejszym tomie. Także wszelkie podkreślenia w tych cytatach pochodzą od tłumacza. Podstawą, o czym szerzej poniżej, w ostatniej części wprowadzenia, jest wydanie Odyseasa LAMPSIDESA, Ὁ ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Μιχαὴλ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν*, APo 22, 1958 (niniejszy passus: s. 74, akp. 81).

A nie wiem natomiast w jaki sposób, rankiem lud uwięził tegoż Michała¹³.

Można jeszcze przesunąć moment ujawnienia się autora na rok 1340, wtedy to kronikarz zanotował: *nasze wojsko wyruszyło do Parcharis*¹⁴. Panaretos wcześniej nie używał określenia „nasze” w odniesieniu do armii trapezunckiej. Zaświadczałby więc w ten sposób, że mogły to być już czasy jemu współczesne, i że znał je z autopsji.

Wyrażenia „nasz” i „nasze” mogą wskazywać, iż Panaretos pisał o wydarzeniach, których był naocznym świadkiem. Pod datą 3 sierpnia 1341 roku zanotował napad Turków *Amicjotańskich* na Trapezunt. Z tekstu wynika, iż musiało dojść do jakiejś potyczki, bowiem *nie okazali się mocniejsi od nas i pohańbieni odeszli z niczym*¹⁵. Można przypuszczać, że autor przebywał wtedy w stolicy cesarstwa, lecz nie mamy na to innych świadectw. Podobnie rzecz ma się z informacją zapisaną pod rokiem 1349, kiedy to miała miejsce morska bitwa między frankijskimi galerami a flotą Trapezuntu. Jak podaje *Kronika* – z portu Dafnus w Trapezuncie wyruszyła „nasza” jedna wielka galera oraz jedna mała i kilka barek. Czy użycie przez autora sformułowania ἡμέτερον κάτεργον (‘nasza galera’) świadczy o jakimś zaangażowaniu w opisane wydarzenia¹⁶? Na to pytanie także nie ma odpowiedzi.

Znacznie łatwiej zinterpretować kolejny zapis autora pochodzący z 1351 roku, kiedy to pisze:

22 września, z władczynią, matką cesarza, wyprawiliśmy się do Limnia przeciw sprawującemu tam zwierzchnictwo Konstantynowi Doranitesowi [...]. Po spędzeniu tam trzech miesięcy, powróciliśmy [do Trapezuntu]¹⁷.

Zarówno słowa „wyprawiliśmy się” jak i „powróciliśmy” w oryginale występują w ind. aor. dla 1 os. plur. Dowiadujemy się więc z tego zapisu, iż Panaretos brał udział w tłumieniu buntu Doranitesa. Pojawił się w kręgu cesarzowej, ale nie wiemy, jaką sprawował funkcję, czy był kimś zaufanym w otoczeniu matki cesarza, czy tylko jedną z wielu osób, które

¹³ W oryg. οὐκ οἶδα, cf. MICHAŁ PANARETOS, s. 66, akp. 31.

¹⁴ *Ibidem*, s. 65, akp. 27.

¹⁵ *Ibidem*, s. 66, akp. 32.

¹⁶ *Ibidem*, s. 68, akp. 43.

¹⁷ *Ibidem*, s. 70, akp. 50.

jej towarzyszyły. Czy był wtedy w wojsku, czy sprawował jakąś funkcję cywilną? Nie wiadomo. Jest to *de facto* pierwszy wyraźny zapis odnoszący się bezsprzecznie do Michała Panaretosa i odnotowujący jego udział w opisywanych wydarzeniach.

Pod rokiem 1355 Panaretos zanotował wydarzenia, w których brał osobiście udział. Chodzi tu o wyprawę wraz z cesarzem na Cherianę (tem znajdujący się na południe od stolicy). Po początkowych sukcesach skoro:

wygrywaliśmy, okrążaliśmy [wroga] i braliśmy do niewoli, [jednak] około godziny szóstej, kiedy to [zaczął] nas ścigać niewielki oddział Turków, rzuciliśmy się do bezładnej ucieczki. [...] Duks Chaldii, Jan Kabazytes został ujęty i, gdyby nie było z nami Pana Boga Naszego, ja sam poniósłbym śmierć. Lecz, dzięki boskiej pomocy, mój koń miał jeszcze wiele siły i podążając za cesarzem, zostaliśmy uratowani. Po trzech dniach dotarliśmy do Trapezuntu¹⁸.

Udział Panaretosa w tej potyczce jest w tym wypadku niezaprzeczalny. Warto zwrócić uwagę na szczerość autora, który odwagą godną herosa z pewnością się nie wykazał, ale nie wstydził się o tym napisać. Ocalenie życia przypisuje zaś boskiej Opatrzności¹⁹, która czuwa nie tylko nad cesarzem, ale i nad jego poddanymi, a w tym wypadku także nad kronikarzem.

Kolejna wzmianka dotyczy 1356 roku, gdy to wraz z cesarzem autor wyruszył do Limnia, aby następnie w Kerasuncie, mieście położonym na zachód od stolicy, uczestniczyć w ceremonii Bożego Narodzenia. W Limnia spędził wraz z cesarzem trzy miesiące, a następnie, jak pisze: „cali i zdrowi, dotarliśmy do Trapezuntu”²⁰.

Autor w swym dziele wspomina o dwóch zaćmieniach słońca, które wydarzyły się za jego życia. Z *Kroniki* Panaretosa wiemy, iż pierwsze nastąpiło 3 marca 1337 roku²¹, a drugie 5 maja 1361 roku. Jednak tylko w kontekście

¹⁸ *Ibidem*, s. 71–72, akp. 60. Wszystkie podkreślone wyrazy występują w oryginale w 1 os. plur.

¹⁹ Panaretos dość często odwołuje się do Opatrzności, zwraca na to uwagę Siergiej Karpow – С.П. КАРПОВ, *История Трапезундской Империи*, Санкт-Петербург 2007, s. 454.

²⁰ MICHAŁ PANARETOS, s. 72, akp. 62.

²¹ *Ibidem*, s. 65, akapit 21. Prawdopodobnie autor nie wspomina tu bezpośrednio o sobie i należy także wykluczyć jego osobisty udział w wydarzeniach, jakie rozegrały się tego dnia, kiedy to lud Trapezuntu zbuntował się przeciwko cesarzowi.

drugiego wymienionego wyżej zjawiska autor wyraźnie pisał o swojej osobie i jego obserwacji. A zatem, wedle słów kronikarza:

o godzinie piątej nastąpiło zaćmienie słońca, którego nie było jeszcze za naszych czasów, wtedy to gwiazdy pokazały się na niebie, a trwało [owo zaćmienie] półtorej godziny. Cesarz, Wielmożny Pan Aleksy [III] i jego matka Wielmożna Pani Irena, niektórzy spośród archontów, a wraz z nimi i ja, w odpowiednim czasie znaleźliśmy się w klasztorze Sumela w Matzuce, i [tam] modliliśmy się i wzywaliśmy pomocy²².

Jest to niewątpliwie relacja naocznego świadka, który tą krótką wzmianką potwierdził swoją obecność wśród władców i archontów podczas niecodziennego zjawiska astronomicznego.

Z pewnością w 1361 roku towarzyszył cesarzowi podczas spotkania z emirem Chalibii, Ibrahimem Haćim, który to osobiście eskortował cesarza i jego świtę od Kerasuntu²³ aż do Chalibii, znajdującej się na zachód od tego miasta.

Najważniejszą wzmiankę o autorze, cytowaną już na początku tej pracy, zawiera jego relacja z podróży do Konstantynopola, którą Panaretos odbył w roku 1363 wraz z wielkim logotetą Jerzym Scholarisem na cesarskiej galerze. To tutaj w jednym ze zdań kronikarz przedstawia się osobiście czytelnikowi, wymienia swoje imię i nazwisko oraz sprawowane przez siebie wysokie dworskie urzędy: protosebastosa i protonotariusza. W dalszej części sprawozdania z pobytu na cesarskim dworze w stolicy Bizancjum wspominał o swoim spotkaniu z cesarzem Janem V Paleologiem (1341–1391) i jego rodziną, z ekscesarzem Janem VI Kantakuzenem, przebywającym – jako mnich pod imieniem Joasaf (Jozafat) – w jednym z konstantynopolikańskich klasztorów. Spotkał się także z patriarchą Konstantynopola Kalliksem (Kallistosem) I (1350–1354, 1355–1363) oraz kapitanem i podestą genueńskim w Galacie, Leonardem de Mortato. Podał także cel podróży, a mianowicie plany matrymonialne: starania o zaaranżowanie związku małżeńskiego między synem Paleologa a córką Aleksego Wielkiego Komnena²⁴.

²² *Ibidem*, s. 73, akp. 72.

²³ *Ibidem*, s. 73–74, akp. 77.

²⁴ *Ibidem*, s. 74–75, akp. 81.

Nie relacjonował dokładnie przebiegu żadnego z odbytych spotkań, a jedynie podał rezultat wyprawy – zgodę na zawarcie związku między cesarskimi dziećmi. Można przyjąć, iż spotkania (z wyjątkiem tego z cesarzem) miały jedynie charakter oficjalny i kurtuazyjny.

W tym samym 1363 roku, w sierpniu, miał odbyć podróż do zięcia cesarza Aleksego III Wielkiego Komnena, emira Ak Kojunlu (Białych Baranów) Fareddina Kütluğ Bega, która nie doszła jednak do skutku z powodu zarazy (dżumy) panującej wśród Turków²⁵. Nie znamy celu tej wyprawy, gdyż autor przemilczał ten fakt. Kronikarz zapewne był w tym czasie osobą zaufaną cesarza i blisko z nim związaną, skoro uczestniczył w misjach wagi państwowej i reprezentował interesy cesarskie na arenie międzynarodowej.

W 1367 roku wraz z cesarzem i wojskiem (w liczbie 2 tys.) udał się do Achantakas, miasta położonego nad Morzem Czarnym, niedaleko od Trapezuntu, gdzie zatrzymano się na cztery dni u emira, prawdopodobnie Fareddina Kütluğ Bega. Nie wiemy, w jakim celu podjęto tę wyprawę, gdyż ze słów autora *Kroniki* nie da się wysnuć przekonujących wniosków. Dlaczego cesarz prowadził tak potężne wojsko i dlaczego autor tak dokładnie opisuje trasę podróży²⁶? Być może chodziło o jakąś wyprawę przeciw Turkom. W czerwcu cesarz wyprawił się z armią do Lazyki, a następnie w towarzystwie Panaretosa i cesarskiej matki udali się do Makrajgialos²⁷, gdzie wszyscy wzięli udział w ślubie Anny Komnenny z królem Gruzji, Bagratem V Wielkim (1355/1360–1393).

W 1368 roku Panaretos udał się po raz kolejny do Konstantynopola z powodu grasujących na morzu piratów (ἄζαπικα παρασκάλμια), którzy dokonali rabunku, niewspomnianego szerzej w *Kronice*. Przy okazji tej wyprawy kronikarz wspomina o osobistej tragedii, która go spotkała. Zapewne wyprawa do Konstantynopola kojarzyła mu się już zawsze ze śmiercią dwóch synów – siedemnastoletniego Romana, który zmarł na bliżej nieokreśloną

²⁵ *Ibidem*, s. 75, akp. 81.

²⁶ Panaretos opisuje drogę prowadzącą przez miejscowości: Spelia, Fianoe, Gantopedin, Marmara oraz rzekę (?) świętego Merkuriusza.

²⁷ Tekst grecki można w tym wypadku interpretować dwojako, ze względu na występujące w nim participia. Panaretos pisze bowiem: πάλιν ὑπεστρέψαμεν po czym daje participium καταβάντες ἐν τῇ Λαζικῇ oraz kolejne participium κατέχοντες, dlatego przypuszczamy, że autor odnosi te participia również do siebie; *ibidem*, s. 76, akp. 87.

chorobę oraz piętnastoletniego Konstantyna, który utonął w święto Przemienienia Pańskiego (sierpień) niedaleko klasztoru św. Mądrości (Hagia Sofia) w Trapezuncie. Dramat ojca podkreślił kronikarz słowami niczym z greckiej tragedii: *ach! ach! biada! mnie nieszczęsnemu i grzesznikowi*²⁸. Nie wspomniał jednak przy tej okazji o żonie i matce dzieci. Czy uczynił to celowo, obwiniając ją o ich śmierć? Czy może był już wdowcem? A może postąpił zgodnie z konwencją pisarską? Na te pytania także nie ma odpowiedzi. Jest to, niemniej, najbardziej osobiste wyznanie Panaretosa w całej *Kronice* i zarazem jedno ze zdarzeń najsmutniejszych i najtragiczniejszych w jego życiu. Nie wiemy, kiedy dowiedział się o tragedii, czy jeszcze w stolicy Bizancjum, czy po powrocie do Trapezuntu. Wspomina tylko, iż w Konstantynopolu pozostał trzy i pół miesiąca, a więc wrócił mniej więcej w październiku. Informacja o śmierci młodszego syna, który zginął w sierpniu, mogła dotrzeć do Panaretosa nad Bosfor. Nie podał natomiast choćby przybliżonej daty śmierci drugiego z synów; z enigmatycznego zapisu wynika, że stało się to między sierpniem a październikiem, w czasie misji kronikarza do bizantyńskiej stolicy.

Następna wzmianka autora o sobie samym pochodzi dopiero z 1372 roku, kiedy to w sierpniu udał się do Lazyki, krainy położonej na wschód od Trapezuntu, aby spotkać się z królem Bagratem V, a później udać się do Batumi. Odkonstatał tam spotkanie z jakimś archontem Gurelesem²⁹, który przybył, aby oddać pokłon cesarzowi. Nie znamy przebiegu spotkania ani z gruzińskim królem, ani z Gurelesem. Równie tajemniczo brzmi zapis Panaretosa mówiący, że mieli ze sobą 2 galery i około 40 łódek. Czy doszło wtedy do jakiejś walki, a tajemniczy Gureles został pokonany? Nie wiadomo. W każdym razie po sześciu dniach nastąpił powrót do Trapezuntu³⁰.

Panaretos po tajemniczej śmierci cesarskiego syna Andronika (14 marca 1376 roku) towarzyszył cesarzowi w 1377 roku w wyprawie do Lazyki, gdzie miały odbyć się rozmowy w sprawie zaręczyn księżniczki Gulkan Chatun (*Kulkanchat*), późniejszej Eudocji, z synem Aleksego III Wielkiego

²⁸ *Ibidem*, s. 76, akp. 89.

²⁹ O. LAMPSIDES uważa, iż był to jakiś „archont” – Ὁ ΛΑΜΠΙΔΗΣ, *op. cit.*, s. 23; cf. M. KURŠANSKIS, *op. cit.*, s. 252.

³⁰ MICHAŁ PANARETOS, s. 77, akp. 95.

Komnena – Manuelem. W Lazyce, w okolicach Makrajgialos, spędził wraz z rodziną cesarską całe lato, aby do Trapezuntu powrócić 30 sierpnia³¹.

Kolejna wzmianka o udziale Panaretosa w życiu politycznym i matrymonialnym cesarzy trapezunckich i ich rodziny pochodzi z 1377 roku i dotyczy podróży do Kerasuntu, gdzie udał się wraz z cesarzem i jego córką Eudocją³². Prawdopodobnie wziął również udział w jej zaślubinach z księciem Tagëddinem, emirem tureckim z Niksar.

Ostatnią wzmianką zapisaną osobiście przez Michała Panaretosa jest ta, dotycząca śmierci Aleksego III Wielkiego Komnena, pochodząca z 1390 roku. Kolejne zapiski w *Kronice* nie wyszły już spod ręki Panaretosa, lecz nieznanego nam z imienia kontynuatora *Kroniki*. Jest ich zresztą niewiele i są nader wyrywkowe.

Tylko tyle i aż tyle powiedział nam o sobie Michał Panaretos w swej *Kronice trapezunckiej*. Dzięki tym fragmentarycznym wzmiankom zapisał się w historii nadczarnomorskiego państwa. A był przecież tylko, a może aż, autorem skromnej kroniki, jednak jakże ważnej dla poznania historii Trapezuntu. Jako kronikarz Wielkich Komnenów, a w szczególności czynów (*res gestae*) Aleksego III mógł nie wspominać o sobie, a jednak postąpił inaczej.

2.1. Inni o Michale Panaretosie

Z życiem Panaretosa związanych jest wiele zagadek. Nie wiemy, kiedy ani gdzie się urodził. Zdania dotyczące daty jego urodzin pozostają rozbieżne. Wydawcy *Kroniki* podzielili się na dwa obozy: Odyseas Lampsides opowiada się za datą 1320 roku³³, podczas gdy Spiridon Lampros przyjmuje 1330 rok³⁴. Obaj badacze powołują się na datę śmierci synów Michała Panaretosa – czyli rok 1368 i zanotowany przy tej okazji przez kronikarza ich wiek. Z obliczeń wynika, że Panaretos po raz pierwszy zostaje ojcem

³¹ *Ibidem*, s. 78, akapit 99.

³² *Ibidem*, s. 79, akapit 100.

³³ Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *op. cit.*, s. 15–16.

³⁴ Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Απάντησις εἰς ἐρωτήματα περὶ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Παναρέτου*, NE 6, 1909, s. 284–288.

w 1351 roku, a po raz drugi dwa lata później; miał więc odpowiednio około 31 lub 21 lat. S. Lampros uważa, iż wiek 21 lat był zwyczajowym wiekiem, by rozpocząć życie rodzinne. Nie bierze jednak pod uwagę faktu, iż Panaretos nie wspomina o innych dzieciach. Całkiem możliwe, iż inne jego dzieci mogły urodzić się wcześniej, lecz nie dożyły starszego wieku. Nie wiemy także czy Panaretos miał córki, a przecież i takiej ewentualności nie można wykluczyć. Nie jest nam znana również data śmierci kronikarza. Przyjmuje się, że zmarł po 1390 roku, a więc po przekroczeniu 60 lub 70 roku życia.

Nie można z całą pewnością stwierdzić, gdzie urodził się kronikarz. Przyjmuje się, że miało to miejsce w Cesarstwie Trapezunckim, być może w pobliżu Trapezuntu. Jordanes Pampukes twierdzi nawet, że Panaretos urodził się w samym Trapezuncie³⁵. Świetna znajomość topografii Pontu, a także język z naleciałościami pontyjskiego dialektu³⁶ sugerowałyby, iż został on wychowany w Poncie, w cesarstwie Wielkich Komnenów.

Rodzina oraz pochodzenie autora *Kroniki trapezunckiej* są nieznane, choć nazwisko Panaretos pojawia się kilkakrotnie w źródłach bizantyńskich³⁷. Znany jest m.in. wielki ekonom metropolity Trapezuntu i patriarchalnej egzarchii, niejaki Teodor Panaretos³⁸, lecz jego związki rodzinne z kronikarzem pozostają nieustalone³⁹.

Trudno wyrobić sobie zdanie o wykształceniu, jakie mógł zdobyć autor, jedynie na podstawie *Kroniki* i konwencji w jakiej została spisana. Jego zapisy są bardzo nieprecyzyjne i sprawiają wrażenie notatek⁴⁰, które być może zamierzał w późniejszym czasie rozwinąć. Według Jana Olofa Rosenqvista nawet tytuł dzieła *O Cesarzach Wielkich Komnenach, od jak dawna, jak długo i w jaki sposób każdy z nich sprawował władzę* wskazuje na raczej pokorne ambicje samego autora. Ten sam badacz podkreśla jednak, że niezwykle

³⁵ Ο. ΛΑΜΠΡΟΣ, *op. cit.*, s. 16.

³⁶ С.П. КАПРОВ, *op. cit.*, s. 454.

³⁷ W *PLP* wymienione są liczne osoby noszące nazwisko Panaretos (od nr 21630 do nr 21654), nie można jednak ustalić czy istnieje między nimi a Michałem Panaretosem jakieś pokrewieństwo. Poza tym, tylko autor *Kroniki* i jego synowie – Konstantyn (nr 21646) i Roman (nr 21653) oraz Teodor Panaretos (nr 21638) – pochodzą z Trapezuntu lub szeroko pojętego Pontu.

³⁸ MM II, s. 154–155.

³⁹ С.П. КАПРОВ, *op. cit.*, s. 454.

⁴⁰ J.O. ROSENQVIST, *op. cit.*, s. 43.

skrupulatna chronologia dzieła daje rękojmię, iż kronikarz i jego kronika są godne zaufania⁴¹.

Jako protonotariusz, czyli przełożony pisarzy, a może nawet i osobisty sekretarz cesarza, powinien biegle władać piórem. Możliwe, że przyzwyczajony do redagowania cesarskich, oficjalnych, utrzymanych w ściśle określonych ramach językowych pism, zatracił biegłość pięknego pisania, a być może w ogóle nie miał talentu pisarskiego⁴². Przyjmuje się (Siergiej Karpow, Anthony Bryer), iż był redaktorem zachowanej do naszych czasów chryzobulli Aleksego III Komnena z 1364 roku, przeznaczonej dla klasztoru Sumela⁴³. Nie można wykluczyć, iż redagował także inne cesarskie pisma, niezachowane do naszych czasów, bądź takie, które czekają na swego odkrywcę.

Mimo iż autor niewiele miejsca poświęcił sprawom kościelnym, z *Kroniki trapezunkiej* możemy wywnioskować ortodoksyjne podejście autora do spraw wiary. Jest zdecydowanie antyzachodni i antyunijny w stosunku do Rzymu, o czym świadczą nieprzychylne słowa użyte w stosunku do cesarza bizantyńskiego Michała VIII Paleologa, który został napiętnowany w sensie dosłownym za *umiłowanie łaciny* (gr. διὰ τὸ λατινόφρον)⁴⁴. Wyrażenie to należy rozumieć jako potępienie skłonności cesarza do zawarcia unii z Kościołem rzymskim. Poza tym autor dość często powołuje się na interwencję Opatrzności Bożej w krytycznych momentach swego dzieła⁴⁵, co może świadczyć o jego niezachwianej wierze.

Jaki obraz autora wyłania się z kart *Kroniki trapezunkiej*? Jest on niepełny, niczym z układanki o zagubionych elementach. Panaretos prezentuje się jako lojalny poddany trapezunkiego cesarza Aleksego III Wielkiego Komnena. Zresztą to temu władcy poświęcona jest ponad połowa *Kroniki* i dlatego można by jej równie dobrze nadać tytuł: *Res gestae Alexii III Magni Comneni*. Niezaprzeczalnym faktem i zarazem atutem dzieła jest to, iż Panaretos był naocznym świadkiem większości opisywanych przez siebie zdarzeń. Wielokrotnie podkreśla swą obecność u boku rodziny cesarskiej.

⁴¹ L. cit.

⁴² J.O. ROSENQVIST w cytowanej wielokrotnie pracy zastanawiał się, czy język Panaretosa wynikał z braku wykształcenia literackiego, czy z braku motywacji w korzystaniu zeń – J.O. ROSENQVIST, l. cit.

⁴³ С.П. КАРПОВ, op. cit., s. 454. Tekst chryzobulli cf. MM V, s. 276–281.

⁴⁴ MICHAŁ PANARETOS, s. 62, akp. 7.

⁴⁵ Na to zagadnienie zwrócił również uwagę S. Karpow – С.П. КАРПОВ, op. cit., s. 454.

Odnosi się często wrażenie, jakby autor był w centrum opisywanych wydarzeń (przynajmniej dla części dotyczącej panowania Aleksego III).

Dzieło Panaretosa Siergiej Karpow określił mianem kroniki fragmentaryczno-tematycznej⁴⁶. Zawiera ono przeważnie informacje ważne dla dynastii (np. dokładne daty urodzin cesarskich potomków, odnotowuje zaślubiny cesarzy oraz ich dzieci itp.). Panaretos sprawia wrażenie niezwykle skrupulatnego kronikarza, datującego pewne wydarzenia z dokładnością co do godziny. Zaskakująco dokładne są niekiedy liczby poległych lub stan liczebny wojska. W przeciwieństwie do innych historyków bizantyńskich liczby te wydają się jak najbardziej racjonalne. Zdaje się, że nie zawyża on liczby zabitych Turków, co najwyżej zaokrągla je. Czy świadczy to o jego dobrym poinformowaniu? Trudno dać jednoznaczną odpowiedź na to pytanie, gdyż – jak zauważa J.O. Rosenqvist – nie posiadamy paralelnych źródeł dla Panaretosa⁴⁷.

Kronika Michała Panaretosa to nie tylko cenne źródło do historii Cesarstwa Trapezunckiego, lecz również pierwszorzędne źródło do poznania wczesnej historii ludów turkmeńskich, a to za sprawą niezwykle szczegółowego odnotowywania tureckich ataków na Trapezunt i jego okolice. Panaretos podaje nie tylko informacje, kiedy i gdzie doszło do ataku Turków, ale wymienia również dowódców poszczególnych eskapad. Jego dzieło jest przepełnione imionami emirów i tureckich dowódców. *Kronika trapezunka* jest również świadectwem rozbudowującej się potęgi tureckiej, która już niedługo miała zniszczyć nadczarnomorskie państwo Wielkich Komnenów.

3. Między greckim językiem klasycznym a średniowieczną greką. O języku, słownictwie i stylu *Kroniki trapezunkiej*

Oktawiusz Jurewicz, wspominając w *Historii literatury bizantyńskiej* o *Kronice trapezunkiej* Michała Panaretosa, wyraził opinię, że utwór ten został spisany w języku klasycyzującym⁴⁸. Inaczej o tym utworze

⁴⁶ *Ibidem*, s. 455.

⁴⁷ J.O. ROSENQVIST, *op. cit.*, s. 43.

⁴⁸ O. JUREWICZ, *Historia literatury bizantyńskiej. Zarys*, Wrocław 1984, s. 281.

trapezunckiego kronikarza wypowiedzieli się Siergiej Karpow i Jan Olof Rosenqvist. Pierwszy z uczonych podkreślał, że język kroniki daleki jest od attycyzującego puryzmu, a autor pozwolił sobie na stosowanie miejscowych – czyli pontyjskich – słów oraz terminów⁴⁹. Zwrócił on również uwagę na wpływy tureckie w leksyce *Kroniki*⁵⁰. J.O. Rosenqvist pisał z kolei, że Panaretos sprawia wrażenie „egzotycznego” pisarza, gdyż jego dzieło zawiera ogromną liczbę tureckich i kaukaskich imion oraz zapożyczeń słownych z języka mieszkańców Cesarstwa Trapezunckiego⁵¹. Panaretos był więc, wedle słów J.O. Rosenqvista: *zupełnie obcy w stosunku do purystycznej konwencji klasycyzującej literatury bizantyńskiej, w której właśnie używanie nieklasycznych zapożyczeń słownych wskazywało na niedostatki w literackiej edukacji*⁵². Uczony dodawał jednocześnie, iż Panaretos mógł rozmyślnie wybrać nieformalny styl, skoro jego dzieło nie było częścią oficjalnej literatury.

Niewątpliwie uwagi S. Karpowa i J.O. Rosenqvista są słuszne, trzeba jednak wziąć pod uwagę, że język i epokę Panaretosa – od klasycznej greki Platona czy Eurypidesa – dzieliło 1600/1700 lat. Słownictwo oraz styl, nawet jeśli zachowały wiele z języka klasycznego i starały się na nim wzorować, siłą rzeczy musiały ulec rozwojowi i modyfikacji. Rzeczywistość i fakty, które opisał autor *Kroniki trapezunckiej*, w wielu wymiarach przekroczyły to, co klasyczna greka była w stanie opisać. Jeśli J.O. Rosenqvist pisał o egzotyczności stylu Panaretosa, należy również zwrócić uwagę na fakt, że „egzotyczne” były postaci i miejsca, które autor kroniki opisał. Na język i styl utworu Panaretosa miały wpływ wybór gatunku literackiego (kronika) oraz charakterystyczna dla niego konwencja literacka, która przyczyniła się

⁴⁹ W XX wieku grecki uczony Anthimos A. Papadopoulos opracował słownik dialektu pontyjskiego – A.A. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορικόν λεξικόν της Ποντικής διαλέκτου*, t. 1–2, εν Αθήναις 1960–1961.

⁵⁰ C.Π. ΚΑΡΠΩΒ, *op. cit.*, s. 454. O wpływie języka tureckiego na dialekt pontyjski cf. B. BRENDAMOEN, *Greek and Turkish language encounters in Anatolia*, [in:] *Language encounters cross time and space. Studies in language contact*, ed. B. BRENDAMOEN, E. LANZA, E. RYEN, Oslo 1999, s. 362–375.

⁵¹ Autor artykułu jako znamienity przykład wpływu słownictwa obcego (niegreckiego) na codzienny język, w tym język kronikarza, podaje słowo: τὸ Μαϊράνιν pochodzące od arabskiego *meydan*, a oznaczające średniowieczny rynek w Trapezuncie, odpowiednik starożytnej agory – J.O. ROSENQVIST, *op. cit.*, s. 43; cf.: Ὁ ΛΑΜΨΙΑΔΗΣ, *op. cit.*, s. 92; M. KOZŁOWSKA, *Słownik turecko-polski. Türkçe-Lehçe sözlük*, Warszawa 2009, s. 609.

⁵² J.O. ROSENQVIST, *l. cit.*

do skrótowości i lakoniczności wypowiedzi. Niewątpliwym mankamentem dzieła Panaretosa jest zbyt ubogi język, a w wielu partiach dzieła zbyt daleko posunięta lapidarność, które utrudniają zrozumienie i interpretację *Kroniki*. Pewne odchodzenie od konwencji, które daje się zauważyć w utworze, ma także swoje plusy, szczególnie w tych częściach dzieła, w których autor opisuje wydarzenia historyczne znane z autopsji. Utwór zbliża się wtedy do innego gatunku literackiego, jakim jest dziennik czy może raczej pamiętnik. I w takim właśnie ujęciu pozwala nam on poznać świat Trapezuntu z innej, nie tylko cesarskiej, perspektywy.

3.1. Datowanie

Charakterystyczne dla kroniki jest dokładne datowanie opisywanych wydarzeń. Autor jest w tym względzie bardzo skrupulatny. Niemal każde wydarzenie ma przyporządkowaną datę dzienną. Schemat datacji przedstawia się następująco: data dzienna oraz miesiąc, często również dzień tygodnia, indykcja, rok, a czasami nawet godzina lub pora dnia. Panaretos zapisywał daty stosując tzw. zreformowaną erę bizantyńską, czyli erę liczoną od początku świata, tj. od 5508 roku przed narodzeniem Chrystusa. Era ta była używana na Wschodzie co najmniej od czasów Justyniana, a za początek roku indykcyjnego uważano 1 września⁵³; stąd kiedy Panaretos pisze „w tym samym roku” nie zawsze jest to ten sam rok, który wynikałby z naszego współczesnego kalendarza (od 1 stycznia). Nazwy miesięcy zostały przejęte z języka łacińskiego i zostały zapisane greckim alfabetem. Koncepcja tygodnia przejęta została z tradycji żydowskiej, która dzieliła tydzień na siedem dni. Poszczególne dni w kalendarzu bizantyńskim były numerowane, np.: ἡμέρα πρώτη zapisywane w *Kronice* ἡμέρα α' czyli 'niedziela', która u Panaretosa zawsze jest pierwszym dniem tygodnia, i zwana jest także ἡμέρα Κυριακή (łac. *dies Dominica*)⁵⁴.

⁵³ T. DERDA, A. ŁAJTAR, *Chronologia*, [in:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego Antyku*, red. E. WIPSZYCKA, t. III, Warszawa 1999, s. 349–352.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 361–362.

3.2. Rzeczowniki, słownictwo grecko-bizantyńskie i neologizmy

Słownictwo *Kroniki* jest różnorodne, bo kronikarz czerpał je nie tylko z klasycznego języka greckiego, ale i otaczającego go świata, który był po-graniczem wielu kultur. Dlatego w utworze tym możemy odnaleźć wpływy od grecko-bizantyńskich poprzez łacińskie (średniowieczne), aż do tureckich włącznie. Autor *Kroniki trapezunkiej* oprócz klasycznego słownictwa greckiego używa słów charakterystycznych dla greki średniowiecznej – bizantyńskiej, a nawet języka nowogreckiego⁵⁵. W dziele Panaretosa znaleźć można kilka przykładów rzeczowników greckich, które w porównaniu do swoich klasycznych odpowiedników zmieniły swoją semantykę. I tak w *Kronice* spotykamy słowa: τὸ ἄλογον⁵⁶ – ‘koń’, zamiast ὁ ἵππος, jak w klasycznej grece; τὸ κάτεργον⁵⁷ – ‘okręt’, a dawne znaczenia ‘obsługa’, ‘służba’ oraz rzeczownik τὸ ξύλον – ‘statek, łódź’ zamiast starogreckiego ‘drewno’.

W utworze Panaretosa oprócz klasycznego słownictwa pewną jego część stanowią słowa zbudowane na bazie klasycznych greckich rzeczowników. Zatem pojawiają się tam takie złożenia jak: ὁ αὐτάδελφος – tłumaczone jako ‘brat’, ‘rodzony brat’ i stosowane wymiennie z klasycznym ὁ ἄδελφος. Podobnym złożeniem znanym w bizantyńskiej grece jest: ὁ γυναικάδελφος – ‘brat żony’⁵⁸. Autor używa również takich neologizmów jak: ὁ νυμφοστόλος⁵⁹ – czyli ‘ten który prowadzi pannę młodą’ (polski odpowiednik tego wyrazu to ‘drużba’); ὁ στεφανοκράτωρ – ‘oczepiający’⁶⁰, czyli ten,

⁵⁵ Jako cezurę między językiem bizantyńskim a językiem nowogreckim (ang. *modern Greek*) zwykło się przyjmować datę 1453 rok, rok upadku Konstantynopola. Cezura ta jest bardzo umowna, ponieważ w języku ludowym – demotyku (ang. *modern Greek – Romaic*) pisał już w XII wieku poeta Teodor Prodromos, cf. E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, repr. New York 1975, s. 22–23.

⁵⁶ Jako rzeczownik τὸ ἄλογον występuje w znaczeniu ζῷον, pospolicie jest tłumaczone jako ‘koń’, cf. E.A. SOPHOCLES, *op. cit.*, s. 119.

⁵⁷ κάτεργον τό – ‘wielki statek wojenny, galera’; *Λεξικό Κριαρά*, t. III, s. 88.

⁵⁸ Charles Du Cange tłumaczy to słowo jako ‘Frater uxoris’ oraz podaje formę żeńską tego słowa ἡ γυναικαδέλγη – ‘Soror uxoris’, C. DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Graecitatis*, Tomus primus, Lugduni 1688, s. 268.

⁵⁹ G. Lampe tłumaczy to słowo jako: ‘one who escorts the bride’, G.W.H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 2000, s. 930.

⁶⁰ Dostępne słowniki nie podają znaczenia tego słowa. Wyraz στεφανοκράτωρ jest wyrażnym złożeniem greckich słów: ὁ στέφανος – ‘wieniec’, ‘korona’ oraz ὁ κράτωρ – ‘władca’.

który podczas ceremonii ślubnej trzyma nad głową nowożeńców korony. Specyficznym złożeniem jest: ὁ λατινόφων – używane na oznaczenie osoby popierającej doktrynę Łacinników⁶¹; w kronice Panaretosa jest to epitet odnoszący się do Michała VIII Paleologa. Złożeniem jest także rzeczownik ἡ συμπενθερία lub forma podawana przez Panaretosa συμπενθερεία, używana przez autora na oznaczenie ‘połączenia poprzez małżeństwo’⁶², ‘zacieśnienie związków rodzinnych poprzez małżeństwo’, odpowiadające polskiemu słowu ‘swaty’. Zamiast klasycznego τὸ θέρος – ‘lato’ kronikarz woli stosować rzeczownik τὸ καλοκαίριον. Do grupy tak tworzonych słów możemy również zaliczyć przymiotnik πορφυρογέννητος, -ον – używany powszechnie w świecie bizantyńskim na określenie cesarskich dzieci urodzonych w purpurowej komnacie⁶³, w tekście polskim ‘porfirogeneta, porfirogenetka’.

Autor *Kroniki* posłużył się także sufiksami zapożyczonymi z języka potocznego sufiksem -ισσα dla rodzaju żeńskiego w słowie Τουρκισσα -ισσαι (‘kobiety tureckie, Turczynki’) oraz -πουλον dla rodzaju nijakiego w słowie Τουρκόπουλον -πουλα (‘tureckie dzieci’).

Życie w Cesarstwie toczyło się w powiązaniu ze sferą religijną. Cesarze z dynastii Wielkich Komnenów słynęli z licznych fundacji kościołów i klasztorów. Jednak te ostatnie służyły nie tylko kontemplacji, ale były swoistymi miejscami zesłania i uwięzienia politycznych przeciwników. Słownictwo monastyczne nie jest reprezentowane zbyt obszernie, a jednak pojawia się w *Kronice*. Reprezentują je takie słowa jak: ἡ μονή⁶⁴ – ‘monaster, klasztor’ obok dłuższej formy μοναστήριον. Pojawiają się także związane z życiem monastycznym słowa ὁ μοναχός – ‘mnich’ oraz przymiotnik μοναδικός, -ή, -όν⁶⁵ – oznaczający ‘jedyne’, ‘sam’ używany przez autora w znaczeniu – ‘mniszy, należący do mnicha’.

⁶¹ A. DA SOMAVERA, *Tesoro della lingua greca-volgare ed italiana, cioe ricchissimo dizionario greco-volgare et italiano*, Parigi 1709, s. 209.

⁶² Evangelinos A. Sophocles tłumaczy to słowo jako: ‘connection by marriage’, E.A. SOPHOCLES, *op. cit.*, s. 1029.

⁶³ *Ibidem*, s. 912.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 766.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 764.

Oddzielną grupę stanowią nazwy chorób, których w tak krótkiej kronice autor zapisał aż cztery różne jednostki. Tylko raz użył wyrazu ἡ πανούκλα⁶⁶ – na oznaczenie ‘dżumy’ natomiast dwa razy jej synonimu ὁ βουβών. Oprócz trzech epidemii dżumy, jakie dotknęły Trapezunt i zostały poświadczone przez Panaretosa, wspomina on także o chorobie δυσουρικός – jakiejś chorobie związanej z niewydolnością nerek lub pęcherza moczowego, dosłownie ‘trudnościami z oddawaniem moczu’. Trudno ustalić dokładnie nazwę tej choroby, gdyż autor nie opisał ani jej objawów, ani przebiegu. Ostatnia z wymienionych przez kronikarza chorób, ἡ πλευρίτις znana jest w języku klasycznym pod nazwą ‘zapalenie opłucnej’.

Przynależność do kultury bizantyńskiej i kontakty ze stolicą Cesarstwa Bizantyńskiego znalazły swe odzwierciedlenie w tradycyjnym nazewnictwie Konstantynopola. Oprócz bezpośredniego użycia nazwy miasta pojawia się charakterystyczne dla bizantyńczyków określenie: Πόλις – ‘Miasto’ pisane zawsze z wielkiej litery oraz mniej popularne μεγαλοπόλις (tylko raz zaświadczone w tekście, akp. 31).

W odniesieniu do cesarzy – władców Trapezuntu – Panaretos najczęściej (oprócz powszechnie występującego honoryfikacyjnego, ale nieprzynależnego w ówczesnej grece jedynie monarchom ὁ κύρ, ‘wielmożny, pan’) używa greckiego ὁ βασιλεύς w grece bizantyńskiej oznaczające ‘cesarza’. Wyjątkowo pojawiają się inne formy: αὐθέντης ‘władca’ oraz ἄναξ ‘król’ odnoszące się także do władców Trapezuntu.

Pewna grupa słów występuje tylko w tekstach związanych z Trapezuntem, lub znana jest tylko z dzieła Panaretosa. Do pierwszej podgrupy należy słowo ἡ ἐξάρτησις⁶⁷ – znane z pewnej innej liczby źródeł oraz z trapezunckiego tekstu Józefa Lazaropulosa⁶⁸, gdzie zapisano je jako: παλαιὰ ἐξάρτησις. Odyseas Lampsides przypuszczał, że była to ‘część portu, gdzie

⁶⁶ Słowo występujące również w łacinie średniowiecznej jako: *panucula* – przez Du Cange’a tłumaczone jako ‘morbi species’; przy słowie jest również adnotacja, że słowo występuje u Pliniusza w formie *panicula* (PLINIO, lib. 3 *de Medic.*, cap. 27), C. DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Latinitatis. Editio nova aucta pluribus verbis aliorum scriptorum a Léopold Favre*, t. VI, Nior 1886, s. 142.

⁶⁷ O. ΛΑΜΠΙΔΗΣ, *op. cit.*, s. 91.

⁶⁸ FHIT, s. 121.

produkowano lub naprawiano statki⁶⁹ – odpowiednik dzisiejszej stoczni. Inne znaczenie dla tego rzeczownika przyjmuje Anthony Bryer, który tłumaczył to słowo jako ‘arsenał, skład amunicji’⁷⁰. Dwukrotnie w *Kronice* (akp. 6 i 29) pojawia się wyraz: ἡ πρόκυψις, które Lampsides proponuje tłumaczyć jako ‘uroczyste ukazanie się cesarza w czasie ceremonii’⁷¹. Największy problem sprawia przetłumaczenie słowa σιμυλικά, które wydawca *Kroniki* próbuje rozwiązać w trojaki sposób: 1) przez wprowadzenie koniektury i odczytanie słowa jako ἀσημικά – ‘srebro’, ‘cenna korona’⁷², ‘srebrne ozdoby’⁷³; 2) grecki zapis łacińskiego *simul* – ‘równocześnie, zarazem’, które znajdowałoby uzasadnienie z gramatycznego punktu widzenia, ale brak dla niego fonetycznego wytłumaczenia; 3) nazwa miejsca Σιμυκλικά lub Σιμυκλή / Σιμυκλή; wedle A. Bryera⁷⁴ jest to dzisiejsze Sümkülü.

Oddzielne i złożone zagadnienie stanowi sprawa sformułowania Τοῦ κούκου, czy też szerzej wyrażenia κτίζειν Τοῦ κούκου. W stosunku do czasownika nie ma wątpliwości, iż κτίζειν jest inf. praesentis activi, a w grece klasycznej oznacza: 1) ‘zaludniać, uczynić zamieszkałym’; 2) ‘założyć, zbudować’; 3) ‘ustanowić’, ‘wydać, spłodzić, zawrzeć’⁷⁵, może się on łączyć z genetywem, w tym wypadku owym Τοῦ κούκου, tak jak to ma miejsce u Panaretosa, i przyjmuje wtedy znaczenie: ‘założyć, zbudować’.

Tłumaczenia utworu Panaretosa na języki nowożytnie nie są zgodne co do przekładu tego wyrażenia. I tak J.Ph. Fallmerayer ten fragment *Kroniki* przełożył w sposób następujący: *Im Monat April, Indict. XIII, anno 6868*

⁶⁹ Ό. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *op. cit.*, s. 91; ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, ΜΗΤΡΟΠ. ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, ΑΡΟ 4/5, 1933, s. 70. W tym duchu E. ΤΡΑΡΒ, *Lexicon zur Byzantinische Gräzität besonders der 9.–12. Jahrhunderts*, Bd. I, Wien 2001, s. 533 (s.v. ἐξάρτυσις – ‘Werft’).

⁷⁰ A. BRYER, D. WINFIELD, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985, s. 179.

⁷¹ Ό. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *op. cit.*, s. 93.

⁷² Ioannis Meursi *Glossarium greco-barbarum*, Lugduni Batavorum 1614, s. 56.

⁷³ *Λεξικό Κριαρά* pod hasłami: ἀσημένιος, ἀσημί(ν) τό, ἀσημιον τό (*Λεξικό Κριαρά*, t. III, s. 251–252).

⁷⁴ Ό. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *op. cit.*, s. 93; A. BRYER, *Greeks and Türkmens: The Pontic Exception*, DOP 29, 1975, s. 147.

⁷⁵ *Słownik grecko-polski*, red. Z. ABRAMOWICZÓWNA, t. III, A–II, Warszawa 1962, s. 724; podobne znaczenia podaje słownik O. Jurewicza, cf. O. JUREWICZ, *Słownik grecko-polski*, t. 1, A–K, Warszawa 2000, s. 560.

zgo der Kaiser nach Chaldia um Kuku wieder aufzurichten⁷⁶. Samo Kuku (τοῦ κοῦκου) niemiecki uczony uważał za: *Barbarischer Name eines chaldischen Pass-Kastelles*⁷⁷, a zatem jakiś system umocnień w Chaldii. Rosyjskie tłumaczenie (1905) A. Chachanowa brzmi: *В апреле месяце индикт. XIII, 6868 г. (1360) царь отправился в Халдию, чтобы устроить проход*⁷⁸, przy czym ros. проход użyte zostało w znaczeniu ‘przejście’⁷⁹. Najnowsze, angielskie tłumaczenie (z 2019 roku) S. Kennedy’ego brzmi: *In April, indiction 13, 6868 (1360), the emperor entered Chaldia to build Koukos*⁸⁰. Tłumacz w przypisie (s. 239, przyp. 71) powołując się na Bryera i Winfielda uważa, iż jest to forteca Koukos (ob. Koğ Kale). Te trzy przekłady⁸¹ pokazują, jaki problem stwarza tłumaczowi to słowo. Żaden z wyżej wymienionych autorów przekładu nie rozstrzygnął ostatecznie kwestii przekładu tego słowa czy też idiomu.

Słowniki greki klasycznej podają formy: τὸ κοῦκι – *palma „dum”*; *Hypphaena thebaica*, łac. *cuci*, PLIN.⁸² Podobnie podaje słownik Liddell–Scotta: τὸ κοῦκι – ‘dout palm, *Hypphaena thebaica*, ‘fibre thereof’⁸³.

W grece klasycznej istnieją także formy zawierające geminatę κκ, i tak: ὁ κόκκος ma znaczenia: 1) ‘ziarno, pestka’ (*owoc granatu*), 2) ‘czerwiec’ (*owad*), ‘szkarłat’, 3) ‘gatunek dębu’; natomiast ὁ κόκκυξ, -υγος może oznaczać: 1) ‘kukułka’, 2) *ryba morska* ‘ciernioglów’ 3) *rodzaj figi*, 4) ‘cudzołożnik, rozpustnik’⁸⁴. Żadna z tych form nie jest zadowalająca dla tłumacza

⁷⁶ J.Ph. FALLMERAYER, *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, München 1846, s. 56.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 28.

⁷⁸ <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Panaret/frametext.htm>.

⁷⁹ A. MIROWICZ, I. DULEWICZ, I. GREK-PABIS, I. MARYNIAK, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, t. II, Warszawa–Moskwa 1970, s. 1035.

⁸⁰ *Two Works on Trebizond. Michael Panaretos. Bessarion*, ed., transl. S. KENNEDY, Cambridge–London, 2019, s. 33.

⁸¹ Francuskie tłumaczenie M. BROSSETA, zamieszczone w Suplemencie do pracy *Histoire de Bas-Empire*, opierające się na wydaniu M. TAFELA w ogóle nie zawiera tego fragmentu, *Histoire de Bas-Empire par Lebeau. Nouvelle édition revue entièrement, corrigée et augmentée d’après les historiens orientaux par M. de Saint-Martin et continuée par M. Brosset Jeune*, t. XIX, Paris 1835, s. 495.

⁸² *Słownik grecko-polski*, red. Z. ABRAMOWICZÓWNA, t. III, A–II, s. 704.

⁸³ LSJ, s. 986.

⁸⁴ O. JUREWICZ, *Słownik grecko-polski*, t. I, A–K, s. 545.

i nie wpisuje się w kontekst wypowiedzi kronikarza. Sprawy nie rozwiązują również słowniki do greki bizantyńskiej⁸⁵, w tym również E. Kriarasa⁸⁶.

Szansę na rozwiązanie tej zagadki może przynieść odwołanie się do bizantyńskich leksykonów, a wśród nich: *Etymologicum Magnum*, *Leksykonu Zonarasa*, *Leksykonu Hesychiusza z Aleksandrii* oraz *Liber Suda*. W *Wielkim słowniku etymologicznym (Etymologicum Magnum)*, najważniejszym leksykonie z przełomu X i XI wieku, znajdujemy zapis: κόκκῳ Ἀττικοὶ τὸ ταχὺ⁸⁷ czyli attyckie ‘szybkość’, ‘zarliwość’. Drugi z wymienionych słowników *Leksykon* Zonarasa, dzieło pochodzące z XIII wieku, posiada zapis: κόκκῳ ἐπιφώνημά τι⁸⁸ czyli ‘jakiś okrzyk’, ‘dowcipne powiedzenie’ oraz κωκὸν τὸ ἀναίσθητον⁸⁹, co znaczy ‘głupota, tępota’. *Leksykon* Hesychiusza podaje: κόκκος· ἔξ ὅ τὸ φοινικοῦν βάπτεται. καὶ αὐτὸ τὸ χρώμα. καὶ τὸ γυναικεῖον μόπιον. καὶ ὁ τοῦ σίτου κόκκος⁹⁰. Zrezygnować należy jednak tłumaczenia typu: ‘barwa, kolor’ czy ‘pokarm, ziarno’. Z innych form można wymienić: κόκκ· τὴν τοῦ σίτου κεγχραμίδα. [καὶ ἐπιβόημα οἰνόμου oraz κόκκῳ· τὸ ἐλάχιστον κόκκυξ· τὸ ζῶον. ἢ τὸ ὄρυεον. καὶ ἡ βοτάνη. καὶ ὁ πρόβαλος. καὶ τοῦ ἱεποῦ ὀστέου τὸ πρὸς τοῖς ἰσχυίοις. καὶ λόφος, καὶ περικεφαλαία⁹¹. Tu także należy odrzucić proponowane warianty tłumaczenia: ‘ziarno prosa’, ‘wołanie pasterza owiec’ oraz ‘najmniejszy’. Oczywiście odpadają znaczenia typu: ‘zwierzę’ czy ‘ptak’. Interesujące, jednak nie do utrzymania, są formy: ‘wzgórze, szczyt’ (λόφος) czy ‘nakrycie głowy, czapka, hełm’ (περικεφαλαία).

⁸⁵ Siedemnastowieczny słownik C. Du Cange’a podaje formy: κοῦκος, κοῦκκος, cuculus, κοκκυξ; Aliae, ὁ κοῦκος, ut habetur in Nomocanone Cotelieriano. Dla francuskiego uczonego ὁ κοῦκος to nic innego jak ‘kukułka’, C. DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Graecitatis*, Lugduni 1688, s. 726. Dziewiętnastowieczne słowniki greki bizantyńskiej autorstwa E. A. Sophoclesa podają formy: κοῦκκος, ου, ὁ cuckoo, κοκκυξ; incorrectly ὁ κοῦκος with one κ. Podobnie rzecz ma się z formą: τὸ κοῦκι, cuci; cocoa, the tree and its fruit. E. A. SOPHOCLES, *op. cit.*, s. 685; IDEM, *A Glossary of Later and Byzantine Greek*, Cambridge–Boston 1860, s. 389.

⁸⁶ E. KRIARAS podaje znaczenia: ‘nierozsądny, głupi’ oraz ‘zartowniś, błazen, trefniś’ oraz ‘rodzaj bluźnierstwa’; *Λεξικό Κριαρά* s.v. κοῦκος ὁ; κοῦκου.

⁸⁷ *Etymologicum Magnum seu magnum gramaticae*, ed. F. SYLBURGII, Lipsiae 1816, s. 475.

⁸⁸ *Jaonnis Zonarae Lexicon*, ed. J. A. TITTMANN, vol. II, Lipsiae 1808, s. 1240.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 1277.

⁹⁰ *Hesychii Alexandrini Lexicon*, ed. I. ALBRET, vol. II, E–K, Ienae 1860, s. 504.

⁹¹ *Ibidem*, s. 504.

Ostatni z wymienionych leksykonów, zwany *Księgą Suda* zawiera zapis: κόκκυ ἀττικῶς ἀντὶ τοῦ ταχὺ; κόκκυξ εἶδος ὀρνέου, ὃ περ' ἡμῖν κοῦκκος⁹². Ponownie mamy tu do czynienia z tłumaczeniem: 'ptak' – 'kukułka', oraz attyckim określeniem na 'szybkość, zwinność'. Ale w *Liber Suda* znajdujemy również i taki zapis: κοῦσος [sic!] φύλαξ⁹³. Słownik Evangelinos A. Sophoclesa podaje natomiast formę: κούστως, ὃ – the Latin custōs – φύλαξ; [...] Suid. κούστος, incorrect.⁹⁴ przy czym greckie φύλαξ należy tłumaczyć jako 'stróż, strażnik, wartownik, czujka; obrońca, dozorca, broniący'. Znaczenia te pasowałyby do sensu wypowiedzi, bowiem istotnie cesarz mógł przybyć do Chaldii aby założyć / zbudować strażnicę / czujkę = zamek. Trudno jednak przekonująco wykazać przejście ζ (σ) στ > κ na podstawie praw fonetycznych czy gramatycznych⁹⁵.

Nie można także wykluczyć, iż mamy do czynienia z wyrażeniem idiomatycznym: κτιζεῖν τοῦ κοῦκου, mogłoby ono oznaczać założenie jakiś wałów ochronnych, strażnicy, zamku obronnego czy jakiegoś innego typu umocnień. Wracamy tym samym do koncepcji J.Ph. Fallmerayera, który widział w tym wyrażeniu określenie systemu warowni chroniących granice państwa Wielkich Komnenów. Dla O. Lampsidesa, wydawcy *Kroniki trapezunckiej*, sprawę rozwiązuje zapis znajdujący się w srebrnej bulli (argyrobulli) Jana Paleologa, który brzmi: ἐν τῷ στασίῳ τοῦ Κοῦκου⁹⁶. Widział on tym samym w Τοῦ κοῦκου – nazwę własną zamku obronnego w Chaldii. Podobnie w niedawnym wydaniu postępują rosyjscy tłumacze Panaretosa, Siergiej Karpow i Rustam Szukurow, podając tłumaczenie: В месяце апреля, 13 индиктиона, 6868 года василевс отправился в Халдию, чтобы

⁹² *Suidae Lexicon*, ed. A. ADLER, K, 1920.

⁹³ *Ibidem*, K, 2195.

⁹⁴ E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of...*, s. 687.

⁹⁵ Przejście ζ(σ) vel τσ w κ byłoby jednak procesem bardzo skomplikowanym. Jak pokazują bizantyńskie kroniki łac. c (najczęściej gr. κ) mogło być zapisywane w grece bizantyńskiej jako grupa τσ (σ) jak miało to miejsce w przypadku słowa παρατσούκλιν = παρακύκλιν. W przypadku κούστως vel κούστος, κοῦσος musiałoby dojść do metatezy στ > τσ, powstałaby forma κούτσος, a następnie do „wtórnego” przekształcenia tej grupy w κ. Czy jednak byłoby to możliwe? Cf. S.B. PSALTES, *Grammatik der Byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1913, § 134, s. 67–68.

⁹⁶ Ό. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *op. cit.*, s. 119.

построить Кукоc, z wyjaśnieniem w przypisie: Кукоc (Коғ Kale) – укрепление в феме Халдия, в 15 км к юго-востоку от Гюмюшхане (БМТР. Vol. 1. P. 301–311)⁹⁷. Nuta wątpliwości pozostaje.

3.3. Słownictwo łacińskie w piśmiennictwie bizantyńskim i w *Kronice trapezunckiej*

Przenikanie się kultur i języków, naturalne dla położenia Trapezuntu i omawianego kresu historycznego, znalazło swe odzwierciedlenie w słownictwie. Kontakty ze światem zachodniej Europy, a przede wszystkim morskimi republikami, Wenecją i Genuą, wniosły do ówczesnego języka wiele łacińskich zapożyczeń. Pewną grupę stosowanego przez Panaretosa zasobu leksykalnego stanowią zatem terminy przejęte z łaciny bądź spotykane w łacinie średniowiecznej. Część tego słownictwa funkcjonowała już w późnej starożytności, część przeszła do języka dopiero w średniowieczu. Łacińskiego pochodzenia, naturalnie starszego niż okres późnobizantyński, jest choćby słowo ἡ ἰνδικτιών, -ῶνος⁹⁸ – pochodzące od *indictio* – tłumaczone w polskim tekście niemal zawsze po prostu jako ‘indykcja’. Z łaciny pochodzi również użyte przez kronikarza tylko raz słowo τὸ σκάμνιν (forma nowogrecka), notowane w bizantyńskim piśmiennictwie w formie τὸ σκάμνον – ‘stół, siedzenie, krzesło, także siennik, niewielka sofa’, pochodzące od łacińskiego *scamnum* o tym samym znaczeniu⁹⁹. Panaretos posłużył się nim jednak na oznaczenie tronu, pisząc o powrocie na tron (σκάμνιν) Jana II Wielkiego Komnena (Kalojana). Podobnie rzecz ma się z proveniencją używanego kilkakrotnie przez kronikarza słowa τὸ κάστρον – ‘warownia, zamek’¹⁰⁰, pochodzącego od łacińskiego *castrum* – ‘obóz’.

Silne związki miasta z morzem oraz morskimi potęgami tamtych czasów znalazły swoje odzwierciedlenie w licznie reprezentowanym słownictwie

⁹⁷ MICHAŁ PANARETOS^{ros}, s. 95 i s. 130, przyp. 128.

⁹⁸ E.A. SOPHOCLES podaje również grecki odpowiednik łac. *indictio* = ἐπινέμησις, E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of...*, s. 600.

⁹⁹ E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of...*, s. 991. Cf. LSJ, s. 1604 (s.v. σκάμνος; słowo notowane w scholiach do Arystofanesa) oraz s. 1611 (s.v. σκίμπος).

¹⁰⁰ E.A. SOPHOCLES podaje grecki odpowiednik łac. *castrum* = τὸ φρούριον, E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of...*, s. 632.

związanym z żeglugą. W *Kronice trapezunckiej* znajduje się wielkie bogactwo określeń dla poszczególnych rodzajów łodzi i statków¹⁰¹. Chodzi tu przede wszystkim o dość często pojawiające się w tekście słowa: βάρκα vel βάλκα (w tej wersji tylko raz, akp. 55) – ‘statek handlowy’¹⁰², także forma z sufiksem -πουλον czyli τὸ βαρκόπουλον – tłumaczone jako ‘mała barka, mały statek’¹⁰³, τὸ καράβιον – ‘łódź, statek’, które jest greckim diminutivum od κάραβος, a przez to odpowiednikiem znanego z łaciny średniowiecznej słowa *carabus*¹⁰⁴. Trudno natomiast ustalić pochodzenie rzeczownika γριπαρία – ‘statek handlowy, mały bądź średniej wielkości z jednym masztem’; według O. Lampsidesa mamy w tekście Panaretosa do czynienia ze ‘statkiem wojennym’¹⁰⁵, a rosyjscy tłumacze pozostawiają w tekście jako termin techniczny słowo *griparia*, tłumacząc je w przypisie jako небольшое одномачтовое гребное судно, ‘niewielki jednomasztowy statek wiosłowy’¹⁰⁶. Niektóre słowniki pod hasłem γριπαρία odwołują się do tureckiego słowa *ığripar* i weneckiego *griparia*¹⁰⁷, nasuwają się jednak skojarzenia z greckimi γριπεύς (‘rybak’), γριπίζω (‘wyławiać’), obecnymi już w znacznie wcześniejszym okresie, począwszy od greki starożytnej i późnoantycznej, bądź ze średniobizantyńskimi obocznościami γριπάριος (‘rybak’), γρίπος (‘łódź rybacka’)¹⁰⁸. W kronice wspomina się jeszcze: τὸ ξυλάριον – które

¹⁰¹ Oprócz wymienionych już rodzajów okrętów/statków: τὸ κάτεργον oraz τὸ ξύλον *Kronika* wymienia jeszcze sześć innych rodzajów jednostek pływających, co w sumie daje osiem różnych typów okrętów/statków (łodzi).

¹⁰² Słowo o średniobizantyńskiej metryce w greczyźnie. E.A. Sophocles podaje: βάρκα, ας, ἡ, barca, bark, boat; E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of...*, s. 299; E. TRAPP, *op. cit.*, s. 265. Cf. C. DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Latinitatis...*, t. I, Niort 1883, s. 874.

¹⁰³ Słownik KRIARASA pod hasłem βαρκόπουλο(v) τὸ (Λεξικό Κριαρά, t. IV, s. 40).

¹⁰⁴ Gr.: E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of...*, s. 629; Słownik KRIARASA pod hasłem: καράβιον τὸ ‘statek handlowy lub wojenny’ (Λεξικό Κριαρά, t. VII, s. 350). G. LAMPE podaje ‘light boat’ – ‘lekki statek’, G.W.H. LAMPE, *op. cit.*, s. 702. Cf. LSJ, s. 877 (s.v. καράβιον oraz κάραβος^{III} – notowane w *Etymologicum Magnum*); E. TRAPP, *op. cit.*, s. 763 (s.v. καράβιον).

Łac.: Du Cange najczęściej jako ‘navicula’ ‘parva scapha’, C. DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Latinitatis...*, t. II, Niort 1883, s. 157.

¹⁰⁵ O. ΛΑΜΠΙΔΗΣ, *op. cit.*, s. 90.

¹⁰⁶ MICHAŁ PANARETOS^{TOS}, *op. cit.*, s. 111 i 137, przyp. 232.

¹⁰⁷ Słownik KRIARASA pod hasłem γριπαρία odwołuje się do tureckiego słowa *ığripar* i weneckiego *griparia* (Λεξικό Κριαρά, t. IV, s. 380) oraz Du Cange: Griparia, [navis quaedam venetorum], cf. C. DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Latinitatis...*, t. 4, Niort 1885, s. 112.

¹⁰⁸ Cf. LSJ, s. 360 (s.v. γριπεύς, γριπίζω etc.); E. TRAPP, *op. cit.*, s. 330 (s.v. γρίντης, γριπάριος, γρίπος etc.).

można oddać w języku polskim jako ‘mały statek’¹⁰⁹ oraz wymykająca się łatwej klasyfikacji forma παρασκάλμια, która według wydawcy *Kroniki Trapezuntu* oraz leksykografów oznacza ‘statek’¹¹⁰. Jak widać trudności nastroczają polskie odpowiedniki, których brak, lub które nie odpowiadają średniowiecznym typom statków.

Pewna grupa rzeczowników zawartych w *Kronice* znana z łaciny średniowiecznej odnosi się do nazw budynków. Pojawia się zatem słowo τὸ ὀσπίτιον, które wśród licznych znaczeń jak: ‘dom, dom cesarski, dwór cesarski’¹¹¹ przez Panaretosa użyte zostało dla oznaczenia miejsca zakwaterowania archontów – przełożone jako ‘pałac archontów’. Słowo to znane jest również z łaciny średniowiecznej, gdzie występuje w formie *hospitium*, a wśród licznych znaczeń znajduje się i takie jak: ‘fortalium, domus munita’¹¹², ‘hotel, gospoda, miejsce odpoczynku, szpital’. Na bazie słowa *hospitium* i *castrum* zostało utworzone złożenie: τὸ ὀσπιτόκαστρον – nie spotykane jednak w łacinie średniowiecznej, a w *Kronice* Panaretosa mające znaczenie ‘ufortyfikowanego domu’ ‘ufortyfikowanej posiadłości’¹¹³ lub ‘fortyfikacji’. Słowem znanym z łacińskich tekstów średniowiecznych jest natomiast τὸ παλάτιον – łacińskie *palatium* – ‘pałac, cesarska rezydencja’¹¹⁴.

Wojny, bitwy i napady wrogów przeważają w narracji *Kroniki*. Ma to swoje przełożenie na obecność słownictwa związanego z wojskowością.

¹⁰⁹ Słownik KRIARASA pod hasłem: ξυλάριον τὸ (Λεξικό Κριαρά, t. XII, s. 141).

¹¹⁰ O. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *op. cit.*, s. 92. Dostępne słowniki języka greckiego (klasycznego, średniowiecznego oraz nowogrecki) nie wymieniają tego słowa, wyjąwszy najnowszy leksykon greki średniobizantyńskiej (E. TRAPP, *op. cit.*, Bd. II, s. 1222, s.v. παρασκάλμιον), z tłumaczeniem ‘Boot’. Można by postawić hipotezę, iż słowo jest hybrydą językową złożoną z greckiego παρά i łac. *scalmus* – ‘dulka; wiosło; łódź, czółno’ (cf. *Słownik łacińsko-polski*, red. M. PLEZIA, repr. Warszawa 2007, t. V, s. 48; J. SONDEL, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2006, s. 862), przy czym greka zna słowo σκαλμός, ‘dulka, kołek’ ale także ‘rząd, ławka [wiosłarzy]’, cf. LSJ, s. 1604; F. MONTANARI, *The Brill Dictionary of Ancient Greek*, Leiden–Boston 2015, s. 1919) i łac. *scalmus* jest zasadniczo greczyzmem przejętym do języka italskich Rzymian – albo więc słowo powróciłoby do greki średniowiecznej albo obecność łacińskiego pośrednictwa jest niepotrzebna. Interesujące nas słowo παρασκάλμια oznacza, niemniej, dosłownie ‘przy wiosłach’ czyli jakiś rodzaj łodzi bądź statku poruszanego wiosłami bądź zaopatrzonego w rząd wiosłarzy.

¹¹¹ Pełne zestawienie znaczeń daje słownik KRIARASA pod hasłem: ὀσπίτιον (Λεξικό Κριαρά, t. XIV, s. 103–106).

¹¹² C. DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Latinitatis...*, t. IV, s. 241.

¹¹³ U KRIARASA s.v. ὀσπιτόκαστρον τὸ (Λεξικό Κριαρά, t. XIV, s. 107).

¹¹⁴ E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of...*, s. 832.

Na określenie wojska konnego autor używa sformułowania – ὁ στρατὸς καβαλλαρικός – ‘wojsko konne, kawaleria’ oraz ὁ καβαλλάριος odpowiadające klasycznemu ἵππεύς – ‘konny, konnica’. Słowo występuje w łacińskiej formie *caballarius*¹¹⁵ gdzie także oznacza ‘kawalerię, jeźdźców’, jako pochodna wyrazu *caballus*, potocznej wersji łacińskiego literackiego *equus*, ‘koń’. Trzeba jednak podkreślić, że wspomniany kawaleryjski latynizm w języku greckim ma starszą niż późnobizantyńska metrykę i Panaretos stosuje słowo spotykane w Bizancjum od stuleci¹¹⁶.

Źródłosłów niektórych tytułów jest wyraźnie łaciński np. ὁ δοῦξ – starsza grecka kalka łacińskiego ‘dux’ na określenie dowódcy floty oraz kalki słowne z łaciny średniowiecznej i włoskiego: ὁ ποτεστάτης – genueński ‘podesta’ od łacińskiego *potestas*¹¹⁷, ὁ κόνσουλος¹¹⁸ – ‘konsul’ w łacinie średniowiecznej ‘*consul*’ oraz ὁ καπετάνιος¹¹⁹ – ‘kapitan’.

3.4. Słownictwo tureckiej, arabskiej lub perskiej proveniencji

Świat pogranicza, na którym usytuowane było Cesarstwo Trapezuncie sprzyjał wzajemnemu przenikaniu się słownictwa greckiego z językami orientальnymi nieindoeuropejskimi oraz z językiem perskim. W pontyjskim piśmiennictwie można odnaleźć także i wpływy leksykalne wschodnich i południowo-wschodnich sąsiadów. Dotyczy to też *Kroniki trapezunckiej*, która obfituje w słownictwo wskazujące na pochodzenie tureckie, perskie bądź arabskie. U Panaretosa spotykamy mocno zakorzenione już

¹¹⁵ S.v. *caballus*: C. DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Latinitatis...*, t. II, p. 3–5; *Słownik łacińsko-polski...*, red. M. PLEZIA, t. I, s. 389.

¹¹⁶ Cf. E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of...*, s. 609 (s.v. καβαλλαρικός, καβαλλάριος, καβάλλης); F. MONTANARI, *op. cit.*, s. 998 (s.v. καβαλλάριος, καβαλλάρις); LSJ, s. 847 (s.v. καβάλλης); E. TRAPP, *op. cit.*, Bd. I, s. 724 (s.v. καβαλλαρικός; καβαλ(λ)άριος).

¹¹⁷ C. DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Latinitatis...*, t. VI, s. 439.

¹¹⁸ W łacinie występuje w formie *consul*, włos. *consolo*, Λεξικό Κριαρά, s.v. κόνσουλος ὁ; cf. C. DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Latinitatis...*, t. II, s. 527–528.

¹¹⁹ U Panaretosa zapewne przejęte z dialektu weneckiego: *capetanio*, *capetano*; podobnie słownik KRIARASA, s.v. καπετάνιος ὁ (Λεξικό Κριαρά, t. VII, s. 341).

w bizantyńskiej grece słowo τζουκανιστήριον¹²⁰ (znane także w formie τζουκανιστήριον) – ‘konna gra w piłkę’ lub określenie miejsca do tej gry. Problemy w tłumaczeniu nastręcza jednak inne słowo: τζεργά – które według słownika Evangelinos A. Sophoclesa należy tłumaczyć jako tureckie ‘łazanie’. Natomiast komentatorzy tekstu Panaretosa (np. Anthony Bryer) widzą w tym ‘namioty handlowe’, ‘stragany’ (ang. *tented market booths*)¹²¹, biorąc pod uwagę tureckie pochodzenie rzeczownika od wyrazu çerge – gdzie oznacza ono ‘duży namiot wsparty na dwóch słupach’¹²², lub ‘duży luksusowy namiot’¹²³. W *Kronice* często pojawia się rzeczownik prawdopodobnie tureckim, ewentualnie arabskim pochodzeniu ó κουλάς (κουλάς)¹²⁴ – stosowany przez autora na określenie ‘twierdzy’ w Trapezuncie, w odróżnieniu od zamku (τὸ κάστρον). W *Kronice* znajdujemy również przymiotnik ἀζάπικος¹²⁵ (w tekście acc. plur. neutra. ἀζάπικα) – ‘piracki’. Wyraz pochodzi¹²⁶ od słów *azap* – ‘męka, ból, cierpienie’ i *sipahi* – ‘wojskowy, zbrojny’¹²⁷ lub ‘kawalerzysta’¹²⁸. Słowo *azap* ma także historyczne znaczenia: ‘żołnierz służący na okręcie wojennym’¹²⁹, a jak zauważa A. Bryer, termin ten przypisywany jest osmańskim piratom, a u Panaretosa być może odnosi się do korsarzy z Syropy lub lokalnych tureckich piratów¹³⁰.

¹²⁰ Związany jest z tym rzeczownikiem czasownik τζουκανίζω vel τζουκανίζω (perskie *tshu-qan*) – E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of...*, s. 1080.

¹²¹ A. BRYER, *Greeks and Türkmens...*, s. 143. Zob. także tłumaczenie rosyjskie, gdzie autorzy pozostawiają w wersji rosyjskiej termin черги, a w przypisie informują o znaczeniu słowa, podając znaczenie ‘крытый шерстяной тканью шатер, палатка (namiot kryty tkaniną wełnianą)’ – MICHAŁ PANARETOS^{ros}, s. 79 i 121–122, przyp. 38. Scott KENNEDY oddaje słowo przez ‘kryty bazar’ (*covered market*, MICHAŁ PANARETOS^{ang}, s. 9). Słowem tym zajmował się już Odyseas LAMPSIDES („Pontiaka Fylla” 1.10, 1936, s. 5).

¹²² R. YOUSSEUF, *Dictionnaire turc-français*, t. 1, Constantinople 1888, s. 144.

¹²³ M. KOZŁOWSKA, *op. cit.*, s. 194.

¹²⁴ E. KRIARAS wyprowadza to słowo z arabskiego lub tureckiego (απαθουρκ. *kule*, *Λεξικό Κριαρά*, t. VIII, s. 321, s.v. κουλάς). Słownik R. Youssoufa podaje znaczenia: ‘wieża, zamek’ – R. YOUSSEUF, *op. cit.*, t. I, s. 623–624; M. Kozłowska podaje: *kule* znaczenia ‘baszta, wieża, przest. ‘weranda’ – M. KOZŁOWSKA, *op. cit.*, s. 558. Podobnie E. TRAPP, *op. cit.*, s. 872 (s.v. κουλά; κουλάς – oba hasła z turecką etymologią od *kule*).

¹²⁵ *Λεξικό Κριαρά*, t. I, s. 108, s.v. ἀζάπικος.

¹²⁶ A. BRYER, *Greeks and Türkmens...*, s. 146.

¹²⁷ Znaczenia podane zostały za słownikiem: R. YOUSSEUF, *op. cit.*, t. II, s. 1071.

¹²⁸ M. KOZŁOWSKA, *op. cit.*, s. 771.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 82.

¹³⁰ A. BRYER, *Greeks and Türkmens...*, s. 146. Podobnie tłumaczą ten termin S. KARPOW i R. SZUKUROW (MICHAŁ PANARETOS^{ros}, s. 133, przyp. 179).

Kilka tytułów zawartych w utworze Panaretosa wskazuje na ich arabskie lub tureckie pochodzenie: ὁ σουλτάν – ‘sultan’, ὁ ἀμῆρᾱς – ‘emir’¹³¹, i mają one swoje polskie odpowiedniki. Inaczej jest ze słowem ὁ τζαλαπῆ (także niekonsekwentnie τζιαλαπῆ) – ‘książę, pan’, pochodzące od tureckiego *çelebi*¹³². Znana jest także jedna hybryda ἡ δεσποινάχατ – ‘despoina chatun’, oddana w polskim tłumaczeniu jako ‘władczyni chatun’, choć dopuszcza się również zapis ‘despina chatun’. Jest to złożenie urobione z greckiego δέσποινα + χατοῦν (od tur. *hatun* – ‘dama, wielka pani’¹³³, a także ‘małżonka’ lub ‘tytuł nadawany kobietom na wysokich stanowiskach’¹³⁴), tworzące nowe słowo: ἡ δεσποινάχατ¹³⁵.

Częste wojny i najazdy Turkmenów i plemion tureckich sprawiły, że *Kronika* Panaretosa przepełniona jest, zważywszy na objętość samej *Kroniki*, imionami tureckich dowódców i władców. Nieco rzadziej pojawiają się gruzińskie imiona królów i możnowładców oraz „egzotyczne” nazwiska pontyjskiej arystokracji. Wszystkie obco brzmiące nazwy własne są transkrybowane przez autora na grekę, przy czym transkrypcja Panaretosa rządzi się pewnymi, nie zawsze konsekwentnymi prawami. Transkrypcja samogłosek i spółgłosek przedstawia się w następujący sposób:

α > a, e [Ταμαρτάσης – Temürtaş]

ου > u *vel* ü [Σουλαμπέκ – Süleyman beğ]

Π (π) > B (b) [Παριάμης – Bajram]

Τζ (τζ) > Tz¹³⁶ (tz, c, ç) [Χοτζαλατίφης – *hoca vel hoça* Latif] [Τζιαπνίδες – Çepni]

Κ (κ) > G, (g, ğ) [-πέκ – beğ]

Χ (χ) > H (h) *vel* K (k) [Χουτλουπέκης – Kutluğ beğ]

¹³¹ Słowo występujące już wcześniej w bizantyńskich kronikach, przejęte zapewne z języka arabskiego; S.B. PSALTES, *op. cit.*, §277, s. 164.

¹³² R. YOUSSEF, *op. cit.*, t. I, s. 142; M. KOZŁOWSKA, *op. cit.*, s. 191.

¹³³ R. YOUSSEF, *op. cit.*, t. I, s. 397.

¹³⁴ M. KOZŁOWSKA, *op. cit.*, s. 386.

¹³⁵ *Λεξικό Κριάρά*, t. V, s. 25, s.v. δεσποινάχατ.

¹³⁶ W polskim przekładzie dla nazwisk trapezunckich wielmożów grupę Τζ (τζ) transkrybuje się w Tz lub tz, podobnie jak w słowie *tzykanisterion*.

3.5. Czasowniki

Kronika Panaretosa zawiera kilka czasowników, których znaczenie jest następujące: ἀρμάτω – ‘zbroić, stać pod bronią’, γυρίζω – ‘okrążyć, otoczyć’ oraz ‘objeżdżać, krążyć, przemierzać’, ἐνθρονιάζω – kościelne ‘zasiąść na tronie’¹³⁷. Czasownik εὐλογοῦμαι ma u Panaretosa znaczenie: ‘zaślubić, poślubić’¹³⁸. Czasownik περνίζω (w tekście forma aor. ἐπέρνιξεν) – ‘przejść, wejść, przeniknąć’ oraz πιάνω (forma w tekście ind. aor. sygmatycznego – ἐπίασε oraz aor. pass. ἐπιάσθη) w znaczeniu ‘opanować, zawładnąć, zdobyć’. Interesujący jest również czasownik σμίγω (w tekście ἔσμιξεν) w znaczeniu ‘zmieszać, pomieszać’, ale również: ‘spotykać kogoś, schodzić się, przestawać, obcować z kimś’, pochodzący od czasownika μίσγω / μείγνυμι, w którym zaszła metateza¹³⁹.

3.6. Styl kronikarza

Styl *Kroniki trapezunkiej* jest niedbały – zawiera wiele powtórzeń i niekonsekwencji. Autor nadużywa pewnych sformułowań, czasami pisze skrótowo, przez co tekst staje się nieczytelny. Niekiedy trudno nadążyć za myślami autora, które zdaje się, że są jedynie chaotycznym zapisem; najczęściej ma to miejsce przy opisie i przebiegu wojny (co zapewne w sposób niezamierzony przez kronikarza oddaje chaos walki). Skrótowność niektórych myśli odbija się niekorzystnie na tłumaczeniu i jego interpretacji.

Jednym z najczęściej pojawiających się słów w utworze Panaretosa jest czasownik ἔρχομαι i wszelkie jego złożenia z prefiksami ἀνα-, ἀπο-, εἰς-, ἐκ-, ἐπι-, κατά-, które są zdecydowanie nadużywane przez autora. Czasownik ten pojawia się bowiem aż 114 razy, zazwyczaj w swym podstawowym znaczeniu ‘przybywać’. Często jednak, co wynika z kontekstu, przyjmuje on znaczenie ‘napadać’, w sensie zbrojnym ‘najeżdżać’¹⁴⁰.

¹³⁷ G.W.H. LAMPE, *op. cit.*, s. 475; ‘In ecclesiastical Greek, it is commonly used with reference to the enthronization of bishops’ – E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of...*, s. 468.

¹³⁸ Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *op. cit.*, s. 91.

¹³⁹ Metateza μίσγω > σμίγω znana jest już z wcześniejszych kronik bizantyńskich, cf. S.B. PSALTES, *op. cit.*, § 215, s. 105.

¹⁴⁰ Jako przykład może posłużyć „przybycie” sułtana Melika „na” Trapezunt: ἦλθεν ὁ Μελικ σουλτάν κατὰ τῆς Τραπεζούντος – MICHAEL PANARETOS, akp. 2. Złożenie ἔρχομαι κατὰ nie jest

Kronikarz zbyt często korzysta z czasownika γίγνομαι – najczęściej w znaczeniu ‘stać się, również jako ‘być’. Zatem ‘staje się wojna’ (ἐγένετο πόλεμος), ‘staje się natychmiastowa śmierć’ (ἐγένετο αἰφνίδιος θάνατος) – w tłumaczeniu polskim najczęściej oddawane jako ‘wybuchła wojna / zaraza’. U Panaretosa stać się może niemal wszystko – ‘stają się’: zaćmienie słońca i pokój, przymierze (w oryg. γέγονε ἀγάπη *vel* γέγονεν εἰρηναία κατάστασις) i zacieśnienie związków rodzinnych, polskie ‘swaty’ (γέγονε καὶ ἡ συμπενθερεία) oraz zamieszki (ἐγένετο σύγχυσις). Świadczy to o stylu autora, na który w kronice mógł sobie pozwolić, ale równocześnie o ubóstwie używanego przezeń języka.

Nieco rzadziej pojawia się czasownik ποιέω – ‘zrobić coś’, używane przez kronikarza szczególnie dla wyrażenia trwania jakiejś czynności, najczęściej na określenie spędzenia pewnego czasu w jakimś miejscu np. ποιήσας ὥσεί γ’ ἤμισυν μῆνας oraz ποιήσαντες μετὰ τοῦ ἀμηνᾶ ἡμέρας δ’. Czasami zastępuje on ten czasownik innym – γίγνομαι, ale zawsze pojawia się on wtedy w wyrażeniu osobowym np. ἐποιήσαμεν τὴν συμφωνίαν τῆς συμπενθερείας, ἵνα λάβῃ.

Na określenie śmierci, oprócz wspomnianego powyżej αἰφνίδιος θάνατος, Panaretos używa eufemizmu ἐκοιμήθη – ‘spoczął, zasnął’ najczęściej w odniesieniu do cesarzy. Charakterystyczne dla Panaretosa są także sformułowania: ἐκίνησεν ὁ βασιλεὺς – ‘cesarz wyruszył’, κροτήσας πόλεμον – ‘panowała wojna, trwała wojna’, ἐσκοτώθησαν – ‘zostali uwięzieni’. Rzadziej pojawiają się idiomy: μικροῦ δεῖν – ‘podobnie’, ὅ mało co, mało brakowało, περὶ πολλοῦ – ‘nade wszystko’.

Autor *Kroniki* unika konstrukcji typu *genetivus absolutus*, która rzadko pojawia się w utworze (np. ἀμελησάντων ἡμῶν). Niemal całkowicie brak w dziele kronikarza zdań warunkowych i stosowania koniunktywu lub optatywu.

Kronika trapezuncka nie jest jednolita pod względem stylu i wyraźnie dzieli się na trzy części. Pierwsza część utworu zawiera krótkie, schematyczne opisy panowania poszczególnych władców Trapezuntu od Aleksego I Wielkiego Komnena do Jerzego Komnena; od panowania Jana II do

jednak konsekwentne w *Kronice* i nie tworzy idiomu, który moglibyśmy tłumaczyć ‘napadł’ ‘najechał’, bowiem już kilka akapitów dalej ἦλθεν (MICHAŁ PANARETOS, akp. 7) w znaczeniu ‘napadł’ ‘najechał’ występuje bez κατά.

Michała zapiski stają się bardziej szczegółowe i rozbudowane. Druga część *Kroniki* – ponad połowa całego dzieła – opisuje dość szczegółowo dzieje panowania Aleksego III Wielkiego Komnena od jego wstąpienia na tron aż do śmierci monarchy. Jest to najbardziej zróżnicowana pod względem językowym i leksykalnym część pracy Panaretosa. Ostatni fragment pracy – niespełna jedna strona w wydaniu Odyseasa Lampsidesa¹⁴¹ – nie została spisana ręką Panaretosa, lecz jest późniejszym dodatkiem nieznanego autora. Świadczy o tym niespotykane wcześniej w *Kronice* słownictwo i rekcje czasownika. I tak zamiast δεσποῖνα występuje βασιλισσα, zamiast βασιλεύς zostało użyte δεσπότης – słowa, których autor wcześniej nie stosował. Podobnie nigdy wcześniej nie pisał: ἦλθεν ἀπό lecz ἦλθεν ἐκ.

W utworze znajduje się wiele niekonsekwencji. Autor na ogół używa klasycznej formy γάμβρος – ‘zięć’, ale pojawia się także forma oboczna γάμπρος. Można to tłumaczyć różnicami w prezentowanym przez autora materiale (ponad połowa *kroniki* opisuje szczegółowo, niemal rok po roku, panowanie Aleksego III Komnena). Można oczywiście założyć, iż Panaretos przepisał z nieznanego źródła pierwszą partię *Kroniki*, ewentualnie usprawiedliwić różnice rozciągniętym w czasie procesem pisania dzieła – zapiski pojawiały się stopniowo lub raczej sporadycznie.

Niekonsekwentnie odmienia nieraz czasowniki, bowiem obok formy ἦλθεν używa sporadycznie ἦλθαν. Zadziwiająca jest forma o dwóch augmentach ἐπεριωρίσθησαν, która w innej części dzieła występuje z jednym augmentem περιωρίσθησαν.

Autor *Kroniki trapezunckiej* jako łącznik stosuje najczęściej καί, które rozpoczyna u niego zdania, pojawia się przy wyliczaniu, nie zawsze w funkcji rozdzielnej. Problem stanowi lokatywne ἐν – ‘w’ mające także znaczenie prepozytywne (kierunkowe) ‘do’.

W *Kronice* spotykamy również formy zbliżone do współczesnego języka greckiego. Są one jednak stosowane przez autora rzadko i niekonsekwentnie. Zapewne wpłynęła na to mowa codzienna, potoczna, jakże już różna od języka literackiego. Obok klasycznej formy οἱ παῖδες spotykamy formę nominatywu pluralis παιδία. Na bliższą nowogrecję formę wskazuje również τὸ καλοκαίριν zamiast bardziej klasycznej τὸ καλοκαίριον. Na bliższy

¹⁴¹ MICHAŁ PANARETOS, s. 80, akp. 107–111.

współczesności język wskazuje $\mu\acute{\epsilon}$ zamiast klasycznego $\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}$ oraz partykuła $\nu\acute{\alpha}$ dla oznaczenia chęci lub zamiaru.

Greka Panaretosa dzięki swym niekonsekwencjom jest świadectwem funkcjonowania języka mówionego, języka potocznego, lecz świadczącego przecież o ciągłym rozwoju. Uświadamia nam *Kronika trapezuncka* ten rozdział między sztucznym już językiem klasycyzującym a językiem „pospolitym”. Zdarzało się Panaretosowi zastosować formy codzienne, być może zupełnie nieświadomie.

4. Wydania *Kroniki trapezunckiej* Michała Panaretosa

Podstawą wydania greckojęzycznego *Kroniki trapezunckiej* był Codex Marcianus graecus 608, znajdujący się w *Bibliotheca Marciana* w Wenecji. Przekład *Kroniki* Michała Panaretosa oparto na wydaniu:

ΛΑΜΨΙΔΗΣ Ο., *Μιχαήλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν*, APo 22 (1958), s. 5–128 [tekst *Kroniki* na s. 61–81].

Wcześniejsze wydania¹⁴²

TAFEL T.L.F., *Eustathii Metropolitae Thessalonicensis Opuscula Accedunt Trapezuntinae Historiae Scriptores Panaretus et Eugenius. E codicibus Mss. Basiliensi, Parisinis, Veneto nunc primum edidit Theophil. Lucas Frider. Tafel, Frankofurti ad Moenum 1832, s. 362–370; repr. Amsterdam 1964 [editio T].*

FALLMERAYER J.Ph., *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, [in:] *Abhandlungen der historischen Classe der Königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften*, München 1844, s. 11–40 [editio F, 2. wyd.].

¹⁴² Wydania zostały podane w kolejności chronologicznej.

LAMPROS S.P., *Τὸ Τραπεζουντιακὸν Χρονικὸν τοῦ πρωτοσεβαστοῦ καὶ πρωτονοταρίου Μιχαήλ Παναρέτου* [sic!], ed. Σπ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, [in:] NE 4, 1907, s. 257–295 [editio L].

ΠΑΜΡΟΥΚΕΣ Ι.Τ., *Τοῦ πρωτοσεβάστου καὶ πρωτονοταρίου Μιχαήλ Παναρέτου περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος βασιλέων τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, ὅπως καὶ πόσον ἕκαστος ἐβασίλευσεν (1204–1426)*, Athenai 1947 [editio P].

Przekłady Kroniki trapezunckiej na języki nowożytnie¹⁴³

Angielski

Two Works on Trebizond. Michael Panaretos, Bessarion, ed. and transl. S. KENNEDY, Washington 2019 (Dumbarton Oaks Medieval Library, 52).

Francuski

Chronique de Trébisonde, composée en grec par Michel Panarète, publiée pour la première fois, d'après un manuscrit de Venise, par M. Tafel, a la suit des opuscules d'Eustathe, en 1829, et traduite en français par M. Brosset Jeune, [in:] *Histoire de Bas-Empire par Lebeau. Nouvelle édition revue entièrement, corrigée et augmentée d'après les historiens orientaux par M. de Saint-Martin et continuée par M. Brosset Jeune*, t. XIX, Paris 1835, s. 482–509.

<http://remacle.org/bloodwolf/historiens/panaretos/chronique.htm>

Gruziński¹⁴⁴

ГАМКРЕЛИДЗЕ А., *Трапезундская хроника Михаила Панарета*, Тбилиси 1960, s. 3–98 (Материалы по истории Грузии и Кавказа, 33) – tekst grecki i gruziński.

¹⁴³ Przekłady również podano w kolejności alfabetycznej języków przekładu.

¹⁴⁴ Zapis bibliograficzny podaje za: С.П. КАРПОВ, *op. cit.*, s. 16.

Каухчишвили С.Г., *Георгика. Сведения византийских писателей о Грузии*, Тбилиси 1967, т. 7, с. 161–224.

Niemiecki

FALLMERAYER J.Ph., *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, [in:] *Abhandlungen der historischen Classe der Königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften*, München 1844, s. 41–69.

Rosyjski

Трапезундская хроника Михаила Панарета, греч. текст с переводом, предисловием и комментариями, изд. А.А. ХАХАНОВ, Москва 1905.

<http://www.vostlit.info/Texts/rus/Panaret/frametext.htm>

МИХАИЛ ПАНАРЕТ, *О великих Комнинах (Трапезундская хроника)*, изд. А.М. КРЮКОВ, пер. и коммент. С.П. КАРПОВ, Р.М. ШУКУРОВ, Санкт-Петербург 2019 (Новая Византийская библиотека. Источники).

Turecki

Panaret'in Trabzon tarihi, trc. E. Uzun, Trabzon 2004.

Michał Panaretos

Kronika trapezuncka

(tekst oryginalny i polski przekład)

*Περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος
βασιλέων τῶν μεγάλων Κομνηνῶν,
ὅπως καὶ πότε καὶ πόσον ἕκαστος
ἐβασίλευσεν*

1. Ἦλθεν ὁ μέγας Κομνηνός, ὁ κύρ Ἀλέξιος ἐξελθὼν μὲν ἐκ τῆς εὐδαίμονος Κωνσταντινουπόλεως, ἐκστρατεύσας δὲ ἐξ Ἰβηρίας, σπουδῇ καὶ μόχθῳ τῆς πρὸς πατρός θείας αὐτοῦ Θάμαρ, καὶ παρέλαβε τὴν Τραπεζούντα μηνὶ Ἀπριλίῳ, ἰνδικτιῶνος ζ', ἔτους ,ςψιβ', ἐτῶν ὦν κβ'. Καὶ βασιλεύσας ὀκτωκαίδεκα ἐκοιμήθη Φεβρουαρίου κ^η, ἡμέρᾳ α' τῆς Ὁρθοδοξίας, ἔτους ,ςψλ', ἐτῶν γινομένων τεσσαράκοντα.

2. Ἐτους ,ςψλ' ἐβασίλευσεν ὁ ἐπὶ τῇ θυγατρὶ γαμβρὸς αὐτοῦ κύρ Ἀνδρόνικος Γίδων ὁ Κομνηνός. Ἐν δὲ τῷ ,ςψλα' ἔτει, τῷ δευτέρῳ χρόνῳ τῆς τοῦ Γίδωνος βασιλείας, ἦλθεν ὁ Μελίκ σουλτάν κατὰ τῆς Τραπεζοῦντος καὶ ἐχάωθησαν ὅσοι ἦσαν ἅπαντες. Ἐβασίλευσεν δὲ ὁ Γίδων ἔτη τρεῖςκαίδεκα καὶ ἐκοιμήθη ἐν ἔτει ,ςψμγ' καταλείψας τὸ βασίλειον τῷ αὐτοῦ μὲν γυναικαδέλφῳ, υἱῷ δὲ πρωτοτόκῳ Ἀλεξίου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ, κυρῷ Ἰωάννῃ Κομνηνῷ τῷ Ἀξούχῳ.

2a. Ὅς καὶ βασιλεύσας ἔτη ἕξ ἐκοιμήθη ἔτους ἑξακισχίλια ἑπτακόσια τεσσαράκοντα ἕξ. Λέγεται δὲ ὅτι ἐν τῷ τζυκανιστηρίῳ παίζων ἐκρημνίσθη καὶ σπαραχθεὶς ἀπέθανε.†

3. Ἀπεκάρη γοῦν κατὰ μοναχοὺς Ἰωννίκιος καὶ διεδέξατο τὴν ἡ βασιλείαν ὁ δεῦτερος ἀδελφὸς αὐτοῦ, κύρ Μανουήλ ὁ μέγας Κομνηνός, ὁ στρατηγικώτατος ἄμα καὶ εὐτυχέστατος, τῷ αὐτῷ ,ςψμς' ἔτει. Ἐν δὲ τῷ πέμπτῳ ἔτει τῆς αὐτοῦ βασιλείας, ,ςψνα' ἔτει, ἰνδικτιῶνος α', μηνὶ Ἰανουαρίῳ, ἐγένετο μεγάλη πυρκαϊά. Βασιλεύσας δὲ καλῶς καὶ θεαρέστως ἔτη εἴκοσι πέντε ἐκοιμήθη μηνὶ Μαρτίῳ, ἔτους ,ςψοα'.

4. Καὶ ἐβασίλευσε προτροπῇ τούτου καὶ ἐκλογῇ ἐκ τῆς δεσποίνης κυρᾶς Ἄννης τῆς Ξυλαλῆς υἱὸς αὐτοῦ, κύρ Ἀνδρόνικος ὁ Κομνηνός, ἔτη τρεῖς, καὶ ἐκοιμήθη ἔτους ,ςψοδ'.

5. Καὶ ἐβασίλευσεν ὁ ἐκ τῆς κυρᾶς Εἰρήνης τῆς Συρίκαινας υἱὸς τοῦ κύρ Μανουήλ, κύρ Γεώργιος ἡ Κομνηνός, ἔτη δεκατέσσαρα. Ὅς καὶ παρεδόθη παρὰ τῶν ἀρχόντων ἐπιβούλῳ ἐν τῷ ὄρει τοῦ Ταυρεζίου καὶ ἐζωγρήθη μηνὶ Ἰουνίῳ.

6. Τῷ γοῦν αὐτῷ ἔτει διεδέξατο τὰ σκῆπτρα ὁ β^{ος} ἀδελφὸς αὐτοῦ, ὁ κῦρ Ἰωάννης ὁ μέγας Κομνηνός. Καὶ μετὰ ἐνιαυτὸν ἕνα ἐπῆλθεν αὐτῷ ἡ ἀποστασία τοῦ Παπαδοπούλου· ἀλλ' ἐλευθερωθεὶς ἀπῆλθεν εἰς τὴν Πόλιν καὶ συνεζεύχθη τῇ θυγατρὶ μὲν κῦρ Μιχαὴλ βασιλέως τοῦ Παλαιολόγου, ἀδελφῇ δὲ κῦρ Ἀνδρονίκου βασιλέως τοῦ Παλαιολόγου, κυρᾷ Εὐδοκία Κομνηνῇ τῇ Παλαιολογίνῃ, τῇ πορφυρογεννήτῃ. Ἰστέον δὲ ὅτι, ἔτι ζῶν ὁ κῦρ Μιχαὴλ ὁ βασιλεὺς, ἐγένετο ὁ γάμος τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ Ἰωάννου μετὰ τῆς Παλαιολογίνης. Καὶ τοῦ μὲν Παλαιολόγου ἀποθανόντος Δεκεμβρίου ι', διεδέξατο αὐτὸν ὁ υἱὸς αὐτοῦ κῦρ Ἀνδρόνικος στηλιτεύσας τὸν αὐτοῦ πατέρα διὰ τὸ λατινόφρον.

7. Μετὰ δὲ τὸ ,ςψ'ι' ἔτος, Ἀπριλίου μηνός, ἦλθεν ὁ βασιλεὺς Ἰβερίας Δαβίδ καὶ ἐπεριώρισε τὴν Τραπεζοῦντα, ἀλλὰ ἀπεστράφη κενός.

8. Ἐν δὲ τῷ ,ςψ'ια' ἔτει, μηνὶ Ἀπριλίῳ εἰκοστῇ πέμπτῃ, ἰνδικτιῶνος ια^{ης}, κατέλαβεν ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν Τραπεζοῦντι ὁ μέγας Κομνηνός κῦρ Ἰωάννης σὺν τῇ Παλαιολογίνῃ, οὔσῃ ἐγκύῳ, καὶ ἐγεννήθη ὁ μέγας Κομνηνός, ὁ κῦρ Ἀλέξιος, τῷ ,ςψ'ιβ' ἔτει. Εἴτα ἐγένετο ἡ τοῦ Κομνηνοῦ κῦρ Γεωργίου ἐπιδρομὴ καὶ κατάσχεσις, ὃν καὶ Πλάνον ἔλεγον, καὶ μετ' αὐτοῦ ἡ ἐπίθεσις καὶ τὸ βασίλειον καὶ ἡ ἐξαίφνης φυγὴ κυρᾷ Θεοδώρᾳ τῆς Κομνηνῆς, θυγατρὸς πρώτης τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ κῦρ Μανουὴλ ἐκ τῆς ἐξ Ἰβηρίας Ρουσουντάνας.

8a. Καὶ πάλιν ἀπεκατέστη εἰς τὸ σκαμνὶν ὁ Καλοιωάννης ὁ Κομνηνός καὶ βασιλεύσας τὰ πάντα ἔτη ὀκτωκαίδεκα ἐκοιμήθη ἐν τοῖς Λιμνίοις μηνὶ Αὐγούστῳ εἰς τὰς ις', ἡμέρᾳ ς', ἰνδικτιῶνος ιη^{ης}, ἔτους ,ςωε'. Ἐν γὰρ τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ παρέλαβον οἱ Τοῦρκοι τὴν Χαλυβίαν καὶ γέγονε παρ' αὐτῶν μεγάλη ἐπιδρομὴ, ὥστε ἀοίκους γενέσθαι τὰς χώρας ὅλας. Ἐπεὶ καὶ ζῶν ἔτι ἐκομίσθη τὸ λείψανον αὐτοῦ ἐν Τραπεζοῦντι καὶ ἐτάφη ἐν τῷ ναῷ τῆς Χρυσοκεφαλῆ. |

9. Καὶ ἐβασίλευσεν ὁ υἱὸς αὐτοῦ, ὁ κῦρ Ἀλέξιος ὁ μέγας Κομνηνός, καὶ ἤγαγε γυναῖκα αὐτῷ τὴν θυγατέρα Παυλῆς Πεκκαί ἐξ Ἰβηρίας.

10. Ἀπῆλθεν ἡ Παλαιολογίνα χήρα εἰς τὴν Πόλιν μηνὶ Ἰουνίῳ ιγ^η, ἔτους ,ζως', ἰνδικτιῶνος ια^{ης}, καὶ πάλιν ἦλθεν χήρα ἔτους ,ζωθ', μηνὶ Μαρτίῳ, ἰνδικτιῶνος ιδ'.

11. Ἐκστρατεύσας ὁ βασιλεὺς κύρ Ἀλέξιος κατὰ τῶν Τουρκῶν καὶ ἐν τῇ Κερασσοῦντι καταλαβὼν ἐπίασε τὸν Κουστουγάνην ἔτους ,ζωι', μηνὶ Σεπτεμβρίῳ, ὅτε καὶ ἐσκοτώθησαν Τοῦρκοι πολλοί. Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ ἔτει, Δεκεμβρίῳ ιγ', ἡμέρᾳ δ', ἐκοιμήθη ἡ δέσποινα κυρὰ Εὐδοκία ἡ Παλαιολογίνα.

12. Μηνὶ Νοεμβρίῳ λ', ἡμέρᾳ ζ', ἔτους ,ζωια', ἐγένετο πυρκαϊὰ μεγάλη ἐντὸς τοῦ κάστρου. Ἐν δὲ τῷ ἐπιόντι ἔτει ἐπυρπολήθη ἡ ἐξάρτησις μηνὶ Ἰουνίῳ παρὰ τῶν Λατίνων, ὅτε καὶ ἐγένετο μέγας πόλεμος.

13. Ἦρπαξεν ὁ Παριάμης τὰς τζέργας ἔτους ,ζωκβ', μηνὶ Ὀκτωβρίῳ εἰς τὰ β', ἡμέρᾳ γ', ἐσπέρας.

14. Ἔτους ,ζωκζ' ἐγένετο μεγάλη πυρκαϊὰ παρὰ τῶν Σινωπιτῶν καὶ ἐλυμήνατο τὸ πῦρ πάντα τὰ ὠραῖα τῆς πόλεως, τὰ τε ἐντὸς καὶ ἐκκτός. |

15. Ἐκοιμήθη ὁ μέγας Κομνηνός, ὁ κύρ Ἀλέξιος, μηνὶ Μαίῳ γ', ἡμέρᾳ ε', ἰνδικτιῶνος ιγ', ἔτους ,ζωλη', βασιλεύσας ἔτη λγ' παρὰ μήνας γ'.

16. Καὶ ἐβασίλευσεν ὁ υἱὸς αὐτοῦ, ὁ κύρ Ἀνδρόνικος ὁ μέγας Κομνηνός, καὶ ἐφόνευσεν τοὺς δύο ἀνταδελφούς αὐτοῦ, τὸν τε Ἀζαχουτλοῦν κύρ Μιχαήλ καὶ κύρ Γεώργιον τὸν Ἀχπουγᾶν. Ἐβασίλευσεν δὲ ὁ κύρ Ἀνδρόνικος ἔτος α' καὶ μῆνας η', καὶ ἐκοιμήθη μηνὶ Ἰανουαρίῳ η', ἡμέρᾳ δ^η, ἰνδικτιῶνος ιε', ἔτους ,ζωμ'.

17. Καὶ ἐδέξατο τὴν βασιλείαν ὁ υἱὸς αὐτοῦ κύρ Μανουήλ, ὀκταετὴς ὢν, καὶ ἐκράτησε μῆνας η'. Ἐν γὰρ τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ ἦλθεν ὁ Παριάμης μετὰ φωσσάτου πολλοῦ ἕως τὸν Ἀσώματον καὶ ἐσκοτώθησαν Τοῦρκοι πολλοὶ καὶ ἔφυγον ὁ κόσμος· ὅτε καὶ ἠρπάγησαν ἄλογα πολλὰ Τούρκικα μηνὶ Αὐγούστῳ λ', ἡμέρᾳ α', ἔτους ,ζωμ'.

18. Κατὰ δὲ τὸν Σεπτέμβριον μῆνα κβ', ἡμέρα γ', ἰνδικτιῶνος α', ἔτους ,ζωμα', ἦλθεν ὁ μέγας Κομνηνὸς κύρ Βασίλειος ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, υἱὸς μὲν τοῦ μεγάλου Ἰ Κομνηνοῦ τοῦ κυροῦ Ἀλεξίου, ἀδελφὸς δὲ δεύτερος κύρ Ἀνδρονίκου, καὶ παρέλαβε τὸ βασίλειον· ὅτε καὶ τὸν μέγαν δοῦκαν, Λέκην τὸν Τζατζιντζαῖον, καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ, τὸν μέγαν δομέστικον τὸν Τζάμπαν, τοῦ ζῆν ἀπεστέρησε, τὸν δὲ ἀνεψιὸν αὐτοῦ κύρ Μανουὴλ ἐπεριώρισε, τὴν δὲ μεγάλην δοῦκαιναν τὴν Συρίκαιναν ἐλίθασαν. Ἐν δὲ τῷ Φεβρουαρίῳ μηνὶ κα', ἡμέρα α' τῆς Ἰ Ὀρθοδοξίας, τῷ αὐτῷ ,ζωμα' ἔτει, ἰνδικτιῶνος α', ταραχθεὶς ὁ ἐκτομίας μέγας δοῦξ Ἰωάννης, ἐσφάγη ὁ κύρ Μανουὴλ μαχαίρᾳ.

19. Μηνὶ Σεπτεμβρίῳ ιβ', ἡμέρα γ', ἰνδικτιῶνος δ', ἔτους ,ζωμδ', ἦλθεν ἡ δέσποινα κυρὰ Εἰρήνη ἡ Παλαιολογία, ἡ θυγάτηρ κύρ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου, καὶ εἰς τὰ ιζ' τοῦ αὐτοῦ μηνός, ἡμέρα α', εὐλογήθη τὸν βασιλέα κύρ Βασίλειον.

20. Κατὰ δὲ τὴν ε' τοῦ Ἰουλίου μηνός, ἡμέρα ζ', ἔτους ,ζωμδ', ἦλθεν ὁ Σιχασάνης, ὁ υἱὸς τοῦ Ταμαρτάση, εἰς τὴν Τραπεζοῦντα, καὶ γέγονε πόλεμος εἰς τὸν Ἀχάνῃτακαν τοῦ ἀγίου Κηρύκου καὶ εἰς τὸν Μινθρίον· καὶ θεοῦ εὐδοκοῦντος ἐτράπη ὑποβρύχιος καὶ ἔφυγεν, ὅτε ἐσκοτώθη ὁ Αὐτουραῖμης, ὁ υἱὸς τοῦ Ρουστάμη.

21. Μηνὶ Μαρτίῳ γ', ἡμέρα β' τῆς ἀρχινηστίμου τῆς ἀγίας μ', ἐγένετο ἔκλειψις τοῦ ἡλίου ἀπὸ ὥρας δ' ἕως ὥρας ζ' καὶ ἐταράχθη τὸ κοινὸν κατὰ τοῦ βασιλέως, ὥστε καὶ ἔξωθεν τοῦ κουλᾶ συναχθέντες λίθους ἔσυραν εἰς αὐτόν, ἔτους ,ζωμε'.

22. Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ ε', ἰνδικτιῶνος ζ', ἔτους ,ζωμζ', ἐγεννήθη ὁ Κομνηνὸς κύρ Ἰωάννης, ὁ ἐπονομασθεὶς Ἀλέξιος, ὁ υἱὸς τοῦ κύρ Βασιλείου ὁ δεύτερος.

23. Εὐλογήθη ὁ βασιλεὺς ὁ κύρ Βασίλειος τὴν ἐκ Τραπεζοῦντος δέσποιναν κυρὰν Εἰρήνην μηνὶ Ἰουλίῳ η', ἔτους ,ζωμζ'.

24. Ἐκοιμήθη ὁ βασιλεὺς κύρ Βασίλειος ὁ μέγας Κομνηνὸς μηνὶ Ἀπριλίῳ εἰς τὰ ζ', ἡμέρα ε', ἰνδικτιῶνος η', ἔτους ,ζωμη'. Ἐβασίλευσεν ἔτη ζ' καὶ μῆνας ζ'. Οἱ δὲ παῖδες αὐτοῦ κύρ Ἀλέξιος καὶ Καλοιωάννης ἐστάλλθησαν εἰς τὴν Πόλιν σὺν τῇ μητρὶ.

25. Καὶ ἐκράτησε τὴν βασιλείαν ἡ Παλαιολογίνα κυρὰ Εἰρήνη, χήρα οὖσα. Καὶ εὐθέως ἐτατάχθησαν οἱ ἄρχοντες καὶ ἐγένετο δύο μέρη· καὶ ὁ μὲν Τζανιχίτης, ὁ μέγας στρατοπεδάρχης κύρ Σεβαστὸς σὺν τοῖς Σχολαρίοις καὶ Μειζομάταις καὶ κύρ Κωνσταντῖνος ὁ Δωρανίτης καὶ οἱ Καβαζῖται καὶ ὁ Καμαχηνὸς καὶ τινες τοῦ κοινοῦ καὶ τῶν ἀλλαγίων τῶν βασιλικῶν ἐκράτησαν τὸν ἅγιον Εὐγένιον, οἱ δ' Ἀμυτζανταράνται καὶ τινες τῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ βασιλικοῦ ἀλλαγίου ἐκράτησαν σὺν τῇ δεσποίνῃ τὸν κουλᾶν.

26. Κατὰ δὲ Ἰούλιον μῆνα β', ἡμέρα α', ἔτους ,ζωμη', ἐλθὼν ὁ μέγας δούξ Ἰωάννης ὁ ἐκτομίας ἐκ τῶν Λιμνίων μετὰ φωσσάτον πολὺ, ἐγένετο πόλεμος, σύραντες καὶ τὸ μάγανον κατὰ τῆς μονῆς· καὶ ἐπυρπολήθη ἡ μονὴ καὶ πάντα τὰ ὠραῖα αὐτῆς ἀπεκαύθησαν. Καὶ ὁ Τζανιχίτης καὶ ἕτεροι ἀρχοντες ἐπεριλλωρισθῆσαν εἰς τὰ Λιμνία καὶ ἐκεῖ τὸ ζῆν ἀπέδωκαν.

27. Τῷ αὐτῷ γοῦν ἔτει, περὶ τὸν Αὐγουστον μῆνα, ἀπῆλθε τὸ φωσσάτον ἡμῶν εἰς τὸν Παρχάριν καὶ κουρσεύσαντες τοὺς Ἀμιτιώτας ἐπῆραν κοῦρσα πολλὰ, ὅτε ἐσκοτώθησαν καὶ υἱοὶ τοῦ Δολίνου.

28. Μηνὶ Ἰουνίῳ ιε', ἡμέρα ζ', ἰνδικτιῶνος θ', ἔτους ,ζωμθ', ἐκοιμήθη ὁ βασιλεὺς Ρωμαίων κύρ Ἀνδρόνικος ὁ Παλαιολόγος.

29. Τῷ αὐτῷ μηνὶ καὶ τῷ αὐτῷ ἔτει ἐσκοτώθησαν οἱ ἄρχοντες εἰς τὰ Λιμνία.

30. Πάλιν γοῦν | τῷ αὐτῷ ἔτει, Ἰουλίῳ δ', ἡμέρα δ', ἦλθασιν οἱ Ἀμιτιῶται Τοῦρκοι καὶ ἐτράπησαν οἱ Ρωμαῖοι ἄτερ πολέμου καὶ ἐσκοτώθησαν Χριστιανοὶ πολλοὶ καὶ ἐκαύθη ἡ Τραπεζοῦς ὅλη, ἐντὸς καὶ ἐκτός, καὶ ἐκαύθησαν λαὸς πολὺς, καὶ γυναῖκες καὶ παιδία. Μετὰ δὲ τὴν πληγὴν ἐκ τῆς δυσωδίας τῶν καυθέντων ἀλόγων ζώων καὶ ἀνθρώπων γέγονε καὶ αἰφνίδιος θάνατος. Πρὸ τούτου γὰρ ἡ θυγάτηρ τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ κύρ Ἀλεξίου, ἡ κυρὰ Ἄννα ἡ λεγομένη Ἀναχουτλοῦ,|| τὴν μοναδικὴν ἀποβαλομένη

στολήν ἀπήλθεν εἰς τὴν Λαζίαν καὶ ἐκράτησεν αὐτήν. Μετὰ δὲ τὸ γενέσθαι τὸν ἐμπρησμόν καὶ τὴν ἐπιδρομὴν ἦλθεν ἡ Ἀναχουτλοῦ καὶ παρέλαβε τὴν βασιλείαν, ἔχουσα καὶ φωσσᾶτα Λάζικα, μηνὶ Ἰουλίῳ ιζ', ἡμέρα γ', τῷ αὐτῷ ἔτει. Ἡ δὲ Παλαιολογίνα κατέβη τῆς βασιλείας βασιλεύσασα ἔτος α' καὶ μῆνας γ'.

31. Εἰς δὲ τὰς λ' τοῦ αὐτοῦ Ἰουλίου μηνός, τῷ αὐτῷ ἔτει, ἡμέρα β', ἦλθεν ἐκ τῆς μεγαλοπόλεως ὁ ἀδελφὸς κύρ Ἀλεξίου, ὁ κύρ Μιχαήλ ὁ Κομνηνός, ἔχων μετ' αὐτοῦ κάτεργα γ' καὶ τὸν Σχολάριον κύρ Νικήταν, κύρ Γρηγόριον τὸν Μειζομάτην. Καὶ τὸ μὲν βραδὺ καταβάντες οἱ ἄρχοντες μετὰ ὀρκωμοτικοῦ καὶ μητροπολίτης κύρ Ἀκάκιος μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ παρέλαβον αὐτὸν ὡς αὐθέντην, τῷ δὲ πρωτῷ οὐκ οἶδα ὁ λαὸς πῶς αὐτὸν ἐπεριώρισαν. Τὰ δὲ κάτεργα ἤρπαξαν οἱ Λαζοὶ καὶ πολλοὺς διὰ βελῶν ἀπέκτειναν.

32. Τῇ οὖν γ' τοῦ Αὐγούστου μηνός, ἡμέρα ς', τοῦ αὐτοῦ ἔτους ,ζωμθ', πάλιν ἦλθασιν οἱ Ἀλμιτιῶται Τοῦρκοι· ἀλλὰ θεοῦ εὐδοκοῦντος οὐκ ἴσχυσαν πρὸς ἡμᾶς, ἀλλὰ ἀπήλθον κατησχυμμένοι κενοί.

33. Μηνὶ τῷ αὐτῷ ζ', τῷ αὐτῷ ἔτει, ἐστάλθη ὁ Κομνηνός κύρ Μιχαήλ περιωρισμένος εἰς τὸ Οἶναιον, εἴτα εἰς τὰ Λιμνία.

34. Τῷ αὐτῷ μηνὶ ι' καὶ τῷ αὐτῷ ἔτει | ἐστάλθη ἡ Παλαιολογίνα κυρὰ Εἰρήνη μετὰ Φράγκικον κάτεργον εἰς τὴν Πόλιν.

35. Μηνὶ Σεπτεμβρίῳ ι' ἔφυγεν ὁ Σχολάρις κύρ Νικήτας καὶ ὁ Μειζομάτης κύρ Γρηγόριος, ὁ Δωρανίτης κύρ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ υἱὸς Ἰωάννης καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μειζομάτη Μιχαήλ καὶ ἕτεροι ἐκ τοῦ μέρους αὐτοῦ καὶ ἀπήλθον μετὰ Βενέτικον κάτεργον εἰς τὴν Πόλιν· οἵτινες καὶ χρονίσαντες τὰ περὶ τὸν Αὐγούστον μῆνα ιζ' ἦλθον μετὰ Κομνηνὸν κύρ Ἰωάννην, τοῦ κύρ Μιχαήλ τὸν υἱόν, ἔχοντες δύο κάτεργα τῶν αὐτῶν καὶ τρία Γενοῦϊτικα, καὶ παρέλαβον τὴν Τραπεζοῦντα μηνὶ Σεπτεμβρίῳ δ', ἡμέρα δ', ἔτους ,ζωνα'. Καὶ ἐστέφθη τῷ αὐτῷ μηνὶ Σεπτεμβρίῳ εἰς τὰ θ' εἰς τὴν Χρυσοκέφαλον ἐν τῷ ἄμβωνι· ὅτε καὶ ἐν τῇ ἐλεύσει αὐτοῦ ἐπὶ πᾶσιν αἱ χώραι συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ γέγονε ἡ διωγμὸς βαρὺς καὶ ἄρπαγὴ πολλή. Τότε ἐσκοτώθησαν καὶ οἱ ἄρχοντες οἱ Ἀμυτζαντάριοι, καὶ ἡ τοῦ κύρ Γεωργίου μήτηρ,

ή Σαργαλή, παρεδόθη τῇ πνιγμονῇ καὶ σὺν αὐτῇ ἀπεπνίγη καὶ ἡ Ἀναχουτ-
λοῦ, βασιλεύουσα ἔτος α' καὶ μῆνα α' καὶ ἡμέρας η'.

36. Μηνὶ Ἰουνίῳ, ἔτους ,ζωνα', ἦλθαν οἱ Ἀμιτιῶται εἰς πόλεμον καὶ ἀπῆλ-
θαν κενοί.

37. Ἐπειδὴ τὸν κύρ Μιχαήλ κρατῶν μέγας δούξ ὁ εὐνοῦχος ἐν τοῖς Λιμνίοις
Μαρτίῳ μηνὶ ἀπεκτάνθη, ἀπῆλθεν ὁ μέγας δούξ, ὁ Σχολάρις, καὶ παρέλαβε
τὸν κύρ Μιχαήλ, καὶ ἦλθε καὶ ἐβασίλευσε μηνὶ Μαΐῳ γ', ἡμέρα β', ἔτους
,ζωνβ'. Ἐστέφθη δὲ μηνὶ τῷ αὐτῷ κα'. Τὸν δὲ υἱὸν αὐτοῦ καταβιάσας
ἐπερίωρισεν εἰς τὸ σπήλαιον τοῦ ἀγίου Σάβα, βασιλεύσας ὁ κύρ Ἰωάννης
χρόνον α' καὶ μῆνας η'.

38. Ἐπεὶ δὲ οἱ πρῶτοι ἄρχοντες τοῦ ζῆν ἀπεστερήθησαν, ἰετιμήθη ὁ Σχολά-
ρις ὁ κύρ Νικήτας μέγας δούξ, Γρηγόριος ὁ Μειζομάτης μέγας στρατοπε-
δάρχης, Λέων ὁ Καβαζίτης μέγας δομέστικος, Κωνσταντῖνος ὁ Δωρανίτης
πρωτοβεστιάριος καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἐπικέρνης, Ἰωάννης ὁ Καβαζίτης μέγας
λογαριστής, ὁ υἱὸς τοῦ Σχολάρι παρακοιμώμενος, Μιχαήλ ὁ Μειζομάτης
ἀμυτζαντάριος, Τζανιχίτης ὁ Στέφανος μέγας κονοσταύλος.

39. Μηνὶ Νοεμβρίῳ, ἔτους ,ζωνδ', κατεσχέθησαν παρὰ τοῦ βασιλέως τοῦ
κύρ Μιχαήλ μέγας δούξ ὁ Σχολάρις, μέγας δομέστικος ὁ Μειζομάτης καὶ
ἕτεροι αὐτῶν. Τότε ἐστάλθη καὶ ὁ Κομνηνὸς κύρ Ἰωάννης εἰς τὴν Πόλιν.
Ἐν δὲ τῷ ,ζωνε' ἔτει ἐπιάσθη ὁ ἅγιος Ἀνδρέας καὶ τὸ Οἶναιον.

40. Μηνὶ Σεπτεμβρίῳ, ἰνδικτιῶνος α', ἐγένετο αἰφνίδιος θάνατος, ἡ παν-
κούλα, ὥστε ἀπεβάλλοντο πολλοὶ τέκνα καὶ συνεύνους, ἀδελφούς καὶ
μητέρας καὶ συγγενεῖς, καὶ διεκράτησεν ἕως μῆνας ζ'.

41. Τῷ αὐτῷ ,ζωνς', ἐν μηνὶ Ἰανουαρίῳ, ἐπιάσθη ἡ Κερασοὺς II καὶ αἰχμαλω-
τίσθη καὶ ἐπυρπολήθη παρὰ Ἰανουαίων.

42. Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ ἔτει, ἐν μηνὶ Ἰουνίου κθ', ἰνδικτιῶνος α', ἦλθαν ἐν Τρα-
πεζοῦντι Τοῦρκοι πολλοί, ἤγουν ἀπὸ τὸ Ἑρζικαῖν Ἀχχῆς Ἄιναπάκ καὶ ἀπὸ
τὸ Παῖπερτ ὁ Μαχμάτ Εἰκεπτάρης καὶ ἀπὸ τῶν Ἀμιτιωτῶν ὁ Τουραλίπεκ καὶ

ὁ Ποσδογάνης καὶ Τζιαπνίδες σὺν αὐτοῖς, καὶ ἐκράτησαν | πόλεμον ἡμέρας γ' καὶ ἀπῆλθαν κατησχυμμένοι καὶ πεπληγωμένοι φυγάδες, ἀποβαλλόμενοι ἐν ὁδῷ Τούρκους πολλούς.

43. Μηνὶ Μαΐῳ ε', ἡμέρα γ', ἔτους ,ζωυζ', ἦλθαν ἐνταῦθα ἐκ τοῦ Καφᾶ κάτεργα Φράγκικα β' καὶ ἐξῆλθεν καὶ ἡμέτερον κάτεργον ἐν μέγαν ἐκ τῆς Δαφνούντας καὶ ἕτερον μικρὸν καὶ βαπκόπουλα ἱκανὰ καὶ ἐκρότησαν πόλεμον καὶ παραχωρήσει θεοῦ ἐνίκησαν οἱ Φράγκοι καὶ ἐσκοτώθη ὁ μέγας δούξ Ἰωάννης ὁ Καβαζίτης καὶ κύρ Μιχαῆλ ὁ Τζανιχίτης καὶ ἕτεροι πολλοί. Τὸ δὲ κάτεργον || ἐκαύθη καὶ οἱ ἐν τῇ στερεᾷ Φράγκοι ἠρπάγησαν καὶ περιωρίσθησαν, τὰ δὲ κάτεργα ἀπῆλθον.

44. Κατὰ δὲ τὸν Ἰούνιον μῆνα ιε', ἔτους ,ζωνζ', πάλιν ἦλθαν ἐκ τοῦ Καφᾶ κάτεργα γ' καὶ μία βάρκα ἐξ Ἀμινσώ, καὶ μετὰ πολλῶν λόγων καὶ ὀχλήσεων καὶ ζητήσεων γέγονεν ἀγάπη καὶ παρεδόθη πρὸς αὐτοὺς τὸ Λεοντόκαστρον. Τότε γὰρ ἀσθένεια ἐνίκησε τὸν βασιλέα τὸν κύρ Μιχαῆλ, ὅτε καὶ ὁ Σχολάρις ὁ κύρ Νικήτας ἐκ τοῦ Κεχρινᾶ ἐλθὼν γέγονε μέγας δούξ λαβὼν τὴν θυγατέρα τοῦ Σαμψών. Ἐβασίλευσε δὲ ὁ κύρ Μιχαῆλ χρόνους ε' καὶ μῆνας ζ' ἥμισυν.

45. Μηνὶ Δεκεμβρίῳ ιγ', ἡμέρα α', ἔτους ,ζωνη', κατεβιβάσθη ἐκ τῆς βασιλείας ὁ κύρ Μιχαῆλ ὁ Κομνηνὸς καὶ εἰς τὰ κβ' τοῦ αὐτοῦ μηνός, ἡμέρα γ', εἰσῆλθεν εἰς τὴν Τραπεζοῦντα καὶ παρέλαβε τὴν βασιλείαν ὁ β^{ος} υἱὸς κύρ Βασιλείου τοῦ Κομνηνοῦ, ὁ κύρ Ἰωάννης, ὁ ἐπονομασθεὶς κατὰ τὸν πάππον κύρ Ἀλέξιος, σὺν τῇ δεσποίνῃ καὶ μητρὶ αὐτοῦ, κυρᾷ Εἰρήνῃ τῇ μεγάλῃ Κομνηνῇ, καὶ ἐστέλλφθη ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Εὐγενίου μηνὶ Ἰανουαρίῳ εἰς τὰ κα', κατὰ τὴν τοῦ ἁγίου ἑορτήν. Τὸν δὲ κύρ Μιχαῆλ περιορίσας ἐν τῷ σπηλαίῳ τοῦ ἁγίου Σάβα ἀπέκειρε κατὰ μοναχόν· καὶ μετὰ χρόνον α' ἀπεστάλθη | εἰς τὴν Πόλιν μετὰ τοῦ τατᾶ κύρ Μιχαῆλ τοῦ Σαμψών, ὅτε γέγονε καὶ ἡ συμπενθερεία πρὸς τὸν βασιλέα.

46. Τῷ αὐτῷ γοῦν ἔτει, τῷ ,ζωνη', ἐγένετο σύγχυσις καὶ ταραχὴ μέσον τῶν ἀρχόντων, καὶ Ἰουνίου μηνὸς ἐπιάσθη ὁ μέγας στρατοπεδάρχης κύρ Θεόδωρος ὁ Δωρανίτης, ὁ λεγόμενος Πιλέλης, καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ πρωτοβεστιάριος Κωνσταντῖνος ὁ Δωρανίτης καὶ πᾶσα ἡ γενεὰ αὐτοῦ, καὶ

περιορίσθησαν ἕκαστος αὐτῶν εἰς τὰ τῶν ἀρχόντων ὀσπίτια· μετὰ δὲ ζ' τοῦ μηνὸς πάλιν ἀνεκλήθησαν.

47. Ἐν μηνὶ Ἰανουαρίῳ, τῷ ,ζωνθ' ἔτει, ἐπιάσθη ὁ γενόμενος πρωτοβεστι-
άριος Λέων ὁ Καβαζίτης καὶ ἀνεβιβάσθη εἰς τὸ πρωτοβεστιαρᾶτον ὁ Πι-
λέλης· ὅτε καὶ ὁ τατᾶς Μιχαήλ ὁ Σαμψῶν ἀπῆλθε μετὰ κάτεργον εἰς τὴν
Πόλιν ποιεῖν τὴν συμπενθερίαν καὶ λαβεῖν τὴν δέσποιναν καὶ ἐλθεῖν. ||

48. Τῷ αὐτῷ γοῦν ἔτει, Μαΐῳ μηνί, ἡμερᾶ ε', ἐπιάσθη ὁ κουλᾶς παρὰ τοῦ
Πιλέλη καὶ τῶν σὺν αὐτῷ, ἐζωγρήθη δὲ ὁ μέγας δούξ ὁ Σχολάρις. Ἀναταρα-
χθεὶς δὲ ὁ λαὸς πάλιν ἐλευθρώθη, καὶ ἀπῆλθον ὁ βασιλεὺς εἰς τὴν Τρίπο-
λιν. Ὁ δὲ Πιλέλης καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ καὶ ὁ γαμβρὸς αὐτοῦ καὶ οἱ τοῦ Ξενίτου
παῖδες συλληφθέντες ἐστάλθησαν καὶ περιορίσθησαν εἰς τὸν Κεχρινᾶν.

49. Μηνὶ Σεπτεμβρίῳ γ', ἰνδικτῶνος ε', ἔτους ,ζωξ', ἦλθεν ἡ δέσποινα
ἡ Κομνηνὴ, ἡ Καντακουζηνή, μετὰ κάτεργον ἐκ τῆς Πόλεως, ἡ θυγάτερ |
κῦρ Νικεφόρου τοῦ Καντακουζηνοῦ τοῦ σεβαστοκράτορος, πρώτου ἐξα-
δέλφου ὄντος τοῦ βασιλέως Ρωμαίων κῦρ Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ,
καὶ εἰς τὰ κη' ἡμέρας πρῶτον ἐγένετο εὐλόγησις αὐτῆς μετὰ τοῦ βασιλέως
ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἀγίου Εὐγενίου.

50. Τῷ αὐτῷ γοῦν ἔτει, τῷ ,ζωξ', Σεπτεμβρίου κβ', ἀπῆλθαμεν μὲ τὴν δέσποι-
ναν, τοῦ βασιλέως τὴν μητέρα, εἰς τὰ Λιμνία κατὰ τοῦ κεφαλατικέοντος
ἐκεῖσε Κωνσταντίνου τοῦ Δωραλλίνιτου, ἀδελφοῦ τοῦ πρωτοβεστιαρίου τοῦ
Πιλέλη, καὶ λείψαντες μῆνας γ' πάλιν ἦλθαμεν.

51. Κατὰ δὲ τὸν Ἰανουάριον μῆνα, τῷ αὐτῷ ἔτει, εἰσῆλθεν ὁ πικέρνης Ἰω-
άννης ὁ Τζανιχίτης καὶ ἐκράτησε τὴν Τζάνιχαν, τὸ κάστρον, ἀνάρχῳ χει-
ρί· καὶ κατὰ τὸν Ἀπρίλιον μῆνα, τῷ αὐτῷ ἔτει, ἀπῆλθεν ὁ βασιλεὺς ἐκεῖσε
καὶ ἡ δέσποινα, καὶ ἐποίησεν εἰρηνικὴν κατάστασιν. Καὶ κατὰ τὸν Ἰούλιον
μῆνα, τῷ αὐτῷ ἔτει, ἐπαρεδόθησαν τῇ ἀγχόνῃ ὁ Πιλέλης καὶ ὁ υἱὸς του καὶ
ὁ γαμβρὸς του ἐν τῷ Κεχρινᾶ κάστρῳ.

52. Τῷ αὐτῷ ,ζωξ' ἔτει ἀπῆλθεν ἡ ἀδελφὴ τοῦ βασιλέως, κυρὰ Μαρία ἡ μεγάλη Κομνηνὴ, καὶ συνεζεύχθη τὸν Χουτλουπέκην, τὸν υἱὸν τοῦ Τουραλῆ, ἀμῆρᾱν ὄντα τῶν Ἀμιτιωτῶν, μηνὶ Αὐγούστῳ.

53. Τῷ αὐτῷ μηνὶ καὶ ἔτει ἦλθαν τὰ Βενέτικα τὰ κάτεργα κατὰ τῶν Γενουβίσων καὶ ἔκαυσαν καράβια πολλὰ.

54. Τῷ αὐτῷ μηνὶ Ἰουνίῳ, ἔτους ,ζωξβ', ἀπῆλθεν ὁ Σχολάρις ἢ φυγαδίας εἰς τὴν Κερασοῦντα· καὶ ἔκτοτε τὰ γενηθέντα διὰ μέσον μηνύματα καὶ ἀποκρισιαρίκια τίς δύναται γράφειν;

55. Μηνὶ Μαρτίῳ κε', ἔτους ,ζωξγ', ἦλθεν ὁ μέγας δούξ ὁ Σχολάρις καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ὁ παρακοιμώμενος κατὰ τῆς Τραπεζοῦντος ἢ μετὰ ἔν κατέργον καὶ βάλκας ια', ὅτε ἀπῆλθε σὺν αὐτῷ καὶ ὁ πρωτοβεστιάριος Βασίλειος ὁ Χούπακας, καί, πολλῶν λόγων καὶ ὀχλήσεων γενομένων, πάλιν ἐγένετο κατάστασις καὶ ἀπῆλθον εἰς Κερασοῦντα.

56. Ἐν τῷ αὐτῷ ἔτει ,ζωξγ', μηνὶ Μαΐῳ, ἰνδικτιῶνος η', ἀρματώσας ὁ βασιλεὺς κάτεργα δύο καὶ ξύλα μικρὰ ἱκανὰ (καὶ) ἀπῆλθεν ἅμα τῇ μητρὶ καὶ δεσποίνῃ καὶ τῷ μητροπολίτῃ κατὰ τοῦ Σχολάρι ἐν Κερασοῦντι, ὅτε καὶ ὁ μὲν Σχολάρις ἦν ἐν τῷ Κεχρινᾷ, ὁ δὲ παρακοιμώμενος ἐν Κερασοῦντι. Μετὰ δὲ τὴν μάχην καὶ τὸν πόλεμον ἐγένετο κατάστασις καὶ προσκυνήσασα ἡ Κερασοῦς τὸν βασιλέα. Ὁ δὲ παρακοιμώμενος ἐξελθὼν ἀπῆλθεν εἰς ἢ τὸν πατέρα αὐτοῦ ἐν τῷ Κεχρινᾷ, καὶ ἦσαν ἅπαντες οἱ περὶ τὸν Σχολάριν ἐκεῖ. Καὶ ὁ μὲν βασιλεὺς τὸν στόλον καὶ τὴν δέσποιναν ἀφείλκε τῇ Τριπόλει ἦλθεν ἐνταῦθα, καὶ λαμβάνει στρατὸν καβαλλαρικὸν καὶ ἀπῆλθε, τό τε διὰ θαλάσσης καὶ τὸ διὰ ξηρᾶς διάστημα περιώρισεν ἅπαντας ἐν τῷ Κεχρινᾷ· ὅτε καὶ πόλεμος ἐγένετο, προσκυνήσαντες τὸν βασιλέα καὶ ἀνευφήμησαν. Ὁ μὲν βασιλεὺς καὶ οἱ σὺν αὐτῷ ἅπαντες ὑπέστρεψαν, ὁ δὲ Σχολάρις καὶ οἱ σὺν αὐτῷ ἀπέμειναν ἐκεῖ· ὅτε ἦλθε καὶ ὁ πρωτοβεστιάριος ἐκ τῶν Λιμνίων καὶ οἱ περὶ αὐτόν.

57. Περὶ δὲ τὸν Αὐγουστον μῆνα, τοῦ αὐτοῦ ,ζωξγ' ἔτους, ἐκστρατεύσας ὁ δούξ Χαλδίας, Ἰωάννης ὁ Καβαζίτης, ἀπῆλθε καὶ ἐπίασε τὴν Χερίαναν καὶ ἠχμαλώτευσεν αὐτήν· ὅτε ἐλευθερώθη καὶ ἡ Σορώγαινα καὶ γέγονε εἰς τὴν βασιλικὴν ὑποχειριότητα.

58. Τῷ αὐτῷ ἔτει ἐξῆλθε καὶ ὁ κύρ Μιχαὴλ ὁ μέγας Κομνηνὸς ἐκ τῆς Πόλεως καὶ ἦλθε μέχρι καὶ τοῦ Σουλχατίου καὶ πάλιν ὑπέστρεψε. ||

59. Μηνὶ Ὀκτοβρίῳ, ἰνδικτιῶνος θ', ἔτους ,ζωξδ' ἀπῆλθεν ὁ μέγας δομέστικος ὁ Μειζομάτης καὶ ὁ μέγας στρατοπεδάρχης ὁ Σαμψὼν εἰς τὰς Τριπόλεις καὶ ἔως τοῦ Κεγχρινᾶ καὶ παρέλαβον τὸν Σχολάριν καὶ τοὺς περὶ αὐτόν, καὶ ἦλθον, καὶ γέγονεν εἰρηναία κατάστασις.

60. Μηνὶ Νοεμβρίῳ κζ', ἡμέρα ζ', ἰνδικτιῶνος θ', τοῦ ,ζωξδ' ἔτους, ἀπῆλθομεν μετὰ τοῦ βασιλέως κατὰ τῆς Χερίανας ἀπὸ διαβολικῆς συνειργίας. Καὶ πρῶτον μὲν ἐκουρσεύσαμεν, ἐπολιορκήσαμεν καὶ ἠχμαλωτίσαμεν, περὶ δὲ τὴν ζ" ὥραν ἐφύγομεν φυγὴν ἄκοσμον ὀλίγων Τούρκων διωκόντων ἡμᾶς. Τότε τοίνυν ἐσκοτώθησαν Χριστιανοὶ ὥσεί ν' καὶ ἐχάωθησαν καὶ ἄλογα πολλὰ καὶ ὁ δούξ Χαλδίας, Ἰωάννης ὁ Καβαζίτης, ἐπιάσθη καί, εἰ μὴ Κύριος ἦν ἐν ἡμῖν, ἀπωλόμην ἂν καὶ αὐτὸς ἐγώ· ἀλλὰ θεοῦ εὐδοκοῦντος ἰσχυσέ μου ὁ ἵππος καὶ κατόπιν βαίνων τοῦ βασιλέως ἐλευθερώθημεν καὶ μετὰ τρεῖς ἡμέρας κατελάβομεν ἐν Τραπεζοῦντι.

61. Τότε τοίνυν ἐγέννησε καὶ ὁ || βασιλεὺς υἱόν, τὸν κύρ Ἀνδρόνικον, ἐξ ἄλλης γαστρὸς καὶ οὐκ ἀπο τῆς δεσποίνης.

62. Μηνὶ Δεκεμβρίῳ ιθ', ἰνδικτιῶνος ι', ἔτους ,ζωξε' ἐκινήσαμεν μετὰ τοῦ βασιλέως εἰς τὰ Λιμνία ποιήσαντες τὴν πρόκυψιν τῆς Χριστοῦ γεννήσεως εἰς Κερασοῦντα, τῶν δὲ Φώτων εἰς τὸ Ἰασόνιν, ὅτε ἐσκοτώθησαν καὶ Τούρκοι ιδ'. Ἀπελθόντες γοῦν εἰς τὰ Λιμνία καὶ πάλιν στραφέντες, λείψαντες τὰ πάντα τρεῖς μῆνας, πάλιν κατελάβομεν ἐν Τραπεζοῦντι ὑγιεῖς.

63. Περὶ τὸν Ἀπρίλιον μῆνα εἰς τὰ ζ', τῇ μεγάλῃ ε', τοῦ αὐτοῦ ,ζωξε' ἔτους, ἐγεννήθη τῷ βασιλεῖ θυγάτηρ, ἡ κηρὰ Ἄννα, ἐκ τῆς δεσποίνης ἡμῶν τῆς κυρᾶς Θεοδώρας, ἰνδικτιῶνος ι'.

64. Μηνὶ Μαΐῳ, ἰνδικτιῶνος ι', ἔτους ,ζωξε', ἀπῆλθεν ὁ βασιλεὺς μετὰ φωσσάτον εἰς τὸν Παρχάριν καὶ ἐγύρισε τὸν τοιοῦτον Παρχάριν ὅλον.

65. Μηνὶ Νοεμβρίῳ ια', ἡμέρα ζ', ἰνδικτιῶνος ια', τοῦ ,ζωξζ' ἔτους, ἦλθεν ἡ δέσποινα τῆς Σινώπης, ἡ κυρὰ Εὐδοκία, ἡ θυγάτηρ κῦρ | Ἀλεξίου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ.

66. Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιγ', ἡμέρα β', ἰνδικτιῶνος ια', τοῦ αὐτοῦ || ,ζωξζ' ἔτους, ἀμελησάντων ἡμῶν τὴν φύλαξιν εἰσῆλθεν εἰς τὴν Ματζούκαν ὁ Χάτζυμύρις, ὁ υἱὸς τοῦ Παιράμη, μετὰ φωσσάτου πολλοῦ καὶ ἐκούρσευσεν αἰχμαλωσίαν πολλήν, καὶ ζῶα καὶ πράγματα, ἤγουν ἀπὸ τὴν Παλαιοματζούκαν καὶ ἔως εἰς τὸ Δικαίσιμον.

67. Τῷ αὐτῷ ἔτει, μηνὶ Ἰανουαρίῳ κβ', ἦλθεν ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀποκρισιάρης Ἰωάννης ὁ Λεοντόστηθος.

68. Μηνὶ Αὐγούστῳ κβ', ἡμέρα δ', ἰνδικτιῶνος ια', τοῦ ,ζωξζ' ἔτους, ἦλθεν ἡ δεσποινάχατ ἡ κυρὰ Μαρία, ἡ τοῦ βασιλέως ἀδελφή, εἰς τὴν Τραπεζοῦντα, ἥτοι ἡ τὸν Ἀμιτιώτην συζευχθεῖσα Χουτλουπέκην.

69. Μηνὶ Αὐγούστῳ εἰς τὰ κθ', ἡμέρα δ', ἀπῆλθεν ἡ θυγάτηρ τοῦ βασιλέως κυροῦ Βασιλείου, ἡ κυρὰ Θεοδώρα, πρὸς τὸ συζευχθῆναι τὸν ἀμηνῶν Χατζυμύριν, τὸν υἱὸν τοῦ Παιράμη, ἔχουσα νυμφοστόλον τὸν Χούπακα κῦρ Βασίλειον, τὸν Σχολάριν, ἰνδικτιῶνος ια', ἔτους ,ζωξζ'.

70. Μηνὶ Σεπτεμβρίῳ ιζ', ἡμέρα β', μετὰ τὸ ἀπόδειπνον ἐγεννήθη τῷ βασιλεῖ υἱὸς, ὃν || καὶ ἐκάλεσε κατὰ τὸν πάππον Βασίλειον, ἰνδικτιῶνος ιβ', ἔτους ,ζωξζ'.

71. Μηνὶ Ἀπριλίῳ, ἰνδικτιῶνος ιγ', ἔτους ,ζωξη', εἰσῆλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὴν Χαλδίαν κτίζειν Τοῦ κούκου, ἐλθὼν δὲ ἐκ τοῦ Παιπερτίου ὁ Χοτζιαλατίφης μετὰ τ' καβαλλαρίων ἐνεπόδισεν· ὅτε καὶ τὸν Καβαζίτην Ἰωάννην παρέλυσε τοῦ κεφαλατικίου.

72. Μηνὶ Μαΐῳ ε', ἡμέρα δ', ἰνδικτιῶνος ιδ', τοῦ ,ζωθ' ἔτους, ὥρα ε', ἐγένετο ἔκλειψις ἡλίου, οἷα οὐκ ἐγένετο ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς γενεᾷ, ὥστε ἐφάνησαν καὶ ἀστέρες ἐν τῷ οὐρανῷ, καὶ ἐκράτησεν ὥραν α' ἡμίσειαν. Ὁ δὲ βασιλεὺς κῦρ Ἀλέξιος καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ, ἡ κυρὰ Εἰρήνη, καὶ τινες τῶν ἀρχόντων, κάγω σὺν αὐτοῖς, εὐρέθημεν κατὰ συγκαιρίαν ἐν τῇ κατὰ τὴν Ματζούκαν μονῇ τῆς Σουμελαῆς, ποιήσαντες δεήσεις πολλὰς καὶ παρακλήσεις.

73. Τῷ αὐτῷ ,ζωθ' ἔτει, ἦτοι πρὸ ἑξ μηνῶν, Δωκεμβρίῳ μηνὶ εἰς τὰ ζ', ἀπῆλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὰ Λιμνία, ἐνθα ποιήσας ὥσει γ' ἡμισυν μηνας πάλιν ἦλθε.

74. Τῷ αὐτῷ ,ζωθ' ἔτει ἦλθεν ἐκ τῆς Πόλεως ἀποκρισιάρης ὁ Λεοντόστηθος ὡς ἡ ἀπὸ τοῦ βασιλέως κῦρ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου ζητῶν συμπενθερείαν μετὰ τοῦ βασιλέως ἡμῶν.

75. Τῷ ,ζωθ' ἔτει, ἰνδικτιῶνος ιδ', μηνὶ Ἰουνίῳ λ', ἡμέρα δ', ὥρα τοῦ ἀποδείπνου, ἐκοιμήθη ὁ μέγας δούξ, Νικήτας ὁ Σχολάρις· ὅτε καὶ ὁ βασιλεὺς μεγάλως ἐλυπήθη ἐπιστὰς ἐν τῇ προπομπῇ τῆς ἐξόδου αὐτοῦ φορέσας καὶ λευκὰ διὰ τὴν θλίψιν, καθὼς εἴθισται τοῖς ἀναξί.

76. Μηνὶ Ἰουλίῳ κγ^η, ἡμέρα ζ', ἰνδικτιῶνος ιδ', τοῦ ,ζωθ' ἔτους, ὁ ἀπὸ τοῦ Παιπερτίου κεφαλὴ Χοτζιαλατίφης, λαβὼν ἐπιλέκτους στρατιώτας ὥσει υ' καὶ πρὸς, εἰσῆλθεν κατὰ τὴν Ματζούκαν πρὸς τε τὴν Λαχαρηνὴν καὶ Χασδένιχαν. Οἱ δὲ γε Ματζουκαῖται προκαταλαβόντες τὰς διεξόδους ἔκτειναν ὥσει σ' Τούρκους καὶ πλείους ἀρπάσαντες καὶ ἄλογα καὶ ἄρματα πολλὰ, καὶ αὐτὸν τὸν Χοτζιαλατίφην | καρατομοῦσι καὶ τῇ ἐπαύριον θριαμβεύουσι τὰς κεφαλὰς αὐτῶν ἀνὰ τὴν Τραπεζοῦνταν ὄλην.

77. Μηνὶ Δεκεμβρίῳ ιγ^η ἀπῆλθομεν εἰς τὴν Χαλυβίαν μετὰ τοῦ βασιλέως εἰς τὸ ἡ ὁσπιτόκαστρον τοῦ Χαζυμύρι, υἱὸς τοῦ Παιράμη, ἤγουν μετὰ τὴν ἐν Κερασοῦντι εἰσέλευσιν αὐτοῦ καὶ ἔσμιξιν μεθ' ἡμῶν. Ἀπὸ δὲ Χαλυβίας ἦλθομεν διὰ ξηρᾶς εἰς τὴν Κερασοῦντα, ἀκολουθούντων ἡμῖν τοῦ Ἀμηρᾶ Χατζυμύρι καὶ Τούρκων, μικροῦ δεῖν δουλικῶς, ἰνδικτιῶνος ιε', ,ζωο' ἔτους.

78. Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ, ἰνδικτιῶνος ιε', τοῦ ,ζωο' ἔτους, ὁ ἀπὸ τοῦ Ἑρζιγκὰ Ἀχχὶ Αἰναπάκ κατελθὼν περιεκάθισε κάστρον τὴν Γόλαχαν ὥσει ἡμέρας ις', στήσας καὶ μάγγανον καὶ πολέμους κροτήσας σφοδρούς. Ἀλλὰ σὺν θεῷ μηδὲν τι δυνηθεὶς πρᾶξαι ἀπῆλθε μετ' αἰσχύνης κενός· ὅτε καὶ ὁ βασιλεὺς ἀνέκτισεν τὸν ἐν τῇ Κορδύλῃ ναὸν τοῦ ἁγίου Φωκᾶ καὶ μονὴν τοῦτον ἐποίησεν.

79. Τῷ αὐτῷ ,ζωο' ἔτει ἐκίνησεν ὁ αἰφνίδιος θάνατος τοῦ βουβῶνος καὶ ἐκράτησεν τὸν αὐτὸν ἐνιαυτὸν ὅλον· πρὸς δὲ τὸ καλοκαίριν καὶ θέρος γέγονε σφοδρότατος καὶ ἐλυμήνατο καὶ ἀποίκισε πολλούς.

80. Περὶ δὲ τὸν Μάρτιον μῆνα, τοῦ αὐτοῦ ,ζωο' ἔτους, ἀπῆλθεν ὁ βασιλεὺς καὶ ἡ δέσποινα ἥ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ εἰς τὰ Μεσοχάλδια ἅμα μὲν διὰ τὸν αἰφνίδιον θάνατον, ἅμα δὲ καὶ διὰ τὴν ἀπόδρασιν τοῦ Κομνηνοῦ Ἰωάννου ἐκ τῆς Ἀδραϊνουπόλεος καὶ ἔλευσιν τούτου ἐν τῇ Σινώπῃ, ἔνθα καὶ ἐκοιμήθη. Ὅτε καὶ οἱ βασιλεῖς ἐλθόντες ἐκ Χαλδίας οὐκ εἰσῆλθον ἐν Τραπεζοῦντι εἰς τὸ κάστρον διὰ τὸν σφοδρότατον διωγμὸν τοῦ θανάτου, ὑπῆρχε γὰρ μὴν Ἰούνιος, ἀλλ' ἐσκή|νωσαν εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀγιστήν, εἰς τὸν Μίνθρον βουνόν· ὅτε καὶ πρέσβυς ἦλθεν ἐκ τοῦ τζαλαπῇ Τατζατίνῃ διὰ τὴν συμπενθερίαν. Τότε μικροῦ δεῖν ἐπανεστήσαν τινες τῷ βασιλεῖ. Ἀποδράς ἐκ τῆς εἰρκτῆς καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Κομνηνοῦ κυροῦ Ἰωάννου καὶ ἀπῆλθεν εἰς τὸν Καφᾶν, εἶτα εἰς τὸν Γαλατᾶν.

81. Μηνὶ Ἀπριλίῳ, ἰνδικτιῶνος α', τοῦ ,ζωοα' ἔτους, ἐπῆλθαμεν μετὰ τοῦ βασιλικοῦ κατέργου εἰς τὴν μεγάλην Πόλιν, ὃ τε μέγας λογοθέτης κύρ Γεώργιος ὁ Σχολάρις καὶ ὁ πρωτοσεβαστὸς καὶ πρωτονοτάρης Μιχαὴλ ὁ Πανάρετος, ὁ ταῦτα γράφων, καὶ προσεκυνήσαμεν προσκυνήσεις φοβεράς· εἶδαμεν ἥ καὶ τὸν βασιλέα κύρ Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον καὶ τὸν βασιλέα κύρ Ἰωάσαφ μοναχὸν τὸν Καντακουζηνόν, τὸν πατριάρχην κύρ Κάλλιστον καὶ τὰς δεσποίνας καὶ τοὺς υἱοὺς τοῦ βασιλέως καὶ αὐτὸν δὴ τὸν καπετάνον καὶ ποτεστάτην τῶν ἐν τῷ Γαλατᾷ Γενουιτῶν Λεονάρδο Τεμουντάτο· ὅτε ἐποιήσαμεν τὴν συμφωνίαν τῆς συμπενθερείας, ἵνα λάβῃ ὁ τοῦ βασιλέως τοῦ Παλαιολόγου ὁ υἱὸς τὴν θυγατέρα τοῦ βασιλέως τῆς Τραπεζοῦντος κύρ Ἀλεξίου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ, καὶ ἦλθαμεν μηνὶ Ἰουνίῳ ε'· τῷ αὐτῷ ,ζωοα' ἔτει, μηνὶ Αὐγούστῳ ιε', νὰ ἐσμιχθῶμεν τὸν αὐτοῦ

γαμπρὸν τὸν Χουτλουπέκην, τὸν υἱὸν τοῦ Τουραλῆ, ἀλλὰ | μὴ ἐσμιχθέντες
διὰ τὸν ἐπεισπεσόντα τοῖς Τούρκοις αἰφνίδιον θάνατον, μεθ' ἡμέρας κζ'
πάλιν ἐστράφημεν ἐν Τραπεζοῦντι.

82. Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ κζ', ἡμέρα ζ', ἰνδικτιῶνος β', ἔτους ,ζωοβ', καθεζομένου
τοῦ βασιλέως ἐν || τῷ ποταμῷ τοῦ ἀγίου Γρηγορίου, κατὰ τὸν Καταβατὸν,
αἵφνης περιέπεσον αὐτῷ οἱ ἐκ τῶν ἀπχόντων Καβαζῖται, ὁ μέγας λογοθέ-
της κύρ Γεώργιος ὁ Σχολάρις καὶ ἕτεροι, καὶ ἐδίωξαν αὐτὸν ἀπ' ἐκεῖ μέχρις
αὐτοῦ τοῦ κουλᾶ. Καὶ οἱ μὲν Καβαζῖται διὰ ξηρᾶς φυγόντες συνελήφθησαν
καὶ ἐκρατήθησαν, ὁ δὲ μέγας λογοθέτης σὺν τοῖς περὶ αὐτὸν ἀπῆλθεν εἰς
τὴν Κερασοῦντα, εἶτα εἰς τὴν Ἀμινσοῦν· ὅτε καὶ ὁ μητροπολίτης Τραπε-
ζοῦντος Νήφων ὁ Πτερυγιωνίτης, κοινωνὸς ὢν τῆς βουλῆς, περιωρίσθη
ἐν τῇ μονῇ τῆς Σουμελᾶς ἐν Τραπεζοῦντι. Τῇ δὲ κθ' τοῦ Δεκεμβρίου μηνός,
ἡμέρα ζ', πάλιν ἦλθεν ὁ μέγας λογοθέτης μεσάζοντος εἰς τοῦτο τοῦ Ντζια-
νῶτη Σπίνουλα καὶ Στεφάνου τοῦ Δακνοπίνῃ.

83. Τῷ αὐτῷ ἔτει, ἥτοι τῷ ,ζωοβ', ἰνδικτιῶνος β', μηνὶ Μαρτίῳ ιθ', ἐνήμε-
ρα τῇ μεγάλῃ Τρίτῃ, ἐκοιμήθη ὁ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος κύρ Νήφων
νόσῳ προσπαλαίσις πλευρίτιδι, ἔτι ὢν ἐν τῇ Σουμελᾷ, καὶ ἐνεταφιάσθη
ἀρχιερατικῶς εἰς τὴν Χρυσοκέφαλον, εἰς τὸν τάφον τοῦ μητροπολίτου κύρ
Βαρνάβα. Καὶ ἐψηφίσθη ὁ σκευοφύλαξ Ἰωσήφ ὁ Λαζαρόπουλος καὶ ἀπῆλ-
θεν εἰς τὴν Πόλιν.

84. Μηνὶ Δεκεμβρίῳ ις', ἡμέρα β', περὶ τὸν ὄρθον, ἰνδικτιῶνος γ', τοῦ ,ζωο-
γ' ἔτους, ἐγεννήθη τῷ βασιλεῖ υἱός, ὃς ἐκλήτη Μανουήλ.

85. Μηνὶ Ἀπριλίῳ ιγ', τῷ αὐτῷ ,ζωογ' ἔτει, τῇ μεγάλῃ Κυριακῇ τοῦ Πάσχα,
ἱσταμένου τοῦ βασιλέως εἰς τὸ Μαιτάνιν, ἐγένετο ὄχλησις μέσον τοῦ κον-
σούλου καὶ τοῦ παῖλου· ὅτε ἦλθε καὶ ὁ μητροπολίτης κύρ Ἰωσήφ, χειροτο-
νημένος εἰς τὸν θρόνον Τραπεζουντίων, καὶ τῇ Τρίτῃ τῆς διακαινισήμου
γέγονεν ἡ εἰσέλευσις αὐτοῦ.

86. Μηνὶ Ἰουλίῳ ιδ', ἰνδικτιῶνος γ', τοῦ ,ζωογ' ἔτους, κατέβη ὁ τοῦ βασι-
λέως γαμβρὸς Χουτλουπέκης, ὁ ἀμηνᾶς, μετὰ τῆς αὐτοῦ ὁμοζύγου κυρᾶς
Μαρίας δεσποινάχατ, τῆς μεγάλης Κομνηνῆς, ἐν ταύτῃ τῇ εὐδαίμονι πόλει

Τραπεζούντος καὶ ἠνώθη τῷ βασιλεῖ καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸ παλάτιν, καί, σκηνώσας κατὰ τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀγιαστὴν ὥσει ἡμέρας ἧ', πάλιν μετ' εἰρήνης ἀπῆλθη τιμηθεὶς μεγάλως.

87. Εἰς δὲ τὸ ἐπιὸν ἔτος ἀνῆλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὸν Παρχάριν. Καὶ ἡμεῖς ἅπαντες σὺν αὐτῷ ἀναβάντες ἐκ Σπέλιας εἰς τὴν Φιανόην καὶ παροδεύσαντες τὸ Γαντοπέδιν καὶ Μάρμαρα καὶ διαβάντες τὸν ἅγιον Μερκούριον ἀνῆλθομεν εἰς τὸν Ἀχάντακαν, πεζοὶ καὶ καβαλλάριοι ὑπὲρ τοὺς δισχιλίους· καὶ ποιήσαντες μετὰ τοῦ ἡμερᾶ ἡμέρας δ' πάλιν ὑπεστρέψαμεν μηνὶ Ἰουνίῳ, ἰνδικτιῶνος ε', τοῦ ,ζωοε' ἔτους, καταβάντες ἐν τῇ Λαζικῇ μετὰ δυνάμεως διὰ τε ξηρᾶς καὶ διὰ θαλάσσης ἅμα βασιλεῖ καὶ τῇ τούτου μητρὶ τῇ δεσποίνῃ, κατέχοντες ἅμα καὶ τὴν τοῦ βασιλέως θυγατέρα, κυράν Ἀννην μεγάλην Κομνηνὴν, ἣτις συνεζεύχθη τῷ βασιλεῖ τῶν Ἰβήρων καὶ Ἀβαζγῶν, κῦρ Παγκρατίῳ τῷ Παγκρατιανῷ, ἐν τῇ χώρᾳ Μακροῦ | αἰγιαλοῦ. Ἐλθόντες δὲ, παρευθὺς ἀνῆλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὸν Παρχάριν τῆς Λαραχνῆς, εἰς τὸ Λιμνίον, καὶ ἀπῆλθεν ἕως Χαλδίας.

88. Μηνὶ Νοεμβρίῳ ιβ', ἰνδικτιῶνος ζ', ἔτους ,ζωοζ', ἐξῆλθεν ὁ μητροπολίτης ἡ κῦρ Ἰωσήφ ἐκ τοῦ θρόνου τῆς Τραπεζούντος καὶ ἀπῆλθεν ἐν τῇ μονῇ τῆς Ἐλεούσης.

89. Καὶ περὶ τὰς ιθ' τοῦ Ἰουλίου μηνός, τοῦ αὐτοῦ ,ζωοζ' ἔτους, ἀπῆλθον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ τὸ κοῦρσον, ὃ ἐποίησαν τὰ ἀζάπικα παρασκάλμια τοὺς Ἀρανωίτας· ὅτε καὶ ὁ πεφιλημένος μου υἱὸς Κωνσταντίνος, φεῦ, φεῦ μοι τῷ ἀθλίῳ καὶ ἀμαρτωλῷ, ἐν τῇ θαλάσῃ πεσὼν τῇ ἑορτῇ τῆς Μεταμορφώσεως κατὰ τὴν μονὴν τῆς ἀγίας Σοφίας τέθνηκεν, ἐτῶν ὧν ιε'· μεθ' ὃν καὶ ὁ ἕτερός μου ποθεινότατος υἱὸς Ρωμανός, ἐτῶν ιζ', δυσουρικῷ προσπαλαίσας νοσήματι κεκοίμηται· λείποντός μου μῆνας γ' ἤμισυν ὑπέστρεψα.

90. Τῷ αὐτῷ ,ζωοζ' ἔτει, μηνὶ Μαρτίῳ, εἰσελθὼν ὁ Γλιτζιασθλάνης ἐπολιόρκει τὴν καθ' ἡμᾶς Χαλδίαν, ὅτε καὶ ἐκστρατύσας ὁ βασιλεὺς ἀνέβη ἐκεῖ.

91. Μηνὶ Ἰανουαρίῳ, ἰνδικτιῶνος ζ', ἔτους ,ζωοζ', κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων, ἐπιάσθη ἡ Γόλαχα παρὰ τῶν Τούρκων κλωπικῶς, δι' ἣν αἰτίαν ἡφανίσθη ἡ Χαλδία, οἱ μὲν ἐν τοῖς πολέμοις, οἱ δὲ ἐν τῷ ἐκεῖσε δολίῳ σπηλαίῳ.

92. Τῷ αὐτῷ ,ζωοζ' ἔτει, περὶ τὴν ἔκβασιν τοῦ Ἰανουαρίου, ἀπῆλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὰ Λιμνία μετὰ στόλου καλοῦ καὶ λείψας τετραμηνιαῖον ὑπέστρεψεν.

93. Μηνὶ Μαΐῳ, ἰνδικτιῶνος η', ἔτους ,ζωοη', ἐξῆλθεν ὁ βασιλεὺς μετὰ τινων ὀλιγοστῶν στρατιωτῶν εἰς τὸν Παρχάριν περὶ τὰ μέρη τοῦ Μαρμάρων. Καὶ κατὰ τὴν κα' τοῦ αὐτοῦ μηνός, ἡμέρᾳ γ', ἐξαίφνης συνήντησαν Τούρλλκους ὥσει καβαλαρίους πεντακοσίους καὶ | πεζοὺς τριακοσίους. Ἦσαν δὲ περὶ τὸν βασιλέαν ὥσει ἑκατὸν καβαλλάριοι· ὅτε καὶ κροτήσας πόλεμον νικᾷ κατὰ κράτος ὁ βασιλεὺς καὶ διώκει αὐτούς, στείλας καὶ κεφαλὰς Ἀγαρηνικὰς ἐνταῦθα καὶ τὴν τούτων σημαίαν.

94. Μηνὶ Αὐγούστῳ ιγ', ἡμέρᾳ γ', ἰνδικτιῶνος η', τῷ ,ζωοη' ἔτει, εἰσῆλθεν ὁ μητροπολίτης κύρ Θεοδόσιος εἰς τὴν Τραπεζοῦντα καὶ ἐνεθρονιάσθη· ὅς ὥρμητο μὲν ἐκ Θεσσαλονίκης, μονάζει δὲ ἐν τῷ ἀγίῳ Ὁρει χρόνους κ', καταλαμβάνει δὲ τὴν εὐδαίμονα Κωνσταντινούπολιν γενόμενος ἡγούμενος ἐν τῇ μονῇ τῶν Μαγγάνων· εἶτα ψήφῳ συνοδικῇ χειροτονεῖται καὶ στέλλεται.

95. Μηνὶ Αὐγούστῳ ς' ἀπεήλθαμεν ἐν τῇ Λαζικῇ καὶ πρὸς τὸ ἔκβαν τοῦ ΙΙ μηνός, περὶ τὰ εἰσιτήρια τοῦ ,ζωπα' ἔτους, ἐσμίγαμεν τὸν βασιλέα τὸν Παγκράτιν· εἶτα ἀπῆλθαμεν εἰς τὸ Βαθὺν στήσαντες τὰς τέντας ἔξω, ἔχοντες καὶ κάτεργα β' καὶ ξυλάρια ὥσει μ'. Ἐκεῖ γοῦν ὁμιλήσαντες καὶ τῷ Γουρέλῃ, ἐλθόντι εἰς προσκύνησιν τοῦ βασιλέως, καὶ ἕξ ἡμέρας ποιήσαντες, πάλιν ἐστράφημεν ἰνδικτιῶνος ια'.

96. Μηνὶ Ἰανουαρίῳ ιγ', ἀπελθόντος τοῦ βασιλέως κατὰ τῆς Χεριάνης καὶ χιόνος πολλῆς γενομένης καὶ χειμῶνος πολλοῦ ἐπεισπεσόντος γέγονε τροπὴ καὶ ἐφθάρησαν Χριστιανοὶ ρμ', οἱ μὲν ἔργον σπάθης γενόμενοι, οἱ δέ, καὶ μάλλον οἱ πλείονες, ὑπὸ τοῦ κρύους ἀπέθνον, ἰνδικτιῶνος ια', ἔτους ,ζωπα'.

97. Μηνὶ Νοεμβρίῳ ια', ἡμέρᾳ ς', τοῦ ,ζωπβ' ἔτους, || ἰνδικτιῶνος ιβ^{ης}, ἦλθεν ὁ τοῦ βασιλέως τῶν Ρωμαίων κῦρ Ἰωάννου Παλαιολόγου υἱός, ὁ κῦρ Μιχαήλ, μετὰ δύο μεγάλων κατέργων καὶ ἑνὸς μικροτέρου κατὰ τοῦ βασιλέως ἡμῶν· καὶ σταθεὶς ἡμέρας ε' παλίνορσις γέγονε μὴ ἀνύσας τι τῶν ἀδοκῆτων, ὧν σὺν αὐτῷ ὁ πρωτοβεστιάριος κῦρ Ἰωάννης ὁ Ἀνδρονικόπουλος· ὃς καί, ἀπελθὼν ὁ Παλαιολόγος, αὐτὸς ἐξῆλθε καὶ γέγονεν ὑπόσπονδος τῷ βασιλεῖ ἡμῶν.

98. Μηνὶ Ἀπρίλῳ ις', ἡμέρᾳ α', ἰνδικτιῶνος ιβ', τῷ ,ζωπβ' ἔτει, ἐπιάσθη ἡ Γόλαχα παρὰ τῶν Χαλδαίων, καὶ πάλιν γέγονεν ὑπὸ τῷ βασιλεῖ καὶ εὐθὺς αὐθις ἐάλω παρὰ τῶν ἐχθρῶν.

99. Μηνὶ Μαρτίῳ ιδ', ἡμέρᾳ ς', ἰνδικτιῶνος ιδ', τοῦ ,ζωπδ' ἔτους, ἐκρημνίσθη ὁ τοῦ βασιλέως υἱός, κῦρ Ἀνδρόνικος δεσπότης ὁ μέγας Κομνηνός, ἀπὸ τοῦ || παλατίου τοῦ κῦρ Ἀνδρονίκου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ καὶ βασιλέως. Καὶ εὐθὺς κομισθεὶς ἐν τοῖς ἀνακτόροις τέθηκε καὶ ἐνεταφιάσθη ἐν τῇ μονῇ τῆς Θεοσκεπάστου ἀκολουθήσαντος ἐν τῷ ἐξοδίῳ αὐτοῦ τοῦ βασιλέως καὶ πατρὸς αὐτοῦ καὶ τῶν δεσποινῶν, τῆς τε μάμμης τούτου καὶ τῆς μητρυνῆς. Τὰ δὲ συναλλάγματα, ἃ εἶχε μετὰ τῆς ἐξ Ἰβηρίας, θυγατρὸς μὲν Δαβὶδ τοῦ βασιλέως Τυφλίσιου, ἀνεψιᾶς δὲ ἐπ' ἀδελφῇ τοῦ Ἀχπουγᾶ, μεταφέρονται εἰς τὸν νεώτερον καὶ γνήσιον καὶ νόμιμον υἱὸν τοῦ βασιλέως ἡμῶν καὶ νέον βασιλέα κῦρ Μανουὴλ τὸν μέγαν Κομνηνόν. Καὶ δὴ τῆς μνηστείας προβάσης κινεῖ ὁ βασιλεὺς καὶ ἡμεῖς σὺν αὐτῷ Μαΐῳ μηνὶ ι', ἰνδικτιῶνος ιε', ἔτους ,ζωπε', καὶ ἀπελθόντες ἐν τῇ Λαζικῇ διεβίβασαμεν τὸ || καλοκαίριν ὅλον ἐκεῖ κατὰ τὸ χωρίον Μακραιγιαλοῦς ἕως εἰς τὰς ιε' Αὐγούστου μηνός. Τότε δὲ κατέβη κάκεινῃ ἀπὸ Γωνίας εἰς τὴν Μακραιγιαλοῦν καὶ τῇ ἐπαύριον κεκινήκαμεν καὶ εἰς τὰ λ' τοῦ Αὐγούστου ἐφθάσαμεν ἐν Τραπεζοῦντι, ἡμέρᾳ Κυριακῇ. Περί δὲ τὰς ε' τοῦ νέου ἔτους, Σεπτεμβρίῳ μηνὶ, ἡμέρᾳ Σαββάτῳ, ἰνδικτιῶνος α', τοῦ ,ζωπς' ἔτους, ἐστέφθη ἐν τῇ βασιλικῇ προκύψει καὶ ἐκλήθη Εὐδοκία, Κουλκάνχατ γὰρ πρότερον ὠνομάζετο, καὶ τῇ ἐπαύριον ἡμέρᾳ | Κυριακῇ, Σεπτεμβρίου ς', ἐγένετο καὶ ὁ γάμος καὶ ἐπεκράτησεν ἐβδομάδαν καὶ πλέον. Ἦν δὲ ὁ εὐλογήσας αὐτοὺς ὁ Τραπεζοῦντος Θεοδόσιος, στεφανοκράτωρ δὲ ὁ πατὴρ ἦν καὶ βασιλεὺς.

100. Μετὰ πολλῶν λόγων καὶ πρέσβων, ἢ Ῥωμαικῶν λέγω καὶ Μουσουλμανικῶν, μέσον δὴ τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ Τατζιατίνη τζιαλαπῆ ἐκίνησεν ὁ βασιλεὺς κατὰ τὴν ιδ' τοῦ Αὐγουστου μηνός, ἰνδικτιῶνος β', ἔχων κάτεργα μεγάλα δύο καὶ παρασκάλμια β', καὶ ἡ θυγάτηρ κυρὰ Εὐδοκία. Καὶ ἀπῆλθαμεν μέχρι Κερασούντος. Μανδᾶτον δὲ ἦλθεν ἐκ Τραπεζοῦντος ὅτι ὁ Χλιατζιασθλάνης μέλλει καταβεῖν εἰς τὴν Τραπεζοῦνταν. Ὁ δὲ βασιλεὺς ἀφείς τὴν θυγατέραν ἐν Κερασούντι ἦλθε σὺν τοῖς ἄρχουσιν ἐν Τραπεζοῦντι καὶ ἐδυνάμωσε τὸ κάστρον καὶ διετάξατο τὴν χώραν. Περὶ δὲ τελευταῖα τοῦ Σεπτεμβρίου ἐκίνησε καὶ λαβὼν τὴν θυγατέραν ἐν Κερασούντι ἀπῆλθε μέχρις Οἰναίου, ἀκεῖ ἐσμιχθεὶς τῷ τζιαλαπῆ συνέζευξεν αὐτῷ τὴν θυγατέραν ἢ αὐτοῦ, τὴν κυρὰν Εὐδοκίαν, κατὰ τὴν η' τοῦ Ὀκτωβρίου, ἰνδικτιῶνος γ', ἔτους ,ζωπη', ὅτε παρέλαβεν ὁ βασιλεὺς καὶ τὰ Λιμνία.

101. Μηνὶ Φεβρουαρίῳ ἐκίνησεν ὁ βασιλεὺς διὰ τε ξερᾶς καὶ διὰ θαλάσσης κατὰ τῶν Τζιαπνίδων. Καὶ περὶ τὰς δ' τοῦ Μαρτίου μηνός, ἡμέρα α', ἰνδικτιῶνος γ', ἔτους ,ζωπη', ἐποίησεν τὸ φωσσᾶτον μερίδας β'. Τοὺς μὲν πεζοὺς ὥσει χ' ἔστειλεν ἀπὸ τὸ Πέτρωμαν, ὁ δὲ βασιλεὺς παρελαβὼν τὸ καβαλλαρικὸν καὶ ἐτέρους πεζοὺς παμπόλλους ἐπέρניξέν τοὺς ὅλον τὸν Φιλαβωνίτην ποταμὸν ἄνω ἕως εἰς τὰ χειμαδίας, καὶ τὰς σκηνάς αὐτῶν ἐκούρσευσεν, ἐσκότῳσεν, ἔκαυσεν καὶ ἐλήϊσεν αὐτοὺς καὶ πολλὰ ἡμέτερα αἰχμάλωτα ἢ ἡλευθέρωσεν σιμυλικά (;) καὶ ἐστράφη καὶ ἐστάθῃ μικρὸν εἰς τὸν Σθλαβοπιάστην. Οἱ δὲ χ', οἱ ἀπελθόντες ἀπὸ τὸ Πέτρωμαν, ἐκούρσευσαν εἰς τὸ Κοτζαντᾶ καὶ ἐπίησαν σφαγὴν καὶ κοῦρσον καὶ πυρκαϊὰν πολλήν· καταβαίνοντες δὲ μετὰ πολέμου, ὁσάκις ἐποιοῦν καὶ συμπλοκὴν μετὰ τῶν διωκόντων Τούρκων, πολλοὶ ἔπιπτον ἐκ τῶν Τούρκων. Οἱ δὲ Ῥωμαῖοι ἐλπίζοντες τὸν βασιλέα εἰς τὸν αἰγιαλόν, ἰσχυρὰ πολεμοῦντες καὶ κτείνοντες, ἤρχοντο. Περὶ δὲ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Σθλαβοπιάστου γενόμενοι, ὡς οὐχ εὗρον τὸν βασιλέα, ὡς ἐσυνεφώνησαν, μικρὸν πρὸς τροπὴν βλέψαντες ἔπεσον ὥσει μβ' Ῥωμαῖοι. Οἱ δὲ πεσόντες Τοῦρκοι καὶ Τούρκισσαι καὶ Τουρκόπουλα ἢ ὑπὲρ τοὺς ρ' ἠριθμήθησαν.

102. Μηνὶ Ἰουνίῳ ιθ', ἰνδικτιῶνος ε', ἔτους ,ζωη', ὁ τοῦ βασιλέως κῦρ Ἀλεξίου υἱός, ὁ κῦρ Μανουήλ, ἐγέννησεν υἱὸν ἐκ τῆς ἐξ Ἰβήρων κυρᾶς Εὐδοκίας, ὃν καὶ βαπτίσας ὁ πάππος καὶ βασιλεὺς κῦρ Ἀλέξιος καὶ ἡ προμμάμη

καὶ δέσποινα κυρὰ Εἰρήνη καὶ ὁ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος κύρ Θεοδόσιος ἐκάλεσαν τοῦτον Βασίλειον κατὰ τὸν πρόπαππον.

103. Μηνὶ Ἰουλίῳ θ' ἤρχθη ἡ νόσος τῶν βουβώνων, ἔτους ,ζωΐ', ἰνδικτιῶνος ε', καὶ ἐλυμήνατο ἐν Τραπεζοῦντι πολλοὺς μέχρι καὶ τοῦ Δεκεμβρίου καὶ τοῦ Γεναρίου μηνός. Ἐλυμήνατο δὲ καὶ τὴν Ματζούκαν περὶ πολλοῦ καὶ τὴν Τρικωμίαν καὶ τὸ μέρος τῶν Συρμένων ἕως εἰς τὴν Δρύωναν. ||

104. Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ κδ', ἡμέρᾳ δ', ἰνδικτιῶνος ι', τοῦ ,ζωΐε' ἔτους, κινήσας ὁ τοῦ βασιλέως γαμβρός, ὁ ἐκ τῶν Λιμνίων ἀμηνᾶς ὁ Τατζιατίνης, κατὰ τοῦ ἐτέρου γαμβροῦ τοῦ βασιλέως, υἱοῦ τοῦ ἐκ Χαλυβίας Χατζυμύρη, τοῦ λεγομένου Σουλαμάμπεκ, ἔχων φωσσᾶτον χιλιάδας ιβ', καὶ τῇ Χαλυβίῃ εἰσελθὼν ἔπεσε πρῶτος αὐτὸς ὁ Τατζιατίνης καὶ κρεουργηθεὶς ἐκεῖ τέθνηκεν· οἱ δὲ περὶ αὐτὸν ἐκτάνθησαν ὡς , γ, οἱ δὲ λοιποὶ γυμνοὶ ἔφυγον, ἀποβαλλόμενοι ἵππους ,ζ καὶ ὅπλα ἄπειρα.

105. Ἀμηνᾶς τις Τάταρις, ἔχων καὶ χάνην, ὡς λέγουσιν, ὁ δὲ Τάταρις Ταμουρλάγκης ὢν τὸ ὄνομα, ἐκ τῶν ὀρίων ἐξελθὼν Χатаΐας, ἔχων, ὡς φασιν οἱ εἰδότες, φωσσᾶτον || ὑπὲρ τὰς ὀκτακοσίας χιλιάδας, ἦλθε καὶ παρέλαβε τὴν πᾶσαν Περσίαν. Εἶτα εἰσελθὼν καὶ ἐν τοῖς ἀκρωρείοις Ἰβήρων παρέλυσε πολέμου νόμῳ τὸ θαυμάσιον Τυφλίσιον, ζωγρήσας καὶ τὸν βασιλέα Παγκράτιν τὸν στρατηγικώτατον καὶ τὴν ὁμόζυγον αὐτοῦ, τὴν θυγατέραν τοῦ ἡμετέρου βασιλέως, τὴν ὠραιοτάτην κυρὰν Ἄννην, καὶ τὸν υἱὸν αὐτῆς Δαβίδ, τὸν δὲ λαὸν ἔθυσσε μαχαίρᾳ καὶ ἀπώλεσε. Ὅποσα δὲ πράγματα εἶλε καὶ ὅσας εἰκόνας ἔγδειρε καὶ κατέκαυσε καὶ λίθους τιμίους καὶ μαργαρίτᾳρια καὶ χρυσὸν καὶ ἄργυρον ἀπεφέρετο, οὐ δύναται τις γραφῇ παραδοῦναι, μηνὶ Νοεμβρίῳ κα', ἔτους ,ζωΐε'.

106. Ἐκοιμήθη ὁ βασιλεὺς κύρ Ἀλέξιος || ὁ μέγας Κομνηνός, ὁ υἱὸς τοῦ κύρ Βασιλείου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ ὁ δεύτερος, μηνὶ Μαρτίῳ | κ', ἡμέρᾳ Κυριακῇ τῆς ε' ἐβδομάδος, ὥρα δευτέρᾳ τῆς ἡμέρας. Ἐβασίλευσε δὲ ἔτη μ' καὶ μῆνας γ', ἐτῶν ὦν να', ἔτους ,ζωΐη'.

107. Μηνὶ Μαρτίῳ ε', τοῦ ,ς'ηκ' ἔτους, ἐκοιμήθη ὁ βασιλεὺς κῦρ Μανουήλ ὁ μέγας Κομνηνὸς καὶ ἐτάφη εἰς τὴν Θεοσκέπαστον. Ἐβασίλευσε δὲ ἔτη κζ'.

108. Μηνὶ Μαΐῳ β', ἔτους ,ς'ηγ', ἐκοιμήθη ἡ δέσποινα κυρὰ Εὐδοκία, ἡ οὖσα ἐξ Ἰβήρων, μήτηρ δὲ τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου.

109. Μηνὶ Σεπτεμβρίῳ, ἰνδικτιῶνος δ', ἔτους ,ς'ηδ', εἰς τὰ δ', ἡμέρα Σαββάτῳ, ἦλθεν ἀπὸ Κονσταντινουπόλεως εἰς τὸν ἅγιον Φωκᾶν ἡ δέσποινα κυρὰ Εὐδοκία ἡ μεγάλη Κομνηνὴ μετὰ κατέργου καὶ ἐνὸς γριπαρίας. Εἶχε δὲ καὶ νύμφας, εἰς μὲν τὸν αὐτάδελφον αὐτῆς, τὸν βασιλέα κῦρ Μανουήλ, χῆρον ὄντα, τὴν θυγατέραν τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ κυρὰν Ἄννην, εἰς δὲ τὸν ἀνεψιὸν αὐτῆς, τὸν βασιλέα κῦρ Ἀλέξιον, τὴν θυγατέραν τοῦ Καντακουζηνοῦ κυρὰν Θεοδώραν. Καὶ τῇ ἐπαύριον Κυριακῇ, βροχῆς οὖσης, εἰσῆλθον εἰς Τραπεζοῦντα. Γέγονε δὲ καὶ πρέσβυς εἰς ταῦτα ὁ μέγας δούξ, Ἀμυριάλης ὁ Σχολάρις.

110. Τῷ δὲ ,ς'αλ' ἔτει, τῆς ε' ἰνδικτιῶνος, τῇ ιβ' τοῦ Νοεμβρίου, ἡμέρα, ὥρα γ' τῆς νυκτός, ἐκοιμήθη καὶ ἡ δέσποινα, ἡ κύρὰ Θεοδώρα Καντακουζηνή ἡ μεγάλη Κομνηνή, ἡ ὁμόζυγος τοῦ αὐτοῦ βασιλέως κῦρ Ἀλεξίου, καὶ ἐτάφη ἐν τῷ πανσέπτῳ ναῷ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Χρυσοκεφάλου, ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τοῦ Γίδωνος, εἰς τὸ παράβημα |

.

[desunt versus decem codicis].

111. Τῷ δὲ αὐτῷ ἔτει, μηνὶ Νοεμβρίῳ ἦλθε καὶ ἀπὸ Γοτθίας ἡ βασίλισσα κυρὰ Μαρία, ἡ τοῦ κῦρ Ἀλεξίου ἐκ τῶν Θεοδώρων θυγάτηρ, καὶ εὐλογήθη μετὰ εὐσεβοῦς δεσπότη, τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς, κυροῦ Δαβίδ τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ.

Michał Panaretos

Kronika trapezuncka

o cesarzach

Wielkich Komnenach,

od jak dawna, jak długo i w jaki sposób

każdy z nich sprawował władzę

Panowanie Wielmożnego Pana Aleksego I Wielkiego Komnena

[1] Wielmożny Pan Aleksey [I] Wielki Komnen¹, przybył [do Trapezuntu], po opuszczeniu błogosławionego miasta Konstantynopola, gdy wyprawił się z wojskiem, nie bez trudu i pośpiesznie, z Iberii², od swojej ciotki ojczystej, Tamary³. Przejął Trapezunt w kwietniu, VII indykcji⁴, roku 6712 (1204), w wieku dwudziestu dwóch lat. Panował przez osiemnaście lat, a zmarł 20 lutego, w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu⁵, roku 6730 (1222), w wieku czterdziestu lat.

¹ **ALEKSY I WIELKI KOMNEN** (1181/1182 – 20 II 1222) – w latach 1204–1222 cesarz trapezuncki. Był synem sebastokratora Manuela Komnena, a wnukiem Andronika I Komnena, ostatniego cesarza Bizancjum z dynastii Komnenów (1183–1185), który zginął podczas zamieszek, jakie wybuchły przeciwko jego rządowi w Konstantynopolu. Wraz z nim zginęli obydwaj jego synowie – Manuel i Jan, natomiast wnukowie – Aleksey i Dawid ocalili i znaleźli się na wygnaniu. Od obalenia Andronika I aż do 1204 roku źródła milczą o młodych Komnenach. Pojawiają się oni dopiero w 1204 roku, gdy Aleksey zdobywa Trapezunt. Choć większość źródeł wspomina Aleksego jako twórcę Cesarstwa Trapezunckiego, to Nicetas Choniates pisze, iż bracia podzielili między siebie władzę: *Dawid zajął Herakleę Pontyjską i Paflagonię, a Aleksey władał Ojnadon, Synopą i samym Trapezuntem*, cf. NICETAS CHONIATES, 71–73, s. 639. Dawid, brat Aleksego, walczył z Teodorem Laskarysem, władcą Nicei; prawdopodobnie pojmany, został zesłany do klasztoru na górę Atos, gdzie zmarł jako więzień-mnich w 1212 roku.

² **IBERIA** – u PANARETOSA oznacza obszar całej Gruzji. W starożytności była to nazwa części wschodniej Gruzji, natomiast Kolchida stanowiła jej zachodnią część.

³ **TAMARA I WIELKA** (1160–1213) – w latach 1184–1213 była królową Gruzji. Córka Jerzego III, a prawnuczka Dawida IV Budowniczego; za jej rządów nastąpił największy rozkwit państwa gruzińskiego. Wtedy to Gruzja poszerzyła znacznie swoje granice. Tamara stała się dla swego narodu postacią niemal legendarną, opiewaną przez poetów i historyków. Poeta CZACHRUCHADZE napisał na jej cześć utwór zatytułowany *Tamariani*. Wielki rozkwit literatury przyniósł największe arcydzieło gruzińskiej poezji tego czasu: epos Szoty RUSTAWELEGO *Rycerz w tygrysięj skórze*. W czasach jej panowania rozwijały się wszelkie nauki, muzyka, sztuka i architektura. Wkrótce po śmierci królowej nastąpiła klęska Gruzji, którą zadał najazd tatarski (1220).

⁴ **INDYKCJA** – łac. indictio, gr. ἰνδικτίων, pierwotnie był to „nieregularny podatek” (pojawia się po raz pierwszy za cesarza Trajana w znaczeniu „nieregularna rekwizycja”) zbierany jako uzupełnienie niedoborów finansowych *Imperium Romanum*. Za Dioklecjana był to już stały podatek, od Konstantyna Wielkiego w piętnastoletnim cyklu. Termin zbierania daniny posłużył z czasem do określania dat. Na Wschodzie taka rachuba czasu utrzymała się do końca istnienia cesarstwa bizantyńskiego (1453). W Trapezuncie używano indykcji tzw. typu bizantyńskiego (konstantynopolitańskiego), wedle którego początek roku indykcyjnego przypadał 1 września; szerzej cf. N. O[IKONOMIDES], *Indiction*, [in:] *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. II, New York–Oxford 1991, s. 993; T. DERDA, A. ŁAJTAR, *Chronologia*, [in:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, t. III, red. E. WIPSZYCKA, Warszawa 1999, s. 337–339.

⁵ W oryg. ἡμέρᾳ α' τῆς Ὀρθοδοξίας, dosł. ‘w niedzielę Ortodoksji’ – czyli w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu, kiedy to obchodzono święto ostatecznego zwycięstwa nad

Panowanie Wielmożnego Pana Andronika I Gidosa Komnena

[2] Wielmożny Pan Andronik [I] Gidos⁶ Komnen, zięć⁷ [Aleksego I] rozpoczął swoje panowanie w roku 6730 (1222). W roku 6731 (1223), który był drugim rokiem rządów [Andronika] Gidosa, sułtan Melik⁸ najechał Trapezunt, a wszyscy [wojownicy], jacy tylko [z nim] byli, zostali rozgromieni. Gidon⁹ sprawował władzę przez trzynaście lat, a zmarł w roku 6743 (1235). Swe cesarstwo pozostawił bratu swej żony, najstarszemu synowi Aleksego Wielkiego Komnena, Wielmożnemu Panu Janowi Komneno-wi Aksuchosowi¹⁰.

ikonoklazmem. Było to coroczne święto ustanowione pod koniec IX wieku. Tego dnia w kościołach odczytywano *Synodikon*, mówiący o czci należnej świętym ikonom oraz zawierający anatemy rzucone na heretyków (m.in. Jana Italosa, Nila z Kalabrii).

⁶ **ANDRONIK I GIDOS** (vel Gidon cf. FL) **KOMNEN** (?–1235) – w latach 1222–1235 cesarz trapezunki. J.O. Rosenqvist przypuszcza, iż imię cesarza Guido (Gwidon), może wskazywać na jego włoskie pochodzenie, J.O. ROSENQVIST, *Byzantine Trebizond: A Provincial Landscape*, [in:] *Byzantino-Nordica 2004. Papers presented at the International Symposium of Byzantine studies held on 7–11 May 2004 in Tartu, Estonia*, ed. I. VOLT, J. PÄLL, Tartu 2005, s. 45. F.I. USPIENSKI, M. KURŠANSKIS oraz G. FINLAY, opierając się na fragmencie z Choniatesa: ἐπελθόντος δ' αὐτοῖς ἀπροόπτως περὶ τὰς τῆς Νικομηδείας Τραπεζίας Ἀνδρονίκου τοῦ Γίδου (NICETAS CHONIATES, 44–45, s. 641) dochodzą do wniosku, że Gidos, zanim został zięciem Aleksego I Wielkiego Komnena, prawdopodobnie walczył pod wodzą Teodora Laskarysa przeciwko Dawidowi Komnenowi, Φ.Ι. УСПЕНСКИЙ, *История Византийской империи XI–XV вв.*, Москва 1997, s. 481; M. KURŠANSKIS, *L'Empire de Trébizonde et les Turcs en 13e siècle*, REB 46, 1988, przyp. 21, s. 114. Za czasów Andronika I Gidosa nastąpiła rozbudowa pałacu cesarskiego w Trapezuncie – A. EASTMOND, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium. Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*, Aldershot 2004, s. 19.

⁷ W oryg. ὁ ἐπὶ τῇ θυγατρὶ γαμβρός – dosł. 'zięć ze strony córki'.

⁸ **MELIK** – prawdopodobnie Muğith al-Din Tuğrilşah z Erzurumu – A. BRYER, D. WINFIELD, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985, s. 182; W. MILLER, *Trebizond. The Last Greek Empire*, Amsterdam 1968, s. 20–24, ewentualnie chodzi o sułtana seldżuckiego Kaj Kawada I – MICHAŁ PANARETOS^{ang}, s. 226.

⁹ PANARETOS nie jest konsekwentny i raz pisze Gidos, innym znów razem Gidon.

¹⁰ **JAN I WIELKI KOMNEN, AKSUCHOS** (?–1238) – w latach 1235–1238 cesarz trapezunki. Najstarszy syn współtwórcy państwa, Aleksego I i niejakej Aksuchiny (córki Aksuchosa). Przydomek cesarza jest prawdopodobnie kumańskiego pochodzenia, bowiem imiona kumańskie były w tym okresie popularne wśród Gruzinów – E.A. ZACHARIADOU, *Noms Coumans à Trébizonde*, REB 53, 1995, s. 285–288. W chwili śmierci ojca (1222) Jan Aksuchos był jeszcze dzieckiem, władzę przekazano, najprawdopodobniej z tego powodu, jego szwagrowi Andronikowi I Gidosowi. Na temat tych wydarzeń więcej informacji podaje JAN LAZAROPULOS; cf. *FHIT*, s. 117, 120, 131.

Panowanie Wielmożnego Pana Jana I Aksuchosa Komnena

[2a] [Jan I] panował lat sześć, a zmarł w roku sześć tysięcy siedemset czterdziestym szóstym (1238). Mówi się o nim, że podczas gry w tzykanisterionie¹¹, zrzucił go koń, jego ciało zostało poturbowane, [i na skutek tego wypadku] zmarł.

Panowanie Wielmożnego Pana Manuela I Wielkiego Komnena

[3] W tym samym roku 6746 (1238), skoro Joannicjuszowi¹² ostrzyżono włosy na mnicha¹³, władzę przejął jego drugi brat, Wielmożny Pan Manuel Wielki Komnen¹⁴, największy dowódca i [człowiek] któremu sprzyjał los.

¹¹ W oryg. ἐν τῷ τζυκανιστηρίῳ – miejsce gdzie rozgrywano „mecze” pomiędzy dwiema drużynami jeźdźców na koniach. Gra przypominała współczesną grę w polo. Została przejęta z Persji Sasanidów i była ulubionym sportem arystokracji bizantyńskiej i gruzińskiej.

¹² JOANNICJUSZ (Joannikios) – według PANARETOSA był on drugim bratem Manuela (oprócz Jana), synem Aleksego I Komnena. Wersję kronikarza przyjmuje Rustam M. SZUKUROW – P.M. ШУКУРОВ, *Великие Комнины и Восток (1204–1461)*, ред. С.П. КАРПОВ, Санкт-Петербург 2001, s. 112–114.

¹³ W oryg. ἀπεκάρη γοῦν κατὰ μοναχούς – ‘postrzyżono go na sposób mnichów’ – było to równoznaczne z dobrowolnym wstąpieniem bądź przymusowym zesłaniem do klasztoru.

¹⁴ MANUEL I WIELKI KOMNEN (?–1263) – w latach 1238–1263 cesarz trapezuncki. Panowanie tego władcy przez jego następców uważane było za złoty wiek Wielkich Komnenów – С.П. КАРПОВ, *История Трапезундской империи*, Москва 2007, s. 371. Był fundatorem świątyni Hagia Sofia w Trapezuncie. Dzięki zapiskom G. FINLAYA znana jest treść niezachowanej inskrypcji z tego kościoła: ΕΝ ΧΩ ΤΩ ΘΩ ΠΙCΤΟC ΒΑCΙΑΕΥC ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΡΩΜΑΙΟΝ ΚΤΗΤΩΡ ΤΗCΑΜΩΝ... ΤΑΥΤΗ ΜΑΝΟΥΗΛ Ο ΚΟΜΝΗΝΟC (D. TALBOT RICE, *The Church of Haghia Sofia at Trebizond*, Edinburgh 1968, s. 2). Manuela I dotyczy zapis u J. DE JOINVILLE’A – pierwsza znana nam wzmianka o Wielkich Komnenach w źródle zachodnim: *un grand seigneur du fond de la Grèce, lequel se faisait appeler le grande Comnène et sire de Trébisonde*, JAN DE JOINVILLE, CXVI, 591, s. 325. Nierozstrzygniętą pozostaje sprawa relikwii prawdziwego krzyża Manuela Komnena z napisem: Κομνηνός Μανουήλ στερήφορος obecnie znajdującego się w skarbcu katedry Notre-Dame w Paryżu. Istnieją dwie hipotezy co do jego proveniencji: jedna z nich przyjmuje, że krzyż został wykonany dla cesarza bizantyńskiego Manuela Komnena, druga natomiast utrzymuje, iż należał do Manuela Wielkiego Komnena cf. E. DĄBROWSKA, *Deux notes sur la croix appartenant à Manuel Comnène*, CCM 40, 1997, s. 234–235; J. DURAND, *La Vraie Croix de la princesse Palatine au trésor de Notre-Dame de Paris: Observations techniques*, CA 40, 1992, s. 139–146, С.П. КАРПОВ, *op. cit.*, s. 452–453.

W piątym roku jego rządów, w miesiącu styczniu, I indykcji, w roku 6751 (1243) zdarzył się wielki pożar. Przez dwadzieścia pięć lat [Manuel] rządził w sposób piękny i podobający się Bogu. Zmarł w miesiącu marcu roku 6771 (1263).

Panowanie Wielmożnego Pana Andronika II Komnena

[4] Z wyboru i poparcia tegoż [Manuela] panował jego syn, Wielmożny Pan Andronik [II] Komnen¹⁵, [zrodzony] z władczyni [matki] Wielmożnej Pani Anny Ksylaloe¹⁶. Rządził on przez trzy lata, zmarł zaś w 6774 (1266) roku.

Panowanie Wielmożnego Pana Jerzego Komnena

[5] I panował przez czternaście lat syn owego Wielmożnego Manuela, [zrodzony] z Wielmożnej Pani Ireny Syrykajny¹⁷, Wielmożny Pan Jerzy Komnen¹⁸. I w miesiącu lipcu został on zdradziecko wydany przez archontów na górze [w pobliżu] Taurezjos¹⁹ i wzięty do niewoli.

¹⁵ **ANDRONIK II WIELKI KOMNEN** (?–1266) – w latach 1263–1266 cesarz trapezunccki. Starszy syn Manuela I. Za jego panowania narastał kryzys między Trapezuntem a mongolskimi Ilchanidami. Na przełomie 1265/1266 roku cesarstwo utraciło Synopę.

¹⁶ **ANNA KSYLALOE** (?–po 1253) – pierwsza żona Manuela I Wielkiego Komnena. Datę śmierci cesarzowej ustalono na podstawie informacji Jana de Joinville'a, który wspomina o poselstwie wysłanym z Trapezuntu do Ludwika IX, króla Francji w 1253, w celu zawarcia związku małżeńskiego pomiędzy królewską córką a owdowiałym Manuelem I.

¹⁷ **IRENA SYRYKAJNA** (Sirikajna) – uważana za trzecią żonę Manuela I Wielkiego Komnena, choć nie mamy pewności czy była ona prawowitą małżonką cesarza. M. Kuršanskis utrzymuje, iż pochodziła ze znanej rodziny trapezuncckiej, a małżeństwo z nią cesarz zawarł dla pozyskania sobie archontów – M. KURŠANSKIS, *L'usurpation de Théodora Grande Commène*, REB 33, 1975, p. 200–201. PANARETOS w dalszej części *Kroniki* wspomina o jakiejś Syrykajnie, która została ukamienowana (akp. 18). Nie wiemy czy jest to wzmianka o Irenie Syrykajnie, czy jakiejś innej osobie o tym samym nazwisku – C.Π. ΚΑΡΠΟΒ, *op. cit.*, s. 172.

¹⁸ **JERZY WIELKI KOMNEN** (?–1284) – w latach 1266–1280 cesarz trapezunccki. Wraz z jego wstąpieniem na tron rozpoczyna się okres niestabilności państwa Wielkich Komnenów (1266–1297). Do panowania tego władcy zachowanych jest niewiele źródeł. Cesarz bizantyński Michał VIII Paleolog po wstąpieniu na tron Jerzego podjął starania o pozbawienie Wielkich Komnenów prawa do cesarskiej tytulatury – Βασιλεὺς καὶ Αὐτοκράτωρ τῶν Ῥωμαίων – 'Cesarz i Jedynowładca Rzymian (Romejów)'. Zamiar ten powiódł się dopiero za panowania Jana II Wielkiego Komnena. Pozbawiony władzy Jerzy próbował ją odzyskać od Jana II Wielkiego Komnena w 1284 roku. Próba ta nie powiodła się, a dalsze losy Jerzego pozostają nieznanne.

¹⁹ **TAUREZJOS** – autor wspomina tutaj prawdopodobnie o górach na zachód od dzisiejszego Tebryzu w Iranie; nie jest znany skądinąd fakt, by którąkolwiek górę nazywano Tebryzem.

Panowanie Wielmożnego Pana Jana II Komnena

[6] Jednakże w tym samym roku insygnia władzy otrzymał drugi brat tegoż [Jerzego], Wielmożny Pan Jan Wielki Komnen. A po roku jego panowania wybuchł przeciw niemu bunt Papadopulosa²⁰. Lecz uwolniony [cesarz Jan II] udał się do Miasta²¹. [Tam] pojął za żonę Wielmożną Panią Eudocję Komnenę Paleologinę²², porfirogenetkę²³, córkę Wielmożnego Pana cesarza Michała [VIII] Paleologa²⁴, a siostrę cesarza Wielmożnego Pana Andronika [II] Paleologa²⁵. Powinno być także wiadomym, że ślub Wielkiego

Szerzej cf. A. BRYER, *The Fate of George Komnenos, Ruler of Trebizond (1266–1280)*, BZ 66, 1973, s. 332–350, a także MICHAŁ PANARETOS^{ang.}, s. 226–227.

²⁰ PAPADOPULOS – poza wzmianką u PANARETOSA nic o nim nie wiemy. Henri GRÉGOIRE przypuszczał, opierając się na zapisie z Ikonium z 1297 roku, iż Papadopulosem był Manuel Komnen, syn późniejszego mnicha Joannicjusza, a wnuk Jana I Aksuchosa. Teorię tę obalili P. WITTEK dowodząc, iż zapiska odnosi się do potomka Maurozomosa Jana Komnena, który był na służbie u Seldżuków, cf. С.П. КАРПОВ, *op. cit.*, s. 171.

²¹ Dosłownie „do Miasta”; było to potoczne określenie Konstantynopola, zamiast sześciogłoskowego Κωνσταντινούπολις mówiono w skrócie *i Polis* (ή Πόλις), *is tin Polin* (εις τὴν Πόλιν) (w znaczeniu „idę do Miasta”) – O. JUREWICZ, *Miasto o pięciu nazwach*, M 18.10, 1963, s. 472.

²² EUDOCJA PALEOLOGINA (ok. 1265 – 13 XII 1301/02) – córka cesarza bizantyńskiego Michała VIII Paleologa i jego żony Teodory Dukajny Paleologiny. Jej małżeństwo z Janem II Wielkim Komnenem miało znamiona politycznego układu między cesarzem bizantyńskim a władcą Trapezuntu. Jan II otrzymał bowiem Eudocję w zamian za zrzeczenie się pretensji do tytułu cesarza bizantyńskich (βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων) – С.П. КАРПОВ, *Трапезундская империя в византийской исторической литературе XIII–XV вв.*, VV 35, 1973, s. 158.

²³ PORFIROGENETKA – cesarskim dzieciom urodzonym w purpurowej komnacie pałacu w Konstantynopolu przysługiwał tytuł purpuratów *vel* porfirogenetów („zrodzonych w purpurze”). Komnatę zwano tak od purpurowego marmuru, którym wyłożono ściany i podłogę. Anna Komnena, autorka *Aleksjady* opisuje swoje narodziny w tejże komnacie w następujących słowach: [cesarz Aleksy] *zastał cesarzową w bólach porodowych, leżącą w komnacie pałacowej, od dawna przeznaczonej dla cesarzowych-polożnic. Nasi przodkowie nazwali ją «Purpurą», od której przyjęła się na całym świecie nazwa «purpuratów»* – ANNA KOMNENA, VI, 8, 1, s. 157.

²⁴ MICHAŁ VIII PALEOLOG (1224/1225 – 11 XII 1282) – w latach 1261–1282 cesarz bizantyński. Założyciel ostatniej konstantynopolińskiej dynastii cesarskiej, pochodził z arystokratycznego rodu Paleologów. Zrobił błyskawiczną karierę wojskową i polityczną – był megaduksem i despotesem. Na przełomie 1258/1259 roku został wybrany na współcesarza małego Jana Laskarysa (władcy cesarstwa nicejskiego, później zmarginalizowanego i odsuniętego od władzy). W 1261 roku odbił z rąk Łacinników Konstantynopol i 15 VIII uroczystie wkroczył do Miasta, a we wrześniu 1261 roku otrzymał z rąk patriarchy koronę cesarską, stając się tym samym władcą nowo odrodzonego cesarstwa bizantyńskiego. Szerzej o Michale VIII i jego panowaniu – D.M. NICOL, *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453*, Cambridge 1993.

²⁵ ANDRONIK II PALEOLOG (1259/1260 – 13 II 1332) w latach 1282–1328 cesarz bizantyński. Syn Teodory Dukajny i Michała VIII Paleologa. Współrządził wraz z ojcem od 1272 roku.

Komnena – Jana z Paleologiną odbył się jeszcze za życia cesarza, Wielmożnego Pana Michała. Po śmierci tegoż [Michała] Paleologa, [która nastąpiła] 10 grudnia, władzę przejął jego syn Wielmożny Pan Andronik, który napiętnował swego ojca za sprzyjanie doktrynie łacińskiej²⁶.

[7] W roku sześć tysięcy siedemset dziewięćdziesiątym [6790] (1282), w miesiącu kwietniu, król Iberii Dawid²⁷, wkroczył [do cesarstwa] i oblegał [miasto] Trapezunt, lecz wycofał się z niczym.

[8] W roku 6791 (1283), 25 dnia miesiąca kwietnia, XI indykcji, z Konstantynopola do Trapezuntu powrócił Wielki Komnen, Wielmożny Pan Jan [II] wraz z brzemenną żoną [Eudocją] Paleologiną. W 6792 (1284) roku powiła [ona] Wielkiego Komnena, Wielmożnego Aleksego²⁸. Następnie miał miejsce atak Wielmożnego Jerzego Komnena, zwanego Tułaczem²⁹ i za-

Jego samodzielne rządy przypadają na trudny okres historii Bizancjum, co nie zmienia faktu, iż w polityce był on słabym władcą. Za jego panowania nastąpił kryzys finansowy i militarny Bizancjum. Zlikwidował bizantyńską flotę, uzależniając państwo od morskiej potęgi Genui i Wenecji. Popadł w zatarg o władzę ze swym wnukiem Andronikiem III, z którym toczył wojny domowe, ostatecznie zakończone wybraniem wnuka na współcesarza i jego koronacją, która odbyła się 2 lutego 1325 roku. Był człowiekiem wykształconym i posiadał szerokie zainteresowania literackie i naukowe. Dzięki niemu Konstantynopol, mimo słabości politycznej, pozostał centrum kulturalnym. Zmarł cztery lata po detronizacji (1328) jako mnich Antoni; D.M. NICOL, *op. cit.*; A.E. LAIOU, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282–1328*, Cambridge Mass. 1972.

²⁶ W oryg. δὴ τὸ λατινόφωνον – dosł. ‘za to, że był miłośnikiem łaciny’; wyrażenie to należy rozumieć jako: ‘z powodu unii z Łacinnikami’. Używając tego określenia, PANARETOS ma na myśli Unię Lyonską z 1274 roku zawartą przez cesarza Michała VIII z Łacinnikami. Papież Grzegorz X (1271–1276) zwołał sobór w Lyonie, na którym rozpatrywano m.in. sprawę jedności Kościoła Rzymskiego z Kościołem Greckim: [...] *nakazaliśmy zwołać sobór, abyśmy [...] mogli przyjąć i nakazać w Chrystusie postanowienia mające służyć [...] doprowadzeniu Greków z powrotem do jedności Kościoła, ludzi o wyniosłym karku z uporem usiłujących rozedrzeć utkaną w całości suknię Pana, którzy odeszli od wierności i posłuszeństwa dla Stolicy Apostolskiej*, cf. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, s. 401–403. Ostatecznie podpisano unię z Grekami, która dla Michała VIII miała jednak wyłącznie polityczny charakter (zjednanie sobie papieża przeciwko Karolowi Andegawieńskiemu). Zaraz po wstąpieniu na tron Andronik II Paleolog zerwał unię między Kościołami.

²⁷ DAWID VI NARIN – król Gruzji w latach 1249–1258, oraz władca Imeretii w latach 1258–1292; był kuzynem króla gruzińskiego Dawida V Ulu. *PLP*, fasc. 3, nr 5017, s. 2.

²⁸ Cf. przyp. 37 (tu i w kolejnych tego typu odwołaniach, o ile nie wskazano inaczej, chodzi o przypisy dotyczące tekstu tłumaczenia).

²⁹ W oryg. Πλάvoc, ‘Tułacz’. Jest to ten sam Jerzy, o którego uwięzieniu wspomina PANARETOS (cf. MICHAŁ PANARETOS, akp. 5. Zob. też przyp. 18).

trzymanie [Jana II] oraz chęć zdobycia [władzy po nim]. Nastąpiła także nagła ucieczka pierwszej córki Wielkiego Komnena, Wielmożnego Pana Manuela, [zrodzonej z matki] Rusudan z Iberii³⁰, Wielmożnej Teodory Komneny³¹.

[8a] I ponownie na tron powrócił Kalojan³² Komnen [Jan II] i panował przez całe 18 lat. Zmarł w Limnii³³ 16 dnia miesiąca sierpnia, w piątek, X indykcji, 6805 (1297) roku. Za jego rządów Turcy opanowali Chalibię³⁴, i ten ogromny najazd spowodował spustoszenie całego kraju. Po śmierci Jana jego jeszcze nienaruszone szczątki³⁵ zostały przewiezione do Trapezuntu i złożone w kościele Chryzokefalos³⁶.

³⁰ **RUSDAN Z IBERII** – niewiele wiadomo o tej postaci, była ona prawdopodobnie żoną Manuela I Wielkiego Komnena. Jak zauważa Siergiej P. Karpow PANARETOS nie daje jej nawet tytułu *Kyra* (Wielmożna Pani). Nie wspominają jej inne źródła; cf. C.Π. ΚΑΡΠΩΒ, *История Трапезундской...*, s. 405 oraz M. KURŠANSKIS, *Relations matrimoniales entre Grande Comnène de Trébizonde et princes Géorgiens, Résumé*, BK 34, 1976, s. 113.

³¹ **TEODORA WIELKA KOMNENA** – córka Manuela I Wielkiego Komnena i Rusudan. Nie wiemy nic o jej dzieciństwie i młodości. Na kartach historii pojawia się dopiero w 1284/1285 roku, gdy napadła na Trapezunt, cf. M. KURŠANSKIS, *l. cit.* Niektóre spisy władców Trapezuntu umieszczają ją z datami panowania 1284–1285 bądź 1285.

³² **KALOJAN** – Καλοϊωάννης dosł. 'Dobry Jan / Piękny Jan'.

³³ **LIMNIA** – miasto i port położone między Ojnajon i Amisos (Samsun); utożsamiane z dzisiejszym Taşlıköy.

³⁴ **CHALIBIA** – tem Chalibii na zachód od Trapezuntu. W nim znajdowały się miasta Neocezarea, Limnia oraz Ojnajon.

³⁵ W tym miejscu przyjmuję lekcję wydania L.

³⁶ **CHRYZKEFALOS** – trapezuncki kościół katedralny, nekropolia dynastii panującej, usytuowany w środkowej części miasta i wzniesiony na fundamentach wcześniejszego kościoła. Pierwotnie otaczały go arkadowe zabudowania klasztorne. Przypuszczalnie w pobliżu stał także pałac biskupów. Kościół ten stał się miejscem koronacji i pogrzebów członków cesarskiej rodziny oraz miejscem schronienia w czasie niebezpieczeństwa. Pochodzenie epitetu 'Złotogłowa' (Χρυσοκέφαλος) tłumaczy się w dwojaki sposób: 1) od połączanej dachówki pokrywającej kopułę, 2) od złotej ikony Theotokos (Bogurodzicy) znajdującej się w kościele. Jan Lazaropulos podaje, iż kościół znany był pod tą nazwą już za panowania Konstantyna IX Monomacha (1042–1055). Korespondencja bizantyńskiego poety Teodora Prodromosa, i jego mowa pogrzebowa dla metropolity Trapezuntu Stefana Skylitzesa (1120/1226–1140) potwierdzają istnienie tego epitetu. Po 1461 roku kościół stał się głównym meczetem w mieście (Ortahisar Fatih Büyük Camii). Szerzej A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 238–239.

Panowanie Wielmożnego Pana Aleksego II Wielkiego Komnena

[9] Następnie panował syn [Jana II], Wielmożny Pan Aleksey [II] Wielki Komnen³⁷. Pojął on za żonę córkę *Pekaja* z Iberii³⁸.

[10] 13 dnia miesiąca czerwca, roku 6806 (1298), XI indykcji, do Miasta udała się wdowa [Eudocja] Paleologina. Ponownie powróciła [do Trapezuntu] w roku 6809 (1301), w miesiącu marcu, XIV indykcji.

[11] Wielmożny Pan Aleksey [II], cesarz [Trapezuntu], wyprawił się z wojskiem na Turków. W Kerasuncie³⁹ w roku 6810 (1301), w miesiącu wrześniu, ujął *Kustuganesa*⁴⁰ i uwięził go, a wielu Turków zostało zgładzonych. W tym samym roku, w środę, 13 grudnia, zmarła władczyni, Wielmożna Pani Eudocja Paleologina.

[12] W piątek, 30 listopada, roku 6811 (1302), wewnątrz zamku⁴¹ wybuchł wielki pożar. W czerwcu następnego roku, kiedy to rozgorzała wielka wojna, Łacinnicy spalili arsenał⁴².

³⁷ **ALEKSY II WIELKI KOMNEN** (VIII 1283 – 3 V 1330) – syn Jana II Wielkiego Komnena i Eudocji Paleologiny Komneny, w latach 1297–1330 był cesarzem Trapezuntu. Za panowania tego władcy w Trapezuncie nastąpił rozwój nauki. Józef Lazaropulos pisał, że Aleksey II obsypywał bogactwami i honorami licznych retorów, filozofów, lekarzy i astronomów. Za jego panowania działał w Trapezuncie wybitny astronom Jerzy Chioniadēs (poł. XIII wieku – ok. 1330) oraz Jerzy Chryzokokkos – lekarz i astronom. Konstanty Lukites napisał epitafium dla Aleksego II, w którym przyrównywał cesarza do biblijnych postaci: Samsona, Józefa, Dawida i Salomona. Autor nie stronił także od porównań władcy do Aleksandra III Wielkiego czy Konstantyna I Wielkiego.

³⁸ **PEKAJ Z IBERII** (ok. 1242–1306/1308) – **BEKA I DŻAKELI**, protomandator w Gruzji, książę Samcche (region na granicy Gruzji i Cesarstwa Trapezunckiego pod protektorem Mongołów); *PLP*, fasc. 9, Wien 1989, nr 22252, s. 186. Nt. prób Andronika II Paleologa aranżowania małżeństwa Aleksego z córką Nicefora Chumnosa cf. **MICHAŁ PANARETOS**^{ang.}, s. 229, przyp. 9.

³⁹ **KERASUNT** – miasto i port położone nad Morzem Czarnym, na zachód od Trapezuntu; dzisiaj Giresun.

⁴⁰ **KUSTUGANES** – Küçdoğan w 1301 roku był głównodowodzącym Turkami; *PLP*, fasc. 6, Wien 1983, nr 13610, s. 52.

⁴¹ W oryg. ἐν τῷ τοῦ κάστρου – w tekście PANARETOSA odnajdujemy wyraźne rozróżnienie między zamkiem (τὸ κάστρον), środkową częścią miasta a twierdzą (ὁ κούλας).

⁴² W oryg. ἡ ἐξάρτησις – arsenał położony był w pobliżu Góry Mitry (*Minthron*); cf. A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 179. **MICHAŁ PANARETOS**^{ang.}, 12, s. 9 przekłada termin

[13] 2 października, we wtorek wieczorem, roku 6822 (1313), *Pariames*⁴³ splądrował namioty⁴⁴.

[14] W roku 6827 (1319) [Turcy] z Synopy⁴⁵ wznieśli wielki pożar i spalili całą wspaniałą zabudowę miejską, zarówno tę wewnątrz [murów] jak i tę na zewnątrz.

[15] 3 maja, w czwartek, XIII indykcji, roku 6838 (1330), zmarł Wielki Komnen, Wielmożny Pan Aleksy. Panował przez 33 lata bez 3 miesięcy⁴⁶.

Panowanie Wielmożnego Pana Andronika III Wielkiego Komnena

[16] A [następnie] rządził jego syn, Wielmożny Pan Andronik [III] Wielki Komnen⁴⁷. [Ten zaś] zgładził dwóch swoich braci, Wielmożnego Michała Azachutlu i Wielmożnego Jerzego Achpugasa⁴⁸. [Sam] zaś Wielmożny Andronik panował przez jeden rok i osiem miesięcy. Zmarł w środę, 8 dnia miesiąca stycznia, XV indykcji, 6840 (1332) roku.

jako 'stocznia' (*shipyard*), w tłumaczeniu rosyjskim podobnie jak w tekście polskim powyżej (MICHAŁ PANARETOS⁴⁵, s. 79).

⁴³ *PARIAMES* (*vel Pairames*) – Bajram-beg, emir Chalibii z dyn. Hadziemirydów, głównodowodzący Turkami w latach 1313–1332; *PLP*, fasc. 9, nr 21312, s. 59.

⁴⁴ *TZERGA* – tur. çerge – 'namiot, szałas'; niektórzy tłumaczą to słowo jako 'kryte wełnianą tkaniną namioty' vide: С.П. КАРПОВ, *История Трапезундской...*, s. 382; A. Bryer również uważa, iż ten wyraz należy tłumaczyć jako 'namioty handlowe', powołuje się on bowiem na enkomium Bessariona (cf. BESSARION, s. 62) – A. BRYER, *Greeks and Türkmens: The Pontic Exception*, *DOP*, 29, 1975, s. 143. Według E.A. Sophoclesa *tzerga* ma znaczenie 'łaźnia': τζεργά, *Turkish bath Porph. Cer. 466*; E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods from B.C. 146 to A.D. 1100*, New York 1975, s. 1080. Cf. też przypis 319, gdzie dalsze warianty przekładu.

⁴⁵ *SYNOPA* – miasto i port położone nad Morzem Czarnym, na zachód od Trapezuntu; (dziś Sinop). Passus *Kroniki* można oddawać albo z użyciem określenia 'Synopici' bądź '[ludzie] z Synopy'.

⁴⁶ PANARETOS pisząc, iż panował przez 33 lata najprawdopodobniej wiąże ten fakt z wiekiem Chrystusowym, w przeciwnym razie napisalby: „panował 32 lata i 9 miesięcy”.

⁴⁷ *ANDRONIK III WIELKI KOMNEN* (?–8 I 1332) – panował w Trapezuncie od 3 V 1330 roku do 8 I 1332 roku. Syn Aleksego II Wielkiego Komnena i nieznannej z imienia córki *Pekaja z Iberii* – Bekhi I Jaqueliogo (Beki I Dżakeliogo) – księżnej Samcche. Panował krótko, a o jego rządach niewiele można powiedzieć. Nie znamy także przyczyny jego śmierci.

⁴⁸ *MICHAŁ AZACHUTLU* (?–V 1330) i *JERZY ACHPUGAS* (?–V 1330) – młodsi bracia Andronika III Wielkiego Komnena i córki *Pekaja z Iberii* (Beki I Dżakeliogo, cf. przyp. 38), księżnej Samcche. Zgładzeni przez brata w 1330 roku.

Panowanie Wielmożnego Pana Manuela II Wielkiego Komnena

[17] Władzę cesarską [po Androniku III] otrzymał jego ośmioletni syn, Wielmożny Manuel [II]⁴⁹, a panował przez 8 miesięcy. W czasie jego panowania *Pariames* wraz z licznym wojskiem dotarł aż do Asomatos⁵⁰. Wielu Turków zostało zabitych i mnóstwo poszło w rozsypkę, tak że udało się wprowadzić wiele tureckich koni; [a działo się to] w niedzielę, 30 sierpnia, 6840 (1332) roku.

Panowanie Wielmożnego Pana Bazylego Wielkiego Komnena

[18] Wielki Komnen, Wielmożny Pan Bazyli, przybył tutaj z Konstantynopola, we wtorek, 22 dnia miesiąca września, I indykcji, 6841 (1332) roku i przejął władzę cesarską. [Był zaś ów Bazyli] synem Wielkiego Komnena, Wielmożnego Pana Aleksego [II] i młodszym bratem Wielmożnego Andronika [III]. Pozbawił on życia megaduksa⁵¹ Lekesa Tzatzintzajosa⁵² i jego syna wielkiego domestyka⁵³

⁴⁹ MANUEL II WIELKI KOMNEN (1324 – 21 II 1333) – panował w Trapezuncie od 8 I 1332 roku do IX 1332 roku. Syn Andronika III Wielkiego Komnena i nieznaney z imienia matki. Jego bardzo krótkie rządy przypadły w dobrym dla Trapezuntu czasie, bowiem wojsku trapezunciemu udało się rozgromić Turków emira Bajram-bega. Manuel został pozbawiony tronu przez swego stryja Bazylego, a następnie zabity w niejasnych okolicznościach (cf. bunt Jana eunucha – akp. 18). Na Chersonenzie znaleziono pieczęcie Wielkich Komenów: dwie pochodzące z XIII–XIV wieku i jedną Manuela II z 1332 roku (С.П. КАРПОВ, *История Трапезундской...*, s. 414).

⁵⁰ ASOMATOS – miejscowość w *bandonie* Paleomatzuki (dziś Hamisköy), ale cf. MICHAŁ PANARETOS^{ang.}, s. 230, przyp. 17; MICHAŁ PANARETOS^{ros.}, s. 122, przyp. 42.

⁵¹ MEGADUKS (megas duks) – dowódca floty. Urząd utworzony po 1085 roku, prawdopodobnie przez cesarza bizantyńskiego Aleksego I Komnena (1081–1118). Aż do 1453 roku było to jedno z najwyższych stanowisk w hierarchii. PSEUDO-KODYNOS umieszcza megaduksa między protowestiariuszem a protonotariuszem. A. KAZHDAN, *Megas Dux*, [in:] ODB, vol. II, s. 1330.

⁵² LEKES TZATZINTZAJOS (?–IX 1332) – był megaduksem w Trapezuncie, ojcem wielkiego domestyka Tzampy. W źródłach bizantyńskich wzmiankuje go jedynie PANARETOS; *PLP*, fasc. 11, nr 27815, s. 211.

⁵³ WIELKI DOMESTYK (megas domestikos) – zaraz po cesarzu najwyższy dowódca wojskowy. Pochodzenie urzędu nie jest jasne, choć już od co najmniej VIII wieku domestykowie byli wysokimi dowódcami (jak domestyk scholi cesarskich), tytuł ten przysługiwał też dowódcy wojsk temu Optymatów. Wiadomo, iż tytuł wielkiego domestyka przyjął Jan, brat cesarza bizantyńskiego Izaaka I Komnena (1057–1059). Od tego czasu urząd tak nazywany jest regularnie wspominany w źródłach. Na przełomie XI i XII wieku wielki domestyk mógł

Tzampasa⁵⁴. Swego bratanka, Wielmożnego Manuela [II] uwięził, zaś megadukajnę Syrykajnę⁵⁵ ukamienowano. 21 dnia⁵⁶ miesiąca lutego, w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu, tego samego 6841 (1333) roku, I indykcji, megaduks – eunuch Jan⁵⁷ wzniecił bunt, [podczas którego zginął] zabity mieczem Wielmożny Pan Manuel [II].

[19] We wtorek, 12 dnia miesiąca września, IV indykcji, roku 6844⁵⁸ (1335), przybyła [do Trapezuntu] władczyni Wielmożna Pani Irena Paleologina⁵⁹, córka Wielmożnego Andronika [III] Paleologa⁶⁰, a w niedzielę, 17 dnia tegoż miesiąca, została zaślubiona z cesarzem Wielmożnym Panem Bazylim.

zarządzać samodzielnie wojskami na Zachodzie i Wschodzie. Miejsce tego urzędu w hierarchii nie jest jasne, choć w XIV wieku PSEUDO-KODYNOS umieszcza go jako jedną z najwyższych rang, zaraz za cezarem. Godność przetrwała do końca istnienia Cesarstwa Bizantyńskiego – A. KAZHDAN, *Megas Domestikos*, [in:] ODB, vol. II, s. 1329–1330.

⁵⁴ TZAMPAS (?–IX 1332) – wielki domestik w Trapezuncie, syn Lekesa Tzatzintzajosa. Wspomina go tylko PANARETOS – PLP, fasc. 11, nr 27738, s. 203.

⁵⁵ SYRYKAJNA (?–IX 1332) – zapewne nie jest ona tożsama z Ireną Syrykajną, trzecią żoną Manuela I Wielkiego Komnena, cf. przyp. 17. Czy była żoną Lekesa Tzatzintzajosa (tak przyjmuje np. Scott KENNEDY, MICHAŁ PANARETOS^{amb}, s. 231, przyp. 18) – na co może wskazywać tytuł wielkiej dukajny (megadukajny) – pozostaje dla nas zagadką; C.П. КАРПОВ, *История Трапезундской...*, s. 172; PLP, fasc. 11, nr 27182, s. 143.

⁵⁶ 13 dnia cf. M, L.

⁵⁷ JAN – bliżej nieznana postać, eunuch, megaduks. Kilkakrotnie pojawia się w *Kronice* PANARETOSA; (akp. 18, 26). Pomagał cesarzowej Irenie Paleologinie w czasie buntu archontów (akp. 26).

⁵⁸ 6843 rok cf. L.

⁵⁹ IRENA PALEOLOGINA (?–10 VIII 1340) – córka cesarza bizantyńskiego Andronika III Paleologa, pochodząca z nieprawego łoża. Poślubiła Bazylego Wielkiego Komnena, lecz jej małżeństwo z cesarzem trapezunckim nie było szczęśliwe, bowiem Bazyli miał także „drugą żonę”, Irenę z Trapezuntu (cf. przyp. 71). Na zaślubiny cesarza Bazylego z córką Andronika Paleologa napisano epitalamium (cf. A. BRYER, *Eclipses and Epithalamy in Fourteenth Century Trebizond*, [in:] *Byzance. Hommage à A. Stratos*, t. II, Athenai 1986, s. 347–352). O Paleologinie wspomina także NICEFOR GREGORAS, vol. I, s. 536, 549–551, vol. II, s. 678–679.

⁶⁰ ANDRONIK III PALEOLOG (?–15 VI 1341) – w latach 1328–1341 cesarz bizantyński. Najstarszy syn Michała IX, wnuk cesarza Andronika II, z którym toczył wojny o władzę, ostatecznie zakończone przyznaniem Andronikowi III tytułu współcesarza i jego koronacją. W wyniku trzeciej wojny domowej Andronik III 24 maja 1328 roku wkroczył do Konstantynopola. Stary cesarz abdykował pod presją wnuka. Paleolog był bardziej wojskowym niż przywódcą państwa. Dlatego wraz z jego dojściem do władzy ster rządów przejął Jan Kantakuzen, wybitny mąż stanu tamtych czasów. W okresie jego rządów cesarstwo zmagало się z naporem Osmanów i wzrostem potęgi Serbów. Władzę przejął po Androniku III jego syn, Jan V, mający w chwili śmierci ojca zaledwie dziewięć lat. Faktyczną władzę sprawował więc Kantakuzen. Szerzej D.M. NICOL, *op. cit.*, *passim*.

[20] W piątek, 5 dnia miesiąca lipca, roku 6844 (1336), *Sichasanes*⁶¹, syn *Tamartasesa*⁶², napadł na Trapezunt. Miała tam miejsce bitwa między fosą⁶³ świętego Cyryka⁶⁴ a Mintrionem⁶⁵. Ponieważ Bóg [nam] sprzyjał, [podczas przeprawy wróg] zaczął tonąć⁶⁶, wycofał się [więc] i zbiegł. Wtedy to *Auturajmes*⁶⁷, syn Rustama⁶⁸, został zabity.

[21] W poniedziałek wielkopostny, [owych] 40 świętych [dni], 3 dnia miesiąca marca, w roku 6845 (1337), zdarzyło się zaćmienie słońca, [trwające] od godziny 4 do 7⁶⁹. [Wtedy to] lud powstał przeciwko cesarzowi. Zgromadzeni na zewnątrz twierdzy ludzie rzucali kamieniami w [cesarza].

[22] 5 dnia miesiąca października, VII indykcji, roku 6847 (1338), przyszedł na świat drugi syn Wielmożnego Pana Bazylego, Wielmożny Jan Komnen, nazwany Aleksym⁷⁰.

⁶¹ *SICHASANES* – *HASAN-I KÜÇÜK ŞEİH*, w latach 1327–1341 był władcą Çepni (Şebinkarahisar). *PLP*, fasc. 10, nr 25412, s. 248.

⁶² *TAMARTASES* – *TİMÜRTAŞ* (?–1327), ojciec Hasana-i Küçük Şeiha. *PLP*, fasc. 11, nr 27423, s. 169.

⁶³ *FOSA*, dosł. gr. *achantaka* – prawdopodobnie od gr. χάνδαξ, -ακος, ó, ‘fosa’ (cf. E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of...*, s. 1160) św. Kerykosa (obecna nazwa Kavakli) w pobliżu Platany, na zachód od Trapezuntu. Cf. MICHAŁ PANARETOS^{ang.}, s. 231–232, przyp. 20.

⁶⁴ ŚW. CYRYK (Kerykos) – święty Kościoła wschodniego i zachodniego, miał być wraz ze swą matką Julitą zamęczony w dobie prześladowań z początku IV wieku jako dziecko. Ośrodek jego kultu znajdował się zrazu w Karii, skąd promieniował na całą Azję Mniejszą. Kościół jego imienia położony był ok. 5 km na południowy zachód od Trapezuntu, szerzej cf. A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 205.

⁶⁵ *MINTRION* (*Minthrios* vel *Minthros* – obie formy u PANARETOSA) – Góra lub Wzgórze Mitry, „Szare Wzgórze” (dziś Boztepe), znajduje się w Trapezuncie, chroni miasto i góruje nad nim od południa i południowego-wschodu. Nazwa pochodzi od kultu boga Mitry. Wedle tradycji św. Eugeniusz, patron Trapezuntu, obalił na tej górze statuetkę tego bóstwa. Wierzchołek góry znajduje się ok. 243 m. n.p.m.

⁶⁶ W oryg. ὑποβρύχιος, dosł. ‘będący pod wodą’. Cf. MICHAŁ PANARETOS^{ang.}, 20, s. 11 (*turned back by a torrent of rain and fled*, ‘[Hasan] zawróciły ulewne deszcze i musiał uciekać’); MICHAŁ PANARETOS^{ros.}, s. 81: накрыт [потоками] воды, обратился.

⁶⁷ *AUTURAJMES* – *ABDURRĀHĪM* (?–5 VII 1336), głównodowodzący Turkami, syn bliżej nieznanego Rustama / Rustamy. *PLP*, fasc. 1, nr 1689, s. 159; cf. też przyp. następny.

⁶⁸ *RUSTAM* – jedyna informacja o nim zawarta w źródłach bizantyńskich (greckich) pochodzi od PANARETOSA, który nazywa go ojcem *Auturajmesa* (Abdurrahīm). *PLP*, fasc. 10, nr 24442, s. 138.

⁶⁹ Od godziny 10 do 13 w naszej rachubie doby.

⁷⁰ Cf. przyp. 129 (Aleksy III Wielki Komnen).

[23] 8 dnia miesiąca lipca, 6847 (1339) roku, Wielmożny cesarz Bazyli pojął za żonę Wielmożną Panią Irenę z Trapezuntu⁷¹.

[24] Zmarł cesarz Wielmożny Pan Bazyli, Wielki Komnen 6 dnia miesiąca kwietnia, w czwartek, VIII indykcji, roku 6848 (1340). Panował przez 7 lat i 6 miesięcy. Jego synów Wielmożnych Aleksego i Kalojana odesłano wraz z matką do Miasta.

Panowanie Wielmożnej Pani Ireny Paleologiny

[25] A cesarstwem rządziła wdowa [po Bazylim] Wielmożna Pani Irena Paleologina. Niebawem wzburzyli się archonci i wyodrębniły się dwa stronnictwa. Z jednej strony ci, którzy opanowali klasztor świętego Eugeniusza: Tzanichites⁷² oraz wielki stratopedarcha⁷³ Wielmożny Sebastos⁷⁴ wraz ze Scholariosami⁷⁵ i Meizomatesami⁷⁶, wraz z Wielmożnym Konstantynem Doranitesem⁷⁷, Kabazytesami⁷⁸, Kamachenosem⁷⁹ oraz innymi [osobami]

⁷¹ IRENA Z TRAPEZUNTU – druga, nielegalnie poślubiona żona cesarza Bazylego Wielkiego Komnena. W związku z tym małżeństwem patriarcha Konstantynopola Jan XIV Kalekas (1333–1347) zganił cesarza za bigamię i nie wydał zgody na rozwód oraz czynił wyrzuty metropolicie Trapezuntu, Jerzemu (1332–1340), za pobłażliwość w tej sprawie.

⁷² TZANICHITES (?–VI 1341) – w 1340 roku był archontem w Trapezuncie; znany jest tylko z *Kroniki PANARETOSA*. *PLP*, fasc. 11, nr 27771, s. 207.

⁷³ STRATOPEDARCHA – termin zarezerwowany dla dowódcy wojskowego, używany już w I i II wieku. Od V do IX wieku występuje jako synonim stratega. Był odpowiedzialny za aprowizację armii. W XIII wieku pierwszym znanym nam wielkim stratopedarchą był Jerzy Muzalon, minister Teodora II (1254–1258). W XIV i XV wieku funkcjonował w Bizancjum już tylko jako tytuł. A. KAZHDAN, *Stratopedarches*, [in:] *ODB*, vol. 3, s. 1966–1967.

⁷⁴ SEBASTOS – w 1340 roku był wielkim stratopedarchą trapezunckim; znany jest tylko z *Kroniki PANARETOSA*; *PLP*, fasc. 10, nr 25091, s. 207.

⁷⁵ SCHOLARIOSOWIE (inne formy tego nazwiska: cf. *FHIT*, s. 134: Σχολαράνται, oraz Σχολαριώται) arystokratyczna rodzina z Trapezuntu, pojawiająca się w źródłach pochodzących z XIV i XV wieku. *PLP*, vol. 11, nr 27301, s. 156.

⁷⁶ MEIZOMATESOWIE – nazwisko arystokratycznej rodziny pontyjskich; cf. E. JANSSENS, *Trébizonde en Colchide*, Bruxelles 1968, s. 105. A. CHACHANOW uważa, iż są to nazwy oddziałów gwardii pałacowej, przy czym zaznacza, że meizomatesowie nie są znani ze źródeł bizantyńskich i występują tylko w Trapezuncie.

⁷⁷ KONSTANTYN DORANITES – w 1344 roku pełnił w Trapezuncie urząd protowestiariusza; znany tylko z *Kroniki PANARETOSA*. *PLP*, fasc. 3, nr 5890, s. 84.

⁷⁸ KABAZYTESOWIE – pontyjska rodzina arystokratyczna, kilkakrotnie wspomina o niej i jej członkach PANARETOS – cf. akp. 25, 38, 43, 47, 60, 71, 82.

⁷⁹ KAMACHENOS – w 1340 roku archont trapezuncki; znany jest tylko z *Kroniki PANARETOSA*. *PLP*, fasc. 5, nr 10801, s. 75.

spośród urzędników i gwardii cesarskiej⁸⁰. [Z drugiej zaś] Amytztantarasowie⁸¹ i jacyś spośród archontów i gwardii cesarskiej, którzy wraz z władczynią [Ireną] opanowali twierdzę.

[26] Drugiego zaś dnia miesiąca lipca, w niedzielę, roku 6848 (1340), megaduks, eunuch Jan, przybył z Limnii wraz z wielkim wojskiem. Rozgorzała [w Trapezuncie] walka, a gdy przyciągnięto pod klasztor machinę oblężniczą, został on obrzucony ognistymi pociskami i całe jego piękno spłonęło. A Tzanichites i pozostali archonci zostali [uwięzieni w] Limnii i tam pozbawiono ich życia.

[27] W tym samym roku, około miesiąca sierpnia, nasze wojsko wyruszyło do Parcharis⁸², liczne potyczki osłabiły dominujących *Amicjotańczyków*⁸³, ale synowie Dolinosa zostali zabici⁸⁴.

⁸⁰ W oryg. τῶν ἀλλοτρίων τῶν βασιλικῶν – J.Ph. FALLMERAYER uważał, iż wyraz τῶν ἀλλοτρίων pochodzi od *alakiyet*, i wskazuje, że terminem tym określano na wschodzie turecką gwardię konną – mameluków sułtana egipskiego – J.Ph. FALLMERAYER, *Original-Fragmente...*, s. 18.

⁸¹ **AMYTZANTARASOWIE** – niegdyś uważano, iż jest to nazwisko pontyjskiej rodziny (cf. *PLP*, vol. 1, nr 830, s. 80). Jednak W. LORAN, a za nim R. SZUKUROW dowiedli, iż mamy tu do czynienia z tytułem pochodzącym od nazwy arabskiej armii, czy też, jak podaje Szukurov, od nazwy tureckich najemników, P.M. ШУКУРОВ, *op. cit.*, s. 58–59. Słowo to występuje w chryzobulli Aleksego III w formie ἀμυρτζάντης / ἀμυρτσαοῦσαι w odniesieniu do Jerzego Doranitesa i wskazuje, że należy odczytywać je jako tytuł, a nie nazwisko – С.П. КАРПОВ, *История Трапезундской...*, s. 174. Stąd nowe wydanie rosyjskie podaje амирджандары (amirdžandarowie), z wyjaśnieniem w przypisie „подразделение дворцовой гвардии, возможно, состоявшее из азиатских воинов. Само название происходит от араб. amīr «эмир» + перс. jāndār «телохранитель»». – MICHAŁ PANARETOS^{tos}, s. 83 i 123–124, przyp. 55; w tym samym duchu podaje Scott KENNEDY (*apparently the officials who supported the captain of the bodyguards (amyrztantarios)*). Naturally, the bodyguards stood by their empress), MICHAŁ PANARETOS^{ang}, s. 232, przyp. 25.

⁸² **PARCHARIS** – być może chodzi o cesarską rezydencję w górach na południe od Trapezuntu, lub o antyczne Pariadres. Choć dziś niektórzy badacze (A. BRYER, CHYSANTHOS, S. KARPOV i R. SZUKUROW) uważają, iż chodzi tu o ‘letnie pastwiska’ (ang. *summer pastures*): A. BRYER, *Greeks and Türkmens...*, s. 139–140, ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, ΜΗΤΡΟΠ. ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, ΑΡΟ 4/5, 1933, s. 75; MICHAŁ PANARETOS^{tos}, s. 124, przyp. 59; MICHAŁ PANARETOS^{ang}, s. 27.

⁸³ **AMICJOTAŃCZYCY** – lud turecki Białych Baranów (tur. Ak Kojunlu), Turkmeni, z siedzibą w Amidzie (Amida czyli Diyarbakir) nad górnym Tygrysem. E.A. ZACHARIADOU, *Trebizond and Turks (1352–1402)*, ΑΡΟ 35, 1979, s. 340–341.

⁸⁴ **DOLINOS** – w 1340 roku był dowódcą, postać bliżej nieznana, wspomina o niej jedynie PANARETOS. *PLP*, fasc. 3, nr 5579, s. 57.

[28] 15 dnia miesiąca czerwca, w piątek, IX indykcji, roku 6849 (1341), zmarł cesarz Rzymian⁸⁵, Wielmożny Pan Andronik [III] Paleolog.

[29] W tym samym miesiącu [czerwcu] tegoż (1341) roku archonci zostali zgładzeni w Limnii.

[30] Ponownie w tym samym (1341) roku, 4 lipca, w środę, Turcy Amicjotańscy napadli [Trapezunt] i bez walki rozgromili Rzymian, i wymordowali wielu chrześcijan. Całe miasto Trapezunt, tak wewnątrz jak i na zewnątrz, zostało spalone i wielu jego mieszkańców zginęło w płomieniach, w tym kobiety i dzieci. Po tym nieszczęściu, od swądu spalonych koni⁸⁶, [innych] zwierząt i ludzi wybuchła epidemia. Zanim jednak [to wszystko się wydarzyło], córka Wielkiego Komnena Wielmożnego Pana Aleksego [II], Wielmożna Pani Anna zwana Anachutlu⁸⁷, zrzuciła szatę mniszki, udała się do Lazyki⁸⁸ i zawładnęła nią. Po tym, jak wybuchł pożar i nastąpił napad [Turków], Anachutlu najechała wraz z lazyckim wojskiem [Trapezunt] i przejęła władzę cesarską. A miało to miejsce 17 dnia miesiąca lipca, we wtorek tegoż (1341) roku. [Irena] Paleologina została odsunięta od władzy, a panowała 1 rok i 3 miesiące.

Panowanie Wielmożnej Pani Anny Komneny Anachutlu

[31] 30 dnia tegoż miesiąca lipca, w tym samym [1341] roku, w poniedziałek, przybył z metropolii⁸⁹ brat Wielmożnego Pana Aleksego [II], Wielmożny

⁸⁵ Chodzi o cesarza bizantyńskiego, który nosił tytuł cesarza Romejów – Rzymian (*Rhomaioi*). Bizantyńczycy nazywali sami siebie Rzymianami (Romejami), w odróżnieniu od Hellenów, którym to mianem określali pogan; cf. O. JUREWICZ, *op. cit.*, s. 473.

⁸⁶ W oryg. ἀλόγων ζώων – przyjmuje się tłumaczenie tego zwrotu jako 'koni'. Chociaż istnieje również lekcja, która przyjmuje osobne znaczenie dla ἀλόγων i osobne dla ζώων, wówczas fragment ten jest rozumiany „od swądu [...] koni i inwentarza domowego / innych zwierząt”.

⁸⁷ ANNA KOMNENA ANACHUTLU – nieślubna córka cesarza Trapezuntu i matki wywodzącej się z Lazyki. Jej drugie imię Anachutlu jest złożeniem tureckich słów *ana* (matka; może też gra słów z imieniem cesarzowej) i *kütlü* (szczęście); M. KURŠANSKIS, *Relations matrimoniales...*, s. 117.

⁸⁸ LAZYKA (Lazja) – określano tak przez stulecia różny wielkościowo w odnośnych stuleciach obszar zachodniej Gruzji, związany z funkcjonowaniem etnosu Lazów; u PANARETOSA jest to górská kraina na południowo-wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego; dziś jej część należy do Turcji (Lazystan), a część do Gruzji (Adżaria). Lazowie byli plemieniem kaukaskim.

⁸⁹ W oryg. ἐκ τῆς μεγαλοπόλεως, tj. z Konstantynopola.

Pan Michał Komnen⁹⁰, mając ze sobą trzy galery; [a wraz z nim przybyli] Wielmożny Nicetas Scholaris⁹¹ [i] Wielmożny Grzegorz Mejszomates⁹². Wieczorem⁹³ zesłali się archonci, aby złożyć przysięgę, a [był z nimi] metropolita Wielmożny Akacjusz⁹⁴ z Ewangeliarzem, i uznali [Michała] za władcę. Nie wiem zaś w jaki sposób rankiem lud uwięził tegoż Michała. Łazowie przechwycili galery i wielu [stronników Michała] padło od strzała.

[32] Zatem 3 dnia miesiąca sierpnia, w piątek tego samego 6849 (1341) roku, Turcy *Amicjotańscy* ponownie napadli [na Trapezunt]. Dzięki boskiej pomocy nie okazali się mocniejsi od nas i pohańbieni odeszli z niczym.

[33] 7 dnia tego samego miesiąca [sierpnia], tegoż (1341) roku, więziony Wielmożny Pan Michał Komnen został odesłany do Ojnajon⁹⁵, następnie zaś do Limnii.

[34] 10 dnia tego samego miesiąca [sierpnia] i tego samego (1341) roku, Wielmożna Pani Irena Paleologina na frankijskiej galerze została odesłana do Miasta.

Panowanie Wielmożnego Pana Jana III Wielkiego Komnena

[35] 10 dnia miesiąca września Wielmożny Nicetas Scholaris i Wielmożny Grzegorz Mejszomates, a także Wielmożny Konstantyn Doranites, [jego] syn Jan, brat Mejszomatesa Michał oraz pozostali z jego stronnictwa uciekli

⁹⁰ MICHAŁ WIELKI KOMNEN (1285 – po 1355) syn Jana II Komnena i Eudocji Paleologiny. Panował w Trapezuncie efemerycznie w 1341 roku i w latach 1343(44)–1349, po wygnaniu swego syna Jana III Komnena. Następnie sam został złożony z tronu i zesłany do groty św. Saby.

⁹¹ NICETAS SCHOLARIS (?–3 VI 1361) – w Trapezuncie zajmował stanowisko megaduksa. Najwięcej informacji o jego życiu dostarcza *Kronika* PANARETOSA. *PLP*, fasc. 11, nr 27305, s. 158.

⁹² GRZEGORZ MEJSZOMATES – w latach 1345–1355 sprawował w Trapezuncie urząd wielkiego domestyka, oraz w latach 1344–1355 zajmował stanowisko wielkiego stratopedarchy. *PLP*, fasc. 7, nr 17618, s. 180.

⁹³ W oryg. τὸ μὲν βραδύ – dosł. ‘późno, późną porą’.

⁹⁴ AKACJUSZ – w latach 1339–1350 był metropolitą Trapezuntu; *Kronika* PANARETOSA wspomina o nim tylko w tym miejscu. *PLP*, fasc. 1, nr 478, s. 44.

⁹⁵ OJNAJON – miasto na zach. od Trapezuntu, położone nad Morzem Czarnym (dziś Ünye).

[z Trapezuntu] i odpłynęli na weneckiej galerze do Miasta. Ci też, odciekawszy aż do 17 dnia miesiąca sierpnia, przyплыnęli z Wielmożnym Panem Janem Komnenem⁹⁶, synem Wielmożnego Michała, z dwoma własnymi galerami oraz trzema genueńskimi i 4 dnia miesiąca września, w środę, roku 6851 (1342), zdobyli Trapezunt. Dziewiątego dnia tego samego miesiąca września, koronowano go [Jana III] na ambonie [kościół] Chryzokefalos. Wraz z jego przybyciem, ludność ze wszystkich stron [kraju] zbuntowała się przeciw temu, nastąpiły także ciężkie prześladowania i wiele rabunków. Wtedy to zabito archontów Amytżantarasów⁹⁷, a matkę Wielmożnego Pana Jerzego, Sargale⁹⁸, uduszono. Wraz z nią, taką samą śmierć poniosła także [Anna] Anachutlu, która panowała 1 rok, 1 miesiąc i 8 dni.

[36] W miesiącu czerwcu, roku 6851 (1343), *Amicjotańczycy* wszczęli bitwę i odeszli z niczym.

[37] [Kiedy] w miesiącu marcu w Limnii został zabity megaduks eunuch [Jan]⁹⁹, ten który więził Wielmożnego Pana Michała, wyprowadził się tam megaduks Scholaris i uwolnił Wielmożnego Pana Michała. Następnie przybył [do Trapezuntu] i 3 dnia miesiąca maja, w poniedziałek, roku 6852 (1344), rozpoczął rządy. W tym samym miesiącu 21 maja [Wielmożny Pan Michał] został koronowany. Swego syna [Jana], który sprawował władzę przez okres 1 roku i 8 miesięcy, pozbawił tronu i uwięził w grocie świętego Saby¹⁰⁰.

⁹⁶ JAN III KOMNEN (?–III 1362) – syn Michała Wielkiego Komnena i nieznaney z imienia matki; panował jako cesarz w Trapezuncie w latach 1342–1343(44).

⁹⁷ Cf. akapit 25.

⁹⁸ SARGALE – postać bliżej nieznaną (nie podaje jej *PLP*). Imię może być zniekształconym Sargul (MICHAŁ PANARETOS^{anb}, s. 234, przyp. 35).

⁹⁹ Cf. akapit 26.

¹⁰⁰ GROTA ŚW. SABY – usytuowana na północnym stoku i stromej skale Góry Mitry (*Minthron*). Mieściły się tam duże, prostokątne, ogrodzone miejsca i cztery kaplice, z których trzy znajdowały się na stromej skale, a jedna, wolno stojąca, poniżej. Ta ostatnia była wydrążona w skale, miała ok. 7 m wysokości i 12 m szerokości. Składała się z dwóch kaplic – jednej dużej o nieregularnej apsydzie, dziś ze śladami podstawy ołtarza, podwyższonej ambony i trzech liturgicznych nisz, oraz drugiej – mniejszej, być może będącej rozległym grobowcem o długości 2,90 m. Dekoracje grotty św. Saby są utrzymane we wczesnomonastycznym stylu, lecz trudno na ich podstawie ustalić czas ich powstania. PANARETOS w *Kronice* dwukrotnie wspomina tę grotę; MICHAŁ PANARETOS, p. 67, 69, akp. 37, 45. Szerzej cf. A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 231.

Panowanie Wielmożnego Pana Michała Wielkiego Komnena

[38] Gdy pozbawiono życia najwyższych archontów, urządami zostali obdarzeni: Wielmożny Nicetas Scholaris [który został] megaduksem, Jerzy Meizomates [mianowany] wielkim stratopedarchą¹⁰¹, Leon Kabazytes¹⁰² [który otrzymał urząd] wielkiego domestyka, Konstantyn Doranites [został] protowestiariuszem¹⁰³, a jego syn [Jan] – epikernesem¹⁰⁴, Jan Kabazytes¹⁰⁵ – wielkim logariastesem¹⁰⁶, syn Scholarisa – parakojmomenosem¹⁰⁷,

¹⁰¹ **WIELKI STRATOPEDARCHA** (*megas stratopedarches*) – termin, niekiedy oddawany jako ‘wielki kwatermistrz’, zarezerwowany dla dowódcy wojskowego, używany już w I i II wieku po n. Chr. Od V do IX wieku występuje jako synonim strategosa. Był on odpowiedzialny za aprowizację armii. W XIV i XV wieku funkcjonował w Bizancjum najczęściej tylko jako tytuł – A. KAZHDAN, *Stratopedarches*, [in:] ODB, vol. 3, s. 1966–1967.

¹⁰² **LEON KABAZYTES** – w latach 1344–1351 pełnił w Trapezuncie urząd wielkiego domestyka, a w 1351 roku protowestiariusza; znany jest tylko z *Kroniki* PANARETOSA. *PLP*, fasc. 5, nr 10011, s. 2.

¹⁰³ **PROTOWESTIARIUSZ** (*protovestiaros*) – drugi po parakojmomenosie urząd zarezerwowany dla pałacowego eunucha. Wzmianka o tym urzędzie pojawia się po raz pierwszy w 412 roku, później rzadko występuje w źródłach. W X–XI wieku ludzie na tym urzędzie dowodzili armią. W XII wieku stał się honorowym tytułem, a w XIII wieku tytuł ten nosiło wielu bizantyńskich arystokratów i wysoko postawionych osobistości. W XV wieku był to jeden z najwyższych tytułów. PSEUDO-KODINOS umieszcza go przed wielkim domestykiem w liście godności cesarskich – A. KAZHDAN, *Protovestiaros*, [in:] ODB, vol. 3, s. 1749.

¹⁰⁴ **PINKERNES** (u PANARETOSA również forma epikernes – <ἐ>πιϰέρνης) – prawdopodobnie od *epikerannymi*, ‘mieszać [wino]’; polskim odpowiednikiem tego urzędu jest ‘podczaszy’. Początkowo urząd ten pełnił pałacowy eunuch, od XIII wieku znaczenie tego funkcjonariusza wzrasta, aby z czasem sprowadzić termin już tylko do honorowego tytułu – A. KAZHDAN, *Pinkernes*, [in:] ODB, vol. 3, s. 1679.

¹⁰⁵ **JAN KABAZYTES** (?–V 1349) – pełnił w Trapezuncie funkcję megaduksa, od 1344 roku zajmował stanowisko wielkiego logaristes; znany jest tylko z *Kroniki* PANARETOSA. *PLP*, fasc. 5, nr 10010, s. 1.

¹⁰⁶ **LOGARISTES** – urzędnik finansowy, którego funkcją była wprawdzie kontrola wydatków. *Logaristai* służyli w różnych oddziałach, pojawiali się w prowincjonalnej administracji, w klasztorach i na służbie u osób prywatnych. Urząd wielkiego logaristes (*megas logaristes*) został utworzony przez Aleksego I Komnena (1081–1118), a wspomniany jest po raz pierwszy w 1097 roku. Początkowo służył jako główny kontroler. *Logaristai* znani są aż do XV wieku, urząd wielkiego logaristes występuje do XIV wieku – A. KAZHDAN, *Logaristes*, [in:] ODB, vol. II, s. 1244.

¹⁰⁷ **PARAKOJMOHENOS** – dosł. ‘śpiący przy boku [cesarza]’ – strażnik cesarskiej sypialni. Był to najwyższy urząd przyznawany eunuchom. Pochodzenie urzędu jest tajemnicze i legendarne, prawdopodobnie zastąpił urząd prepozyta świętej sypialni (*prepositus sacri cubiculi*).

Michał Mejzomates¹⁰⁸ [został mianowany] amyrtzantariosem¹⁰⁹, a Stefan Tzanichites [uzyskał urząd] wielkiego konstabla¹¹⁰.

[39] W miesiącu listopadzie, roku 6854 (1345), z rozkazu cesarza, Wielmożnego Michała, zostali zatrzymani megaduks Scholaris, wielki domestyk Mejzomates i pozostali spośród [urzędników]. Wtedy też Wielmożny Pan Jan Komnen został wysłany do Miasta. Zaś w roku 6855 (1347) zostały zdobyte [klasztor] Św. Andrzeja¹¹¹ i Ojnajon.

[40] W miesiącu wrześniu [roku 6856 (1347)]¹¹², I indykcji, wybuchła epidemia dżumy¹¹³, która zabiła wielu; dzieci, mężów, braci, matki oraz krewnych, a szerzyła się aż 7 miesięcy.

[41] Tego samego roku 6856 (1348), w miesiącu styczniu, Genuieńczycy¹¹⁴ zdobyli i zniewolili, a w końcu spalili Kerasunt.

Zmiany w funkcjonowaniu urzędu nastąpiły w połowie IX i na początku X wieku, wtedy to urząd ten obejmowali nie tylko eunuchowie (np. przyszły cesarz Bazyli I (867–886)). Później urzędnik ten odgrywał ważną rolę w administracji państwowej – A. KAZHDAN, *Parakoimomenos*, [in:] ODB, vol. 3, s. 1584; S. TOUGHER, *The Eunuch in Byzantine history and society*, London – New York 2008, s. 54–60.

¹⁰⁸ **MICHAŁ MEJZOMATES** – od 1344 roku amyrtzantarios w Trapezuncie; znany jest tylko z *Kroniki PANARETOSA*. PLP, vol. 7, nr 17619, s. 180–181.

¹⁰⁹ **AMYRTZANTARIOS** – cf. przyp. 81.

¹¹⁰ **KONSTABL** (gr. *konostaulos*) – odpowiednik koniuszego. Termin ten, wywodzący się z urzędu rzymskiego *comes stabuli*, istniejącego nadal w średnim Bizancjum pod nazwą komesa stajni cesarskich, powrócił do języka urzędowego Bizancjum w XI/XII wieku dzięki wpływowi Normanów i Łacinników. Urząd ten występował w przeważającej mierze w wersji wielkiego konstabla (*megas konostaulos*). Pierwszą znaną osobą obdarzoną tym urzędem, za panowania Jana III Watatzesa (1222–1254), był Michał Komnen Paleolog. A. KAZHDAN, *Konostaulos*, [in:] ODB, vol. II, s. 1147.

¹¹¹ **KLASZTOR ŚW. ANDRZEJA** – znajdował się na zachód od Trapezuntu – A. BRYER, *Greeks and Türkmens...*, s. 130. Zapewne chodzi o monaster na Przylądku Jazona (Yason Burnu) – MICHAŁ PANARETOS^{ang.}, s. 235, przyp. 39; MICHAŁ PANARETOS^{os.}, s. 125, przyp. 75.

¹¹² Tylko niektóre wydania podają w tym miejscu tę datę (L).

¹¹³ W oryg. ἡ πανούκλα (*panukla*) – słowo to zwykło się tłumaczyć jako 'dżuma'. Była to najprawdopodobniej czarna śmierć, wielka epidemia dżumy (*yersinia pestis*), która w 1347 roku pojawiła się wraz ze statkami, które wyruszyły z Kaffy, a zarazki roznieśli pasażerowie bądź szczury. Zaraza ogarnęła Konstantynopol i inne miasta bizantyńskie, a wkrótce potem dotarła także do Europy, w tym do Polski (1349), o czym wspomina w swych *Rocznikach* JAN DŁUGOSZ.

¹¹⁴ Przyjmuję w tym miejscu koniekturę Γενουιτών zamiast Ἰανουαίων.

[42] W tym samym roku, 29 dnia miesiąca czerwca, I indykcji, wielu Turków wkroczyło do Trapezuntu, prowadzonych przez *Achchesa Ainapaka*¹¹⁵ z *Erzyki*¹¹⁶, *Machmata Ejkeptarisa*¹¹⁷ z *Paipertu*¹¹⁸, dowódców *Amicjotańczyków*¹¹⁹: *Turalipeka*¹²⁰ i *Posdoganesa*, a wraz z nimi *Tziapnidowie*¹²¹. Toczyli bitwę przez trzy dni, aż odstąpili jako pohańbieni i pobici uciekinierzy, porzucając po drodze wielu Turków.

[43] 5 dnia miesiąca maja, we wtorek, roku 6857 (1349), z *Kaffy*¹²² podpłynęły [do Trapezuntu] dwie frankijskie galery. Z *Dafnus*¹²³ wyruszyła jedna nasza wielka galera i jedna mała oraz wystarczająca liczba barek. Ruszono do natarcia. Ponieważ Bóg nas opuścił, Frankowie odnieśli zwycięstwo. Polegli megaduks Jan Kabazytes i Wielmożny Michał Tzanichites, a [wraz z nimi] wielu innych. [Nasza] galera została spalona, a [na lądzie] Franków z trudem pochwycono i uwięziono, lecz galery odpłynęły¹²⁴.

¹¹⁵ *ACHCHES AJANPAK* – *AYNABEY* (bäg, bäi) ähi, prawdopodobnie rządzący Erzincanem i okolicami, w 1348 roku był głównodowodzący Turkami, przybył z Erzurum do Trapezuntu; w źródłach bizantyńskich (greckich) pojawia się tylko u PANARETOSA. *PLP*, fasc. 1, nr 451, s. 42.

¹¹⁶ *ERZYKA* – *ERZINKAM* (Erzincan), miasto nad Eufratem.

¹¹⁷ *MACHMAT EIKEPTARIS* – postać niezidentyfikowana, prawdopodobnie rządca Bajburtu; w 1348 roku był głównodowodzącym Turkami; w źródłach bizantyńskich (greckich) pojawia się tylko u PANARETOSA. *PLP*, fasc. 3, nr 5962, s. 91; MICHAŁ PANARETOS^{ang.}, s. 235, przyp. 42; MICHAŁ PANARETOS^{ros.}, s. 125, przyp. 81.

¹¹⁸ *PAIPERT* – *BAJBURT*, miasto na południe od Trapezuntu.

¹¹⁹ *POSDOGANES* – *BOZ DOĞAN*, w 1348 roku dowodził Turkami Amicjotańskimi (Turkmenami Ak Kojunlu); *PLP*, vol. 10, nr 23585, s. 55. Jest to, być może, nazwa plemienia, a nie imię własne.

¹²⁰ *TURALES* (*TURALIPEK*) – Turali Bey, Tur 'Ali, w 1348 roku był współgłównodowodzącym Turkmenami, w źródłach bizantyńskich (greckich) pojawia się tylko u PANARETOSA; MICHAŁ PANARETOS, s. 68, 70, 75, akp. 42, 52, 81; *PLP*, fasc. 12, nr 29162, s. 24.

¹²¹ *TZIAPNIDOWIE* – klan/plemię turkmeńskie Çepni. Prawdopodobnie w Cesarstwie Trapezuncim pojawiają się za panowania Andronika II Wielkiego Komnena, lub jeszcze wcześniej za rządów jego ojca – Manuela II. Lud ten z czasem posuwał się coraz dalej w głąb cesarstwa. W *Kronice* PANARETOSA po raz pierwszy wymienieni są pod datą 29 VI 1348 roku. Mniej więcej w tym okresie osiedlili się w dolinie rzeki Filabonites. Pod koniec XIV wieku zaczynają zasiedlać Cherianę. Szerzej cf. С.И. КАПНОВ, *История Трапезундской...*, s. 385–386.

¹²² *KAFFA* – miasto na Krymie, kolonia genueńska; dziś Teodozja (Ukraina).

¹²³ *DAFNUS* – od czasów starożytnych nazywano tak wschodnią przystań handlową w Trapezuncie; była to także nazwa dzielnicy miasta; szerzej cf. A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 197.

¹²⁴ Sens tekstu nie jest jasny, tłumaczenie tego miejsca jest jedynie subiektywną interpretacją.

[44] 15 dnia czerwca, roku 6857 (1349), z Kaffy ponownie przybyły trzy galery i jedna barka z Aminsus¹²⁵. Po wielu rokowaniach, pretensjach i żądaniach zawarto pokój, a Leontokastron¹²⁶ zostało przekazane [Frankom]. Wówczas to cesarza, Wielmożnego Pana Michała, zmogła choroba. W tym samym czasie przybył także do Trapezuntu z Kechriny¹²⁷ Wielmożny Nicetas Scholaris, [który] został mianowany megaduksem [i] pojął za żonę córkę Samsona¹²⁸. Panował zaś Wielmożny Pan Michał przez 5 lat i 7 i pół miesiąca.

Panowanie Wielmożnego Pana Aleksego III Wielkiego Komnena

[45] Trzynastego dnia miesiąca grudnia, w niedzielę, roku 6858 (1349), Wielmożny Pan Michał Komnen został zdetronizowany. Dwudziestego drugiego dnia tegoż miesiąca, we wtorek, przybył do Trapezuntu drugi syn Wielmożnego Pana Bazylego Komnena, Wielmożny Pan Jan¹²⁹, a po swoim dziadku zwany Aleksym, i przejął władzę cesarską. A wraz z [nim przybyła] władczyni matka, Wielmożna Pani Irena Wielka Komnena. Dwudziestego pierwszego dnia miesiąca stycznia w świątyni św. Eugeniusza, w dniu wspomnienia tegoż świętego, Aleksey III został koronowany. Wielmożnego Pana Michała uwięziono w grocie świętego Saby, i tam ogolił głowę na mnicha.

¹²⁵ **AMINSUS** – Amisos, miasto i port na zachód od Trapezuntu (dziś Samsun).

¹²⁶ **LEONTOKASTRON** – zwany przez mieszkańców Italii Leo Castro, Londo Castro oraz Bondocastri czyli Ponticocastron, a także Zamek Myszy – co było przeciwieństwem nazwy Zamek Lwa. Był to ufortyfikowany zamek zbudowany na najdalej wysuniętym na wschód przylądku Trapezuntu. Nie wiadomo czy ufortyfikowali go sami Grecy, czy dopiero Genuenńczycy, którzy weszli w jego posiadanie w pierwszych latach XIV wieku. Tu znajdowała się siedziba genueńskiego konsula i jego sztab oraz magazyn. Po odzyskaniu w 1349 roku Leontokastron pozostali tu aż do upadku miasta w 1461 roku – M. BALARD, *Łaciński Wschód. XI–XV wiek*, przekład W. CERAN, Kraków 2010, s. 369. Szerzej vide: A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 197–198.

¹²⁷ **KECHRINA** (Kenchrina) – miasto nad Morzem Czarnym, na zachód od Trapezuntu, między Trypolisem a Kerasuntem (zapewne ob. Kalecik Hisarüstü).

¹²⁸ **SAMSON** (gr. *Sampson*) – Michał Sampson, w 1355 roku w Trapezuncie sprawował urząd wielkiego stratopedarchy, znany tylko z *Kroniki PANARETOSA*. *PLP*, vol. 10, nr 24786, s. 171.

¹²⁹ **JAN WIELKI KOMNEN** – późniejszy cesarz Aleksey III Wielki Komnen (5 X 1338 – 20 III 1390), syn Bazylego Komnena i jego drugiej żony, Ireny Komneny. Panował w Trapezuncie od 1349 roku aż do śmierci. O jego panowaniu opowiada niemal połowa *Kroniki PANANRETOSA*.

Po upływie jednego roku odesłano go do Miasta wraz z tatasem¹³⁰ Michałem Samsonem, i wtedy też odbyły się swaty cesarza [Aleksego III].

[46] W tym samym roku, to jest 6858 (1350), wybuchły zamieszki i walki wśród archontów, a w miesiącu czerwcu zostali zatrzymani wielki stratopedarcha Wielmożny Teodor Doranites, zwany Pilelesem¹³¹, jego brat, protowestiariusz Konstantyn Doranites i cała jego rodzina, a każdy z nich uwięziony w pałacu archontów¹³². Po siedmiu dniach, tego samego miesiąca [czerwca], znowu zostali zwolnieni z aresztu.

[47] W miesiącu styczniu, w 6859 (1351) roku, Leon Kabazytes, który był protowestiariuszem, został uwięziony, a na jego miejsce powołano Pilelesa. Wtedy to odpłynął na galerze do Miasta tatas Michał Samson, w celu doprowadzenia do swatów, zdobycia księżniczki i przybycia z nią [do Trapezuntu].

[48] W tym samym roku, w miesiącu maju, w czwartek, Pileles i jego popiecznicy zdobyli twierdzę. Do niewoli wzięto zaś megaduksa Scholarisa. Ponownie uwolnił go podburzony tłum, a cesarz udał się do Trypolisu¹³³. Po zatrzymaniu Pilelesa, jego syna, oraz jego zięcia i dzieci Ksenitesa¹³⁴, zostali oni odesłani do Kechriny i [tam] uwięzieni.

[49] 3 dnia miesiąca września, V indykcji, roku 6860 (1351), z Miasta wraz z galerą przybyła pani Komnena Kantakuzena¹³⁵, córka sebastokratora¹³⁶,

¹³⁰ TATAS – najczęściej łączony z funkcją *paedagogus* – wychowawcy. Była to jedna z wyższych funkcji dworskich. A. KAZHDAN, *Tatas*, [in:] *ODB*, vol. 3, s. 2013–2014.

¹³¹ TEODOR DORANITES, zw. PILELES (?–VII 1352) – w latach 1349–1350 był wielkim stratopedarchą trapezunkim, od I 1351 roku protowestiariuszem; najwięcej informacji o nim znajdujemy w *Kronice PANARETOSA. PLP*, fasc. 3, nr 5887, s. 84.

¹³² W oryg. εἰς τὰ τῶν ἀρχόντων ὀσπίτια – τὸ ὀσπίτιον, dosł. ‘w pałacu archontów’. W średniowiecznej łac. *hospitium*, -ii n – ‘hotel, gospoda, mieszkanie, zakwaterowanie, szpital’. W grece nowożytnej σπιτίον – oznacza ‘dom’.

¹³³ TRYPOLIS – miasto nad Morzem Czarnym, na zachód od Trapezuntu (dziś Tirebolu).

¹³⁴ KSENITES – w 1351 roku był dowódcą wojsk w Trapezuncie. Znany jest tylko z *Kroniki PANARETOSA. PLP*, fasc. 8, nr 20855, s. 199.

¹³⁵ TEODORA KOMNENA KANTAKUZENA – córka Nicefora Kantakuzena, w latach 1351–1390 była cesarzową Trapezuntu. Zmarła w Konstantynopolu w czerwcu 1400 roku. *PLP*, fasc. 5, nr 12068, s. 221.

¹³⁶ SEBASTOKRATOR – wyraz złożony ze słów *sebastos* i [auto]krator. Tytuł utworzył cesarz Aleksy I Komnen (1081–1118) dla brata Izaaka. Za Komnenów był to najwyższy bizantyński

Wielmożnego Pana Nicefora Kantakuzena¹³⁷, który był najstarszym bratankiem cesarza Rzymian, Wielmożnego Pana Jana Kantakuzena¹³⁸. Najpierw 28 dnia [września] został pobłogosławiony jej związek małżeński z cesarzem [Aleksym III] w klasztorze św. Eugeniusza¹³⁹.

[50] W tym samym zatem roku, to jest 6860 (1351), 22 września, z władczynią, matką cesarza, wyprawiliśmy się do Limnii przeciw sprawującemu tam zwierzchnictwo Konstantynowi Doranitesowi, który był bratem protowestiariusza Pilelesa. Po spędzeniu tam trzech miesięcy, znowu powróciliśmy [do Trapezuntu].

tytuł nadawany synom i braciom cesarza. Po 1204 roku przejęty przez Cesarstwo Łacińskie. Sebastokratorowi przysługiwał niebieski kolor, i tylko on miał prawo podpisywać dokumenty niebieskim atramentem, przy czym pieczęć była przymocowywana za pomocą niebieskiego jedwabnego sznurka. Nosił niebieskie buty oraz czerwoną tunikę, a diadem musiał mieć w kolorach czerwonym i złotym. A. KAZHDAN, *Sebastokrator*, [in:] ODB, vol. III, s. 1862.

¹³⁷ NICEFOR KANTAKUZEN – w latach 1351–1355 był sebastokratozem; w 1355 roku namiestnikiem w Adrianopolu. Spokrewniony z cesarzem bizantyńskim Janem VI Kantakuzenem. PLP, fasc. 5, nr 10986, s. 98.

¹³⁸ JAN VI KANTAKUZEN (ok. 1295 – 15 VI 1383) – w latach 1347–1354 był cesarzem bizantyńskim. Pochodził z arystokratycznej rodziny bizantyńskiej. Jego pierwszy znany tytuł to megas papias (1320). Wiadomo, że ok. 1325 roku został wielkim domestykiem. W wojnie domowej był stronnikiem Andronika III, a następnie jego ministrem, czyli faktycznie kierownikiem państwa (od 1341 roku był współcesarzem). Jako uzurpator koronował się na cesarza w Adrianopolu w maju 1346 roku. Następnie 3 lutego 1347 roku wkroczył do Konstantynopola, gdzie został uznany za cesarza. 13 maja koronował go patriarcha Konstantynopola. Przez następne lata rządził w imieniu prawowitego władcy, Jana V Paleologa. Ostatecznie w 1354 roku Jan V wyzwolił się spod władzy Kantakuzena, który abdykował i usunął się do klasztoru. Jako mnich Jozafat (gr. biz. Joasaf) spędził tam prawie 30 lat, nie stroniąc jednak od polityki. Zmarł 15 czerwca 1383 roku na Peloponezie.

¹³⁹ KLASZTOR ŚW. EUGENIUSZA – usytuowany dokładnie we wschodniej części zamku (cytadeli) w Trapezuncie, na niewielkim wzgórzu ponad wschodnim wąwozem. Związany z kultem św. Eugeniusza. Pierwsza wzmianka o kulcie tego świętego w Trapezuncie i sanktuarium lub kościele pod wezwaniem męczennika pochodzi od PROKOPIUSZA z CEZAREI, z dzieła *O budowlach*. Z pewnością w 1021/1022 roku, za cesarza Bazylego II, znajdował się w Trapezuncie kościół, który ok. 1219 roku został przebudowany na bazylikę. Po doszczętnym zniszczeniu przez pożar w 1340 roku został następnie odbudowany i powiększony, a po 1350 roku umieszczono na nim portrety osiemnastu władców z dynastii Wielkich Komnenów rządzących między 1204 a 1349 rokiem. Przypuszczalnie klasztor pod wezwaniem św. Eugeniusza, patrona Wielkich Komnenów, mógł otrzymywać przywileje od wszystkich cesarzy trapezunckich poczynając od Aleksego I do Aleksego III Wielkiego Komnena. Szerzej – A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 222–224.

[51] W miesiącu styczniu, tego samego [6860] (1352), roku pikernes¹⁴⁰ Jan Tzanichites¹⁴¹ bezprawnie najechał i opanował zamek Tzanichę¹⁴². W tym samym roku, w miesiącu kwietniu, wyprawił się tam cesarz i władczyni, i przywrócili tam pokój. W tym samym roku, w miesiącu lipcu w zamku w Kechrinie, Pileles, jego syn i zięć zostali skazani na śmierć przez uduszenie.

[52] W tym samym 6860 (1352) roku, w miesiącu sierpniu, siostra cesarza, Wielmożna Pani Maria Wielka Komnena¹⁴³ wyjechała [z Trapezuntu], aby poślubić syna *Turalesa*¹⁴⁴, *Chutlupeka*¹⁴⁵, emira *Amicjotańczyków*.

[53] W tym samym roku i miesiącu [sierpniu] okręty weneckie napadły Genuńczyków i spłonęło wiele łodzi.

[54] W tym samym miesiącu czerwcu¹⁴⁶, roku 6862 (1354), więzień¹⁴⁷ Scholaris zbiegł do Kerasuntu. A potem to, co się wydarzyło, i to co było między tymi wypadkami, doniesienia i poselstwa, któż może opisać?

[55] 25 dnia miesiąca marca, roku 6863 (1355), megaduks Scholaris, jego syn parakojmomenos wraz z jedną galerą i jedenastoma barkami¹⁴⁸ napadli na Trapezenut. Wtedy też przybył z nimi protowestiariusz Bazyli Chupakas¹⁴⁹. Po licznych niepokojach i przeprowadzonych rozmowach znowu zapanał spokój, a Scholaris i jego stronnicy powrócili do Kerasuntu.

¹⁴⁰ W oryg. πικέρνης (πινκέρνης) – cf. przyp. 104.

¹⁴¹ JAN TZANICHITES – w 1352 roku był pinkernesem (podczaszym) w Trapezuncie; znany tylko z *Kroniki PANARETOSA*. *PLP*, fasc. 11, nr 27774, s. 208.

¹⁴² TZANICHA – zamek znajdujący się na południe i nieco na zachód od Trapezuntu, niedaleko od Golachy, w temie Chaldii (dziś Canca).

¹⁴³ MARIA WIELKA KOMNENA – księżniczka trapezuncka, córka Bazylego Wielkiego Komnena i jego „drugiej żony”, Ireny Komneny. Znana jest tylko z *Kroniki PANARETOSA*. *PLP*, fasc. 5, nr 12070, s. 222.

¹⁴⁴ *TURALES* – cf. przyp. 120.

¹⁴⁵ *CHUTLUPEKES* – FAHREDDIN KUTLUĞ BEĞ (?–1389), w latach 1352–1389 emir Białych Baranów (Ak Kojunlu, Turkmenów), syn Turali Bega, w VII 1365 roku przybył do Trapezuntu; w *Kronice PANARETOSA* pojawia się kilkakrotnie, MICHAŁ PANARETOS, akp. 52, 68, 81. *PLP*, fasc. 12, nr 29747, s. 90.

¹⁴⁶ Tak jest w wydaniu, zapewne w tym lub wcześniejszym akapicie jest błąd.

¹⁴⁷ W oryg. ὁ Σχολάρης φυγαδίας – dosł. ‘Scholaris banita / wygnaniec’.

¹⁴⁸ W oryginale jest βάλκας, co jest równoznaczne z formą βάρκας.

¹⁴⁹ BAZYLI SCHOLARIS zw. CHUPAKAS (Chupaks) – w 1355 roku w Trapezuncie sprawował urząd protowestiariusza; znany tylko z *Kroniki PANARETOSA*. *PLP*, vol. 12, nr 30968, s. 233.

[56] W tym samym roku 6863 (1355), w miesiącu maju, VIII indykcji, cesarz, uzbroiwszy dwie galery i dostatecznie dużo małych łodzi, wyruszył do Kerasuntu razem z władczynią matką oraz metropolitą przeciw Scholarisowi. [Jednak] Scholaris przebywał wówczas w Kechrinie, zaś parakojmomenos [jego syn] w Kerasuncie. Po stoczonej bitwie i wojnie zawarto przymierze, a Kerasunt ukorzył się przed cesarzem. Parakojmomenos wyjechał [z Kerasuntu] i udał się do swego ojca do Kechriny, gdzie wokół Scholarisa zgromadzili się wszyscy jego zwolennicy. Cesarz odesłał do Trypolisu władczynię i wojsko, następnie sam tam przybył, a kiedy już zgromadził jeźdźców, odjechał. Od morza i lądu zatrzymał wszystkich w Kechrinie. Wybuchła wojna, [jednak w końcu mieszkańcy miasta] ukorzyli się przed cesarzem i pozdrowili go okrzykami. Cesarz, a wraz z nim [wszyscy] jego [stronnicy] opuścili Kechrinę, zaś Scholaris i jego poplecznicy pozostali w niej. Wtedy z Limnii przybył protowestiariusz, a z nim jego [poplecznicy].

[57] Około miesiąca sierpnia, tego samego 6863 (1355), roku duks Chaldii¹⁵⁰, Jan Kabazytes wyprowadził się z wojskiem. Przybył i zdobył Cherianę¹⁵¹, i zniewolił ją. Wtedy też została wyzwolona Sorogajna¹⁵², która poddała się cesarstwu.

[58] W tym samym roku Wielmożny Pan Michał Wielki Komnen opuścił Miasto i przedostał się aż do Sulchation¹⁵³ i ponownie powrócił [do Konstantynopola].

[59] W miesiącu październiku, IX indykcji, roku 6864 (1355), wielki domestyk Mezmomates i wielki stratopedarcha Samson wyruszyli do Trypolisu i [dotarli] aż do Kechriny, gdzie schwytali Scholarisa i jego popleczników. Przybyli [do Trapezuntu] i zapanował pokój.

[60] 27 dnia miesiąca listopada, w piątek, IX indykcji, roku 6864 (1355), z powodu diabelskiego spisku wyruszyliśmy z cesarzem na Cherianę. Początkowo wygrywaliśmy, okrążaliśmy [wroga] i braliśmy do niewoli, jednak

¹⁵⁰ CHALDIA – tem na południe od Trapezuntu (dziś Gümüşhane).

¹⁵¹ CHERIANA – tem Cheriana położony na południe od Trapezuntu (dziś Uluşiran).

¹⁵² SOROGAJNA – zamek znajdujący się na południowy zachód od Trapezuntu (dziś Soruyana; MICHAŁ PANARETOS^{anb} s. 238: Yalınkavak).

¹⁵³ SULCHATION – miejsce identyfikowane jako Sulchat (Stary Krym), ważne miasto Złotej Ordy i Tatarów Krymskich.

około godziny szóstej¹⁵⁴, kiedy to [zaczął] nas ścigać niewielki oddział Turków, rzuciliśmy się do bezładnej ucieczki. Wtedy zostało zabitych około 50 chrześcijan i rozpędzono wiele koni. Duks Chaldii, Jan Kabazytes został ujęty i, gdyby nie było z nami Pana Boga Naszego, ja sam poniósłbym śmierć. Lecz dzięki boskiej pomocy mój koń miał jeszcze wiele siły i, podążając za cesarzem, zostaliśmy uratowani. Po trzech dniach dotarliśmy do Trapezuntu.

[61] Wtedy to także narodził się syn cesarza Wielmożny Andronik, nie był on jednak dzieckiem cesarzowej¹⁵⁵, lecz pochodził od innej matki.

[62] 19 dnia miesiąca grudnia, X indykcji, roku 6865 (1356), wyruszyliśmy wraz z cesarzem do Limnii, aby wziąć udział w [cesarskiej] ceremonii¹⁵⁶ Bożego Narodzenia w Kerasuncie i święcie Objawienia¹⁵⁷ w Jazonii¹⁵⁸; zostało także zabitych czternastu Turków. Wyruszyliśmy zatem do Limnii, ponownie zawróciliśmy, a po całych trzech miesiącach, które tam spędziliśmy, cali i zdrowi dotarliśmy do Trapezuntu.

[63] 6 dnia miesiąca kwietnia, X indykcji, w Wielki Czwartek, tego samego roku 6865 (1357), cesarzowi urodziła się córka, Wielmożna Anna, z naszej cesarzowej, Wielmożnej Pani Teodory.

[64] W miesiącu maju, X indykcji, roku 6865 (1357), cesarz wyruszył wraz z wojskiem do Parcharis¹⁵⁹ i przemierzył całe owo Parcharis.

[65] W sobotę, 11 dnia miesiąca listopada, XI indykcji, 6866 (1357), roku przybyła władczyni Synopy, Wielmożna Pani Eudocja¹⁶⁰, córka Wielmożnego Pana Aleksego (II) Wielkiego Komnena.

¹⁵⁴ Godzina 6, wedle naszej rachuby czasu było to południe.

¹⁵⁵ Cesarzową była wtedy Teodora Komnena Kantakuzena.

¹⁵⁶ W oryg. ποιήσαντες τὴν πρόκυψιν – wyrażenie to należy rozumieć jako ‘uroczyste pojawienie się cesarza w kościele lub pałacu’.

¹⁵⁷ Święto Teofanii w oryg. τῶν Φώτων – święto Chrztu Pańskiego, obchodzone w styczniu.

¹⁵⁸ **JAZONIA** – przylądek Jazona, na zachód od Trapezuntu, na wschód od miasta Ojnon; nazwa pochodzi od imienia argonauty Jazona (dziś Yason Burnu, Cape Jason). Cf. cz. I, przyp. 18; tłum. przyp. 111.

¹⁵⁹ Cf. przyp. 82.

¹⁶⁰ **EUDOCJA KOMNENA** – despina (pani) Synopy, 11 listopada 1357 roku przybyła do Trapezuntu. Znana tylko z *Kroniki PANARETOSA*. *PLP*, fasc. 5, nr 12063, s. 220.

[66] 13 dnia tego samego miesiąca [listopada], w poniedziałek, XI indykcji, tegoż samego 6866 (1357) roku, z powodu naszych zaniedbań [w wystawianiu] straży, *Chatzymyris*¹⁶¹, syn *Pairamesa*, wtargnął do Matzuki¹⁶² wraz z wielkim wojskiem, nabrał mnóstwo jeńców, bydła i [innych] łupów, to jest [złupił okolice] od Paleomatzuki aż po Dikaisimon¹⁶³.

[67] W tym samym roku [6866] (1358), 22 dnia miesiąca stycznia, przybył z Konstantynopola do Trapezuntu w charakterze posła Jan Leontostetos¹⁶⁴.

[68] 22 dnia miesiąca sierpnia, w środę, XI indykcji, 6866 roku (1358), przybyła do Trapezuntu władczyni-chatun¹⁶⁵, Wielmożna Pani Maria, siostra cesarza [Aleksa III], zamężna z *Amicjotańczykiem Chutlupekiem*.

[69] 29 dnia miesiąca sierpnia, w środę, XI indykcji, 6866 (1358) roku, córka cesarza, Wielmożnego Pana Bazylego, Wielmożna Pani Teodora wyruszyła z [Trapezuntu], aby poślubić emira *Chadzymyrisa*, syna *Pairamesa*. A družbą był Wielmożny Pan Bazyli Chupakas Scholaris.

[70] 17 dnia miesiąca września, w poniedziałek, XII indykcji, 6867 (1358) roku, po kolacji¹⁶⁶ cesarzowi urodził się syn, który po dziadku został nazwany Bazylim.

[71] W miesiącu kwietniu, XIII indykcji, 6868 (1360) roku, cesarz wyruszył do Chaldii, aby wybudować zamek Kukos¹⁶⁷, lecz gdy z *Paipertos* przybył *Chotzialatifes* wraz z 300 jeźdźcami, przeszkodził [cesarzowi]. Wtedy też cesarz uwolnił Jana Kabazytesa z pełnionego przezeń zwierzchnictwa.

¹⁶¹ **CHATZYMIRIS** – **IBRAHIM HAÇI EMIR**, emir Chalibii, bę Ojnajonu w latach 1357–1361, był głównodowodzącym Turkami, w *Kronice* Panaretosa pojawia się kilkakrotnie; cf. MICHAŁ PANARETOS, akp. 69, 77, 104; *PLP*, fasc.12, nr 30732, s. 208.

¹⁶² **MATZUKA** – prowincja i miasto Matzuka, na południe od Trapezuntu; obecnie region i miasto Mačka.

¹⁶³ **DIKAISIMON** – klasztor znajdujący się w *bandonie* Matzuki, niedaleko od miasta Matzuka (dziś Cevizlik).

¹⁶⁴ **JAN LEONTOSTETOS** – apokryzjariusz (poseł) Jana V Paleologa; znany tylko z *Kroniki* PANARETOSA. *PLP*, fasc. 6, nr 14724, s. 167.

¹⁶⁵ W oryg. ἡ δεσποινάχαι – ‘władczyni chatun’ *vel* ‘despina chatun’.

¹⁶⁶ Odpowiedniki łac. *completorium* – czas od godziny 6 wieczorem do północy.

¹⁶⁷ W oryg. κτίζειν τοῦ κοῦκου – o tym problematycznym wyrażeniu szerzej w rozdziale II.

[72] Piątego dnia miesiąca maja, w środę, XIV indykcji, roku 6869 (1361), o godzinie piątej¹⁶⁸, nastąpiło zaćmienie słońca, którego nie było jeszcze za naszych czasów; wtedy to gwiazdy pokazały się na niebie, a trwało ono półtorej godziny. Cesarz, Wielmożny Pan Aleksy [III] i jego matka, Wielmożna Pani Irena, niektórzy spośród archontów, a wraz z nimi i ja, w odpowiednim czasie znaleźliśmy się w klasztorze Sumela¹⁶⁹ w Matzuze, i modliliśmy się, i wzywaliśmy pomocy.

[73] W tym samym roku 6869 (1360), pół roku wcześniej, 6 dnia miesiąca grudnia, cesarz udał się do Limnii. Spędził tam około trzech i pół miesiąca, i znów tu powrócił.

[74] W tym samym roku 6869 (1360/1361), z Miasta przybył poseł Leon-tostetos, od cesarza, Wielmożnego Pana Jana [V] Paleologa, aby wyswatać naszego cesarza.

[75] W 6869 (1361) roku, XIV indykcji, 30 dnia miesiąca czerwca, w środę wieczorem¹⁷⁰, zmarł megaduks Nicetas Scholaris. Cesarz wielce się smucił, a gdy stał w orszaku pogrzebowym tegoż [Scholarisa], przywdział białe [szaty] na znak żałoby, jak to było w zwyczaju władców.

[76] 23 dnia miesiąca lipca, w piątek, XIV indykcji, 6869 (1361) roku, namiestnik¹⁷¹ *Chotzialatifes* z *Paipertios*¹⁷² zabrał ze sobą wyborowe wojsko

¹⁶⁸ O godzinie 11.

¹⁶⁹ **KLASZTOR SUMELA** – klasztor Dziewicy Marii (Panagii) w Sumeli wybudowany na zboczu wznoszącym się nad doliną rzeki Panagii, po zachodniej stronie góry Mela, ok. 40 km na południe od Trapezuntu. Wzniesiony został na wysokości 1150 m n.p.m. Według tradycji z X wieku klasztor został ufundowany w IV wieku przez dwóch mnichów pochodzących z Aten: Barnabę i Sofroniusza. Ci, dzięki sennemu objawieniu, udali się na górę Mela, gdzie na zewnątrz jaskini znaleźli ikonę Dziewicy Marii, jedną z trzech legendarnych ikon Bogurodzicy (*Theotokos*) przypisywanych św. Łukaszowi. Rozkwit klasztoru przypada na czas rządów Wielkich Komnenów. Szczególnie zasłużyli się dla niego Jan II, Aleksy II, Bazyli i Aleksy III. Ostatni z wymienionych władców ok. 1360–1364 roku sfinansował jego renowację. Ufortyfikował on budowlę, wyposażając ją w nowe mury i wieże. Z 1364 roku pochodzi chryzobulla Aleksego III nadająca klasztorowi przywileje. Następca Aleksego, Manuel III Wielki Komnen podarował mnichom relikwiarz do przechowywania relikwii Św. Krzyża.

¹⁷⁰ W oryg. ὥρα τοῦ ἀποδείπνου – dosł. ‘w porze po wieczornym posiłku’ *vel* ‘completo-rium’ – pora między 6 wieczorem a północą, kolacja, kompleta. Cf. przyp. 166.

¹⁷¹ W oryg. κεφαλὴ – tu jako: ‘namiestnik, zarządca’.

¹⁷² **CHOTZIALATIFES Z PAIPRETIOS** – **HOCÁ LÁTIF** z Bajburtu (Armenia) 1360–1361 dowódca Turków. *PLP*, fasc. 12, nr 30917, s. 226.

[w liczbie] około 400, a może i więcej, wyruszył na Matzukę, [skierował się] ku Lacharnie¹⁷³ i Chasdenisze¹⁷⁴. Skoro mieszkańcy Matzuki zajęli zawczasu przejście, zabili około 200 Turków i wielu schwytali. [Zdobyli] konie i wielkie zapasy żywności. Ścinają głowę samemu *Chotzialatifesowi* i nazajutrz przez cały Trapezunt niosą w triumfalnym pochodzie głowy tychże [sc. Turków].

[77] Trzynastego dnia miesiąca grudnia, XV indykcji, 6870 (1361) roku, wraz z cesarzem udaliśmy się do Chalibii, do fortyfikacji *Chatzymyrisa*, syna *Pairamesa*, który w Kerasuncie wyszedł na spotkanie tegoż [cesarza] i przyłączył się do nas. Od Chalibii drogą lądową przybyliśmy do Kerasuntu, a towarzyszyli nam, prawie jak poddani, emir *Chatzymyris* i Turcy.

[78] W miesiącu października, XV indykcji, 6870 (1361) roku, *Achchi Ajnapak z Erzynki*¹⁷⁵, oblegał przez 16 dni zamek *Golacha*¹⁷⁶, postawił machinę [oblężniczą] i podniósł wrzawę wojenną. Lecz dzięki Bogu, ponieważ niczego nie udało mu się dokonać, odszedł ze wstydem i z pustymi rękami. Wtedy cesarz wybudował w *Kordyle*¹⁷⁷ świątynię świętego *Fokasa* i ufundował klasztor pod jego wezwaniem.

[79] W tym samym 6870 (1361/1362) roku, [cesarstwem] wstrząsnęła zaraza dymienicy¹⁷⁸, i srożyła się przez cały rok. Zaś w okresie letnim i w czasie upałów stała się najgwałtowniejsza i dręczyła wielu, i wielu też zabiła.

¹⁷³ **LARACHNA** – (u Panaretosa Lacharna) zamek na południe od Trapezuntu; niedaleko Sumeli (dziś Larchan / Akarsu, cf. MICHAŁ PANARETOS^{ang.}, s. 240, przyp. 76).

¹⁷⁴ **CHASDENICHA** – zamek niedaleko od Larachny, na południe od Trapezuntu (dziś Gizenica, Yukarı Chortokopin, Hortokobubala – cf. A.A.M. BRYER, *Rumlar ve Türkmenler, Karadeniz istinasi*, çev. M.S. DİNÇEL, M. KEÇİŞ, KID 8, 2014, s. 220).

¹⁷⁵ **ERZYŃKA** – w innym miejscu *Kroniki Erzyka*, chodzi o Erzincan (tur., wym. Erzindzan). Por. przyp. 458.

¹⁷⁶ **GOLACHA** – zamek znajdujący się na południowy zachód od Trapezuntu (dziś Bahçelik / Çolaşana).

¹⁷⁷ **KORDYLE** – zamek i klasztor św. Fokasa znajdujący się nad Morzem Czarnym, na zachód od Trapezuntu (dziś Akçakale).

¹⁷⁸ W oryg. βουβώνος – czyli dżuma dymieniczna.

[80] Około miesiąca marca, tego samego 6870 (1362) roku, cesarz i władcy oraz jego matka udali się do Mezochaldii¹⁷⁹, tak z powodu zarazy, jak i z powodu ucieczki Jana Komnena¹⁸⁰ z Adrianopola i przybycia tegoż do Synopy. Tam też ów umarł. Wtedy władcy wyprawili się z Chaldii, nie przybyli [jednak] do zamku w Trapezuncie, ponieważ zaraza zbierała tam największe żniwo. [Tak] rozpoczął się miesiąc czerwiec, lecz [nadal] zamieszkiwali u świętego Jana Hagiastesa, na wzgórzu Mintros¹⁸¹. Przybył wtedy poseł od *tzalepego Tatzatinesa*¹⁸² ze swatami. Wtedy też niektórzy powstali przeciwko cesarzowi. Z więzienia uciekł wówczas syn Wielmożnego Pana Jana Komnena, udał się do Kaffy, a następnie do Galaty¹⁸³.

[81] W miesiącu kwietniu, I indykcji, 6871 (1363) roku, udaliśmy się na cesarskiej galerze do Wielkiego Miasta, wielki logoteta¹⁸⁴ Wielmożny Jerzy Scholaris oraz piszący to protosebastos¹⁸⁵ i protonotariusz¹⁸⁶ Michał Panaretos. Pokłoniliśmy się z uznaniem i zobaczyliśmy się z cesarzem, Wiel-

¹⁷⁹ MEZOCHALDIA – zamek znajdujący się na południe od Trapezuntu (dziś lokowane jako Kouazi, Kovanskale, względnie Torul, Keçikayakale – cf. A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 312; A.A.M. BRYER, *Rumlar...*, s. 192 i 220; MICHAŁ PANARETOS^{anag.}, s. 240–241, przyp. 80).

¹⁸⁰ JAN KOMNEN – cf. przyp. 96.

¹⁸¹ KLASZTOR ŚW. JANA HAGIASTESA (Święciela) usytuowany na szczycie Góry Mitry (*Minthrion*), znajdował się powyżej klasztoru Teoskepastos. Posiadamy o nim niewiele informacji i nie wiemy, jak długo istniał. Szerzej A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 228.

¹⁸² TATZIATINES – TAGĖDDĪN / TACCEDDIN (?–24 X 1386), w latach 1362–1382 był emirem Turków w Niksar (Neocezareii). *Tzalepes* to grecka wersja tureckiego słowa *çelebi*, 'książe, pan'. *PLP*, fasc. 11, nr 27539, s. 184.

¹⁸³ GALATA (Pera, Syki) – dzielnica genueńska w Konstantynopolu.

¹⁸⁴ LOGOTETA (*logothetes*) – ogólny termin opisujący wysokiego urzędnika stojącego na czele jednego z wielu oddziałów, głównie, choć nie wyłącznie, zajmującego się sprawami fiskalnymi. Pochodzenia urzędu pozostaje niejasne. Aleksey I Komnen (1081–1118) próbował skoordynować państwową administrację i poddać ją pod kontrolę jednego urzędnika – *logothetes ton sekreton* – później zastąpionego przez wielkiego logotetę. A. KAZHDAN, *Logothetes*, [in:] *ODB*, vol. II, s. 1247.

¹⁸⁵ PROTOSEBASTOS – wysoki tytuł na dworze bizantyńskim, utworzony przez Aleksego I Komnena (1081–1118). Wśród bizantyńskiej arystokracji pierwszym protosebastosem był prawdopodobnie Michał Taronites, szwagier Aleksego I. W XII wieku tytuł protosebastosa był przyznawany osobom blisko spokrewnionym lub spowinowaconym z cesarzem. Czasami był używany jako synonim sebastokratora. W XIV wieku PSEUDO-KODYNOS umieszcza ten tytuł między wielkim logotetą a pinkernesem. A. KAZHDAN, *Protosebastos*, [in:] *ODB*, vol. III, s. 1747–1748.

¹⁸⁶ PROTONOTARIUSZ (u PANARETOSA w tekście *protonotaris*) – przełożony pisarzy, zwierzchnik kancelarii monarszej. N. OIKONOMIDES uważał, iż urzędnik ten w XIV wieku był osobistym sekretarzem cesarza. A. KAZHDAN, *Protonotarios*, [in:] *ODB*, vol. III, s. 1746.

możnym Panem Janem [V] Paleologiem. Spotkaliliśmy się również z cesarzem-mnichem, Wielmożnym Jozafatem¹⁸⁷ Kantakuzenem, patriarchą, Wielmożnym Kalikstem¹⁸⁸, księżniczkami i synami cesarza oraz z samym kapitanem i podestą¹⁸⁹ Genuńczyków w Galacie Leonardo Temuntato¹⁹⁰. Wtedy zgodziliśmy się na to, aby w związek małżeński wstąpili syn cesarza Paleologa z córką cesarza Trapezuntu, Wielmożnego Pana Aleksego Wielkiego Komnena. Wyruszyliśmy 5 dnia miesiąca czerwca. W tym samym 6871 (1363) roku, 15 dnia miesiąca sierpnia, chcieliśmy¹⁹¹ jeszcze spotkać się z zięciem [cesarza] *Chutlupekiem*¹⁹², synem *Turalesa*, lecz nie doszło do spotkania, ponieważ zaraza dotknęła Turków. 27 dnia [miesiąca sierpnia] powróciliśmy do Trapezuntu.

[82] 27 dnia miesiąca października, w piątek¹⁹³, II indykcji, 6872 (1363) roku, kiedy cesarz zatrzymał się nad rzeką świętego Grzegorza¹⁹⁴, na wznie-sieniu Katabatos, nagle spośród archontów Kabazytesów i wielki logoteta, Wielmożny Pan Jerzy Scholaris oraz inni rzucili się na niego i ścigali go od tego miejsca aż do jego trapezunckiej twierdzy. Pojmano i uwięziono uciekających lądem Kabazytesów, podczas gdy wielki logoteta wraz ze swoimi [sc. stronnikami] uszedł do Kerasuntu, a następnie do Aminsus. Wtedy też metropolita Trapezuntu Nifon Pterygionites¹⁹⁵, uczestnik spisku, został zamknięty w klasztorze Sumela w Trapezuncie. 29 dnia miesiąca grudnia,

¹⁸⁷ JOZAFAT (gr. Joasaf) – mniszę imię cesarza Jana VI Kantakuzena.

¹⁸⁸ KALIKST I – gr. Kallistos, był dwukrotnie patriarchą Konstantynopola, po raz pierwszy w latach 1350–1354, złożony z tronu patriarchszego przez synod z powodu oporu wobec uzurpatorskich poczynań Jana VI Kantakuzena. Na jego miejsce powołano patriarchę Filoteusza. Po dojściu do władzy Jana V Paleologa został przywrócony na tron patriarchy w Konstantynopolu (1355–1363). Wykazał się jako obrońca przywilejów patriarchy oraz autorytetu kościoła bizantyńskiego. *PLP*, fasc. 5, nr 10478, s. 44–46.

¹⁸⁹ PODESTA – stały reprezentant doży i republiki w innym mieście.

¹⁹⁰ LEONARDO TEMUNTATO – LEONARDO DI MONTALDO, późniejszy doża genueński (1383–1384), wówczas kapitan i podesta Genuńczyków na Wschodzie (1362–1363). Jego biogram jest względnie dobrze znany dzięki źródłom. *PLP*, fasc. 11, nr 27570, s. 188.

¹⁹¹ W oryg. *và ἐσμιχθῶμεν* – *và* z ind. aor. może oznaczać życzenie bądź chęć.

¹⁹² CHUTLUPEKES – FAREDDİN KUTLUĞ BEG, emir Białych Baranów (Ak Kojunlu, 1352–1389). *PLP*, fasc. 12, nr 30976, s. 233.

¹⁹³ W tłumaczeniu angielskim błędnie: w sobotę (MICHAEL PANARETOS^{ang.}, s. 39).

¹⁹⁴ RZKA ŚW. GRZEGORZA – przepływa po wschodniej stronie murów zamku w Trapezuncie.

¹⁹⁵ NIFON PTERYGIONITES – metropolita Trapezuntu (1351–1364). *PLP*, fasc. 10, nr 23889, s. 83.

w piątek, wielki logoteta powrócił dzięki rozjemstwu Ntzianotesa Spinuli¹⁹⁶ i Stefana Daknopinesa¹⁹⁷.

[83] W tym samym roku, a zatem 6872 (1364), II indykcji, 19 dnia miesiąca marca, w Wielki Wtorek, zmarł metropolita Trapezuntu, Wielmożny Pan Nifon, który – będąc nadal w Sumeli – walczył z chorobą zapalenia opłucnej. Jak przystało arcykapłanowi, został pogrzebany w [kościel] Chryzokefalos, w grobowcu metropolity, Wielmożnego Barnaby. A [na metropolite] został wybrany skeuofylaks¹⁹⁸ Józef Lazaropulos¹⁹⁹, [który następnie] udał się do Miasta.

[84] 16 dnia miesiąca grudnia, o świcie w poniedziałek, III indykcji, 6873 (1364) roku, cesarzowi urodził się syn, któremu nadano imię Manuel²⁰⁰.

[85] 13 dnia miesiąca kwietnia, tego samego 6873 (1365) roku, w Wielką Niedzielę Paschalną, kiedy to cesarz przebywał na targu²⁰¹, między konsulem

¹⁹⁶ NTZIANOTES SPINULA – GIANOTTI (?) SPINOLA, bliżej nieznany, wiemy tylko, iż pochodził z genuńskiej rodziny Spinola.

¹⁹⁷ STEFAN DAKNOPINES – bliżej nieznany, nie został zidentyfikowany w *PLP*, cf. *PLP*, fasc. 3, nr 5034, s. 4.

¹⁹⁸ SKEUOFYLAKS – ‘nadzorca naczyń [liturgicznych]’. Zazwyczaj urząd ten powierzano duchownemu, który sprawował pieczę nad świętymi kosztownościami i liturgicznymi naczyniami. Odgrywał ważną rolę w ceremoniale kościelnym i podczas liturgii, zwłaszcza w patriarchacie konstantynopolańskim; nierzadko funkcja ta była drogą do patriarchatu. W klasztorach funkcję tę pełnili mnisi lub mniszki. A.M. TALBOT, *Skeuophylax*, [in:] *ODB*, vol. III, s. 1909–1910.

¹⁹⁹ JÓZEF LAZAROPULOS (ok. 1310–1369) – ur. jako Jan Lazaropulos, w latach 1364–1367 był metropolitą Trapezuntu. Prawdopodobnie pochodził z Trapezuntu, ponieważ w swych dziełach nazywa miasto swoją ojczyzną. Spędził tu niemal całe życie z wyjątkiem lat 1341–1349, kiedy znalazł się w Konstantynopolu na wygnaniu, oraz lat 1364–1365. W 1367 roku dobrowolnie ustąpił z tronu metropolity i udał się do klasztoru, gdzie spisywał dzieła hagiograficzne o życiu i cudach św. Eugeniusza (cf. wstęp).

²⁰⁰ MANUEL III WIELKI KOMNEN (16 XII 1364 – 5 III 1417) – syn cesarza Aleksego III Wielkiego Komnena i Teodory Komneny Kantakuzeny. Cesarz Trapezuntu w latach 1390–1417. Skoligacony poprzez pierwsze małżeństwo z gruzińskim dworem królewskim, oraz poprzez drugie z bizantyjską arystokracją. W 1402 roku zapewnił Mongołom Timura (Tamerlana) 20 galer, aby w ten sposób wesprzeć ich pochód przeciw Osmanom. Po bitwie pod Ankarą musiał płacić Bajazytowi I trybut.

²⁰¹ W oryg. εἰς τὸ Μαιράτιν, ‘na majdanie’ – zapożyczenie z tureckiego; rynek, targ w Trapezuncie (cf. pol. majdan).

a bailem²⁰² wybuchła kłótnia. Wtedy to przybył metropolita, Wielmożny Pan Józef, wyświęcony na tron trapezuncki. We wtorek w Wielkim Tygodniu odbył się jego ingres.

[86] 14 dnia miesiąca lipca, III indykcji, 6873 (1365) roku, zięć cesarza, emir *Chutlupekes* przybył do błogosławionego Trapezuntu wraz ze swą żoną władczynią-chatun, Wielmożną Marią Wielką Komneną i przyłączył się do cesarza. Wkroczył do pałacu [cesarskiego]²⁰³, a mieszkał u świętego Jana Hagiastesa przez około 8 dni. A wielce uczczony, odjechał w pokoju.

[87] W następnym roku [6874, tj. 1366] cesarz udał się do Parcharis²⁰⁴. A my wszyscy wraz z nim, wspinaliśmy się od Spelii²⁰⁵ do Fianoe²⁰⁶, minęliśmy Gantopedin²⁰⁷ i Marmara²⁰⁸, [następnie] przeprawiliśmy się przez świętego Merkuriusza²⁰⁹, aż przybyliśmy do Achantakas²¹⁰ [w liczbie] ponad dwóch tysięcy, zarówno pieszych, jak i jeźdźców. I zatrzymaliśmy się u emira na 4 dni, [a następnie] znów zawróciliśmy w miesiącu czerwcu, V indykcji, roku 6875 (1367). Udaliśmy się wraz z armią do Lazyki drogą lądową i morską, a wyruszyliśmy wraz z cesarzem, władczynią – matką cesarza, jego córką, Wielmożną Panią Anną Wielką Komnenę, którą wziął ślub w miejscu Makrajgialos²¹¹ władca Iberów i Abazgów²¹² – Wielmożny

²⁰² W oryg. παῖλος – także inne formy: βαῖουλος, μπαῖλος – wł. *bailo*, główny przedstawiciel Wenecjan (jak konsul – Genuńczyków); cf. ‘praeceptor’, ‘paedagogus’, C. DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Graecitatis*, t. I, Lugduni 1688, s. 168–169.

²⁰³ W oryg. εἰς τὸ παλάτιν.

²⁰⁴ Cf. przyp. 82.

²⁰⁵ **SPELIA** – klasztor znajdujący się niedaleko Matzuki (dziś Ispela).

²⁰⁶ **FIANOE** – miasto lub wieś położona niedaleko Spelii (dziś Fikanoy yaylası [pastwiska]).

²⁰⁷ **GANTOPEDIN** – według Chrysanthosa chodzi tu o letnie pastwiska – ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, *op. cit.*, s. 80.

²⁰⁸ **MARMARA** – dystrykt Marmara, położony na południowy zachód od Trapezuntu.

²⁰⁹ **ŚWIĘTY MERKURIUSZ** – prawdopodobnie chodzi o rzekę, bliżej niezlokalizowaną. Cf. uwagi Scotta KENNEDY’EGO, próbującego interpretować Św. Merkuriusza jako przełęcz bądź warowne miejsce na trasie pochodu wojsk (MICHAŁ PANARETOS^{ang}, s. 243, przyp. 87)

²¹⁰ **ACHANTAKAS** – zapewne miasto położone nad Morzem Czarnym, w bandonie Trapezuntu (dziś Ahanda). Taka lokalizacja bywa kwestionowana.

²¹¹ Nazwa miejsca, oznaczająca ‘długą/wielką plażę’ odnosi się do punktu pogranicznego trapezuncko-gruzińskiego, nieopodal dzisiejszej granicy turecko-gruzińskiej, po tureckiej stronie. Zrujnowany kościół Makriali, położony w tym miejscu, zdaje się nazwą bezpośrednio nawiązywać do średniowiecznego toponimu; cf. A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 338–339.

²¹² Tj. Gruzynów i Abchazów (Abazgia = Abchazja).

Pankracjusz Pankracjan²¹³. Wyruszyliśmy [stamtąd], [jednakże] cesarz natychmiast²¹⁴ udał się do Parcharis Larachaneńskiego²¹⁵, następnie przybył do Limnii, a stamtąd dotarł aż do Chaldii.

[88] 12 dnia miesiąca listopada, VI indykcji, 6876 (1367) roku, metropolita, Wielmożny Pan Józef opuścił tron trapezuncki i udał się do klasztoru Eleuzy²¹⁶.

[89] A około 19 dnia miesiąca lipca, tego samego 6876 (1368) roku, udałem się do Konstantynopola z powodu rabunku, który Araniotom²¹⁷ uczyniły korsarskie łodzie²¹⁸. A wtedy też – ach! ach, biada! mnie nieszczęsnemu i grzesznikowi – mój ukochany syn, piętnastoletni Konstantyn, wpadł w święto Przemienienia Pańskiego do morza i utonął w pobliżu klasztoru Bożej Mądrości²¹⁹. Po nim, zmarł mój drugi, najmilszy syn Roman, w wieku 17 lat, po długich zmaganiach z chorobą²²⁰. Ja zaś przebywałem przez trzy i pół miesiąca w Konstantynopolu i dopiero po upływie tego czasu powróciłem.

²¹³ **PANKRACJUSZ PANKRACJAN** (gr. *Pankratios Pankratianos*) – Bagrat V Bagrationi, zw. Didi ('Wielki'), król Gruzji (1355/1360–1393/95). *PLP*, fasc. 9, nr 21273, s. 55.

²¹⁴ W oryg. *παρευθός* – tłumaczę adwerbialnie jako 'natychmiast', choć A. CHACHANOW i S. KENNEDY tłumaczą to jak participium, po którym jednak brak w greckim tekście infinitivu.

²¹⁵ Cf. przyp. 82.

²¹⁶ **KLASZTOR ELEUZY** – tj. Matki Boskiej Miłościwej, znajdował się na wybrzeżu blisko portu Dafnus, niedaleko od dziewiętnastowiecznego greckiego cmentarza. Jeszcze w XIX wieku można było oglądać zabudowania klasztorne przylegające do kościoła. Szerzej A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 243.

²¹⁷ **ARANIOCI** – mieszkańcy Areonezu, Wyspy Aresa (dziś tur. Giresun Adası / Puga Adası), nieopodal Kerasuntu (tur. Giresun), na północ od wschodnich nabrzeży miasta.

²¹⁸ W oryg. *τὰ ἀζάπικα παρασκάλμια* – 'łodzie pirackie'. Odnośnie do słowa *azapika* cf. powyżej, część 2.3.4.

²¹⁹ **HAGIA SOFIA W TRAPEZUNCIE** – klasztor znajdujący się na urwistym cyplu ok. 1,8 km na zachód od murów miasta i ok. 100 m na południe od brzegu morskiego. Składał się z głównego kościoła wybudowanego na planie krzyża, krużganków, małego kościoła, dwudziestodwumetrowej wieży oraz zabudowań klasztornych. Został ufundowany przez Manuela I Wielkiego Komnena ok. 1291 roku. Szerzej: A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 231–232. Cf. powyżej, przyp. 356.

²²⁰ W oryg. *δυσουρικός* – choroba związana prawdopodobnie z niewydolnością nerek lub trudnością z oddawaniem moczu.

[90] W tym samym 6876 (1368) roku, w miesiącu marcu, przybył do Chaldii *Glitziasthlanes*²²¹ i oblegał nas, dlatego też cesarz wyruszył z wojskiem i wkroczył tam.

[91] W miesiącu styczniu, VII indykcji, roku 6877 (1369), w okolicach święta Objawienia Pańskiego, Golacha²²² została podstępnie zajęta przez Turków. Jednocześnie z tego samego powodu [tj. podstęp] została zniszczona Chaldia, jedni [zginęli] w czasie działań wojennych, inni natomiast w zdradliwej grocie.

[92] W tym samym 6877 (1369) roku, pod koniec stycznia, cesarz wraz z doborowym wojskiem udał się do Limnii, pozostał tam przez cztery miesiące, a następnie powrócił.

[93] W miesiącu maju, VIII indykcji, 6878 [1370] roku, cesarz wyruszył wraz z jakimś bardzo małym oddziałem wojska do Parcharis²²³ w dystrykcie Marmara. I we wtorek, 21 dnia tego samego miesiąca, nagle starli się z około pięciuset jeźdźcami tureckimi i trzystoma żołnierzami piechoty. A chociaż przy cesarzu było zaledwie około stu jeźdźców, jednak uderzył na wrogów i dzięki szturmowi odnosi zwycięstwo, a następnie ściga ich. A agareńskie²²⁴ głowy i ich sztandar wojskowy odesłał tutaj.

[94] 13 dnia miesiąca sierpnia, we wtorek, VIII indykcji, w 6878 (1370) roku, przybył do Trapezuntu metropolita, Wielmożny Pan Teodozjusz²²⁵ i objął tron. Pochodził on z Tesaloniki, przebywał samotnie na Świętej Górze²²⁶

²²¹ *GLITZIASTHLANES* – KILIÇ ARSLAN, emir karahisarski, był głównodowodzącym Turkami w 1368 roku w czasie najazdu na Trapezunt oraz prawdopodobnie w 1379 roku. *PLP*, vol. 2, nr 4239, s. 215.

²²² Cf. przyp. 176.

²²³ Cf. przyp. 82.

²²⁴ Przymiotnik (*H*)*Agareni*, nazwa używana niekiedy na określenie Muzułmanów (tu w znaczeniu: 'Turcy'). Wyraz pochodzi od imienia matki Ismaela – Hagar.

²²⁵ *TEODOZJUSZ* – zanim został metropolitą Trapezuntu (13 XII 1369 – 25 II 1388), był mnichem na świętej Górze Atos, a następnie igumenem w klasztorze Mangana w stolicy Bizancjum. Związany z hezychazmem; jako igumen w Konstantynopolu przyjął do zgromadzenia Jana VI Kantakuzena.

²²⁶ Góra Atos na Półwyspie Chalkidyckim w Grecji, miejsce święte dla monastycyzmu prawosławnego, gdzie znajdują się liczne klasztory o bizantyńskiej metryce, zjednoczone dziś w autonomiczną republikę mniszą.

przez 20 lat, a kiedy został igumenem²²⁷ w klasztorze Manganów²²⁸, zjednał sobie błogosławiony Konstantynopol. Następnie głosem synodu został wyznaczony [na metropolitę] i posłany [do Trapezuntu].

[95] 6 dnia miesiąca sierpnia udaliśmy się do Lazyki, a z końcem miesiąca, gdzieś z początkiem nowego 6881 (1372) roku, spotkaliśmy się z władcą Pankracjuszem²²⁹. Następnie udaliśmy się do Batys²³⁰, a na jego obrzeżach rozstawiliśmy namioty, mieliśmy zaś dwie galery i około 40 łodzi. I tam spotkaliśmy się z Gurelesem²³¹, który przybył, aby pokłonić się cesarzowi. Pozostaliśmy tam sześć dni, a XI indykcji znowu powróciliśmy.

[96] 13 dnia miesiąca stycznia, XI indykcji, 6881 (1373) roku, gdy cesarz wyruszył na Cherianę, miały miejsce obfite opady śniegu i utworzyły się wielkie zasypy śnieżne²³², które przeszkodziły [w pochodzie wojska]. Nastąpił odwrót i zginęło 140 chrześcijan, jedni zginęli od szerokiego ostrza szabli, inni zaś, i to w o wiele większej liczbie, zmarli z powodu zimna.

²²⁷ IGUMEN (hegumenos) – przełożony klasztoru. Był on odpowiedzialny za administrację, zarządzanie i kierowanie klaszorem. Oprócz funkcji administracyjnych był również duchowym przywódcą wspólnoty monastycznej. Najczęściej wybierany spośród mnichów (lub mniszek) odznaczających się mądrością i pobożnością. W klasztorach fundowanych przez cesarzy mógł być mianowany przez fundatorów. Teoretycznie posiadał nieograniczoną władzę nad wspólnotą. Przysługiwały mu również specjalne przywileje m.in. lepsze jedzenie, swobodniejszy kontakt ze światem zewnętrznym, a czasami wpływ na dwór cesarski i patriarchat. Wielu igumenów zostało później patriarchami. A.M. TALBOT, A. KAZHDAN, *Hegumenos*, [in:] ODB, vol. II, s. 907–908.

²²⁸ Klasztor św. Jerzego na Manganach w Konstantynopolu – usytuowany na wschodnim stoku dawnego Akropolu. Jego fundatorem był cesarz Konstantyn IX Monomach (1042–1055). Po 1204 roku znalazł się we władaniu Łacinników. Kiedy Michał VIII Paleolog wstąpił na tron, klasztor ten został odrestaurowany. Zburzony ostatecznie podczas budowy pałacu sułtańskiego Topkapı. C. MANGO, A.M. TALBOT, *Mangana*, [in:] ODB, vol. II, s. 1283; N. OIKONOMIDES, *St. George of Mangana, Maria Skleraina, and the “Malyj Sion” of Novgorod*, DOP 34/35, 1980/1981, s. 239–245; A. KOMPA, *Konstantynopolitańskie zabytki w Stambule*, AUL.FH 87, 2011, s. 195–196 i przyp. 89.

²²⁹ Cf. przyp. 212.

²³⁰ BATYS (gr. *Bathys*) – Batumi w Gruzji.

²³¹ GURELES – postać znana tylko z *Kroniki* PANARETOSA. Cf. *PLP*, vol. 2, nr 4397, s. 230. Najpewniej chodzi tu o ówczesnego eristawę (dziedzicznego księcia) Gurii, z rodu Gurielich, bocznej gałęzi rodziny dynastii Wardanisdze, rządzącej też Swanecją.

²³² W tłumaczeniu rosyjskim ‘zamieci’ (MICHAŁ PANARETOS^{ros.}, s. 105), w angielskim ‘burze śnieżne’ (MICHAŁ PANARETOS^{ang.}, s. 47).

[97] 11 dnia miesiąca listopada, w piątek, 6882 (1373) roku, XII indykcji, przybył do naszego cesarza Wielmożny Pan Michał²³³, syn cesarza Rzymian, Wielmożnego Pana Jana Paleologa, wraz z dwiema wielkimi galerami i jedną mniejszą. Pozostał tu pięć dni, a ponieważ nie zrealizował swych zamiarów²³⁴, wycofał się. Wraz z Michałem był protowestiariusz, Wielmożny Pan Jan Andronikopulos²³⁵. Po powrocie [Michała] Paleologa [do Konstantynopola], Jan sam przybył [do Trapezuntu] i stał się sprzymierzeńcem naszego cesarza.

[98] 16 dnia miesiąca kwietnia, w niedzielę, XII indykcji, 6882 (1374) roku, Golacha została zdobyta przez mieszkańców Chaldii, znowu dostała się pod władzę cesarza, i niebawem ponownie została odbita przez wrogów.

[99] 14 dnia miesiąca marca, w piątek, XIV indykcji, 6884 (1376) roku, syn cesarza, despota, Wielmożny Pan Andronik Wielki Komnen został rzucony z pałacu Wielmożnego Andronika Wielkiego Komnena i cesarza. I natychmiast gdy [tylko] przeniesiono go do komnat cesarskich, zmarł tam. Pochowano go w klasztorze Teoskepastos²³⁶. W orszaku pogrzebowym siedł sam cesarz, jego ojciec; a także matka jego, księżniczki i macocha. Umowy [dotyczące zaślubin Andronika], które zawarto z córką Dawida z Iberii²³⁷, władcą Tyflisu²³⁸, siostrzenicą Achpugasa²³⁹ poprzez siostrę, przeniesiono

²³³ **MICHAŁ PALEOLOG** (1351–1376/1377) – despota, namiestnik Mesembrii; syn Jana V Paleologa i Heleny Paleologiny. *PLP*, fasc. 9, nr 21522, s. 103.

²³⁴ W oryg. *μη ἀνύσας τι τῶν ἀδοκίμων*. Scott KENNEDY w swoim tłumaczeniu interpretuje ‘przybycie’ floty Michała Paleologa jako atak na Trapezunt i Aleksego III (MICHAŁ PANARETOS^{ang.}, s. 47).

²³⁵ **JAN ANDRONIKOPULOS** – w 1373 roku pełnił urząd protowestiariusza. *PLP*, fasc. 1, nr 951, s. 89.

²³⁶ **KLASZTOR TEOSKEPASTOS** – znajdował się na zboczu Góry Mitry (*Minthrion*), w połowie drogi między portem Dafnus a twierdzą (cytadelą). Był jedynym znanym nam klasztorem dla kobiet w Trapezuncie. Został prawdopodobnie ufundowany lub tylko wyposażony w latach czterdziestych XIV wieku przez Irenę z Trapezuntu. Znajdowały się w nim groby Wielkich Komnenów: Manuela III (zm. 1417) i Aleksego IV (zm. 1429). Obecnie zwany przez Turków Kızlar Manastırı (‘klasztor dziewczycy’). Szerzej A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 244–245.

²³⁷ **DAWID IX** – król gruziński w latach 1346–1360. *PLP*, fasc. 3, nr 5016, s. 2.

²³⁸ **TYFLIS** – Tbilisi w Gruzji.

²³⁹ **ACHPUGAS** – imię / przydomek spotykane u niektórych Wielkich Komnenów, powiązanych więzami rodzinnymi z gruzińskimi dynastami z Samcche-Saatabago (m.in. zamordowany w 1330 roku Jerzy Achpugas, młodszy syn Aleksego II Wielkiego Komnena i Cziczek

na młodszego, prawowitego i legalnego syna naszego cesarza, młodego cesarza, Wielmożnego Pana Manuela Wielkiego Komnena. 10 dnia miesiąca maja, XV indykcji, 6885 (1377) roku, cesarz i my wraz z nim wyprawiliśmy się, aby doprowadzić do swatów. Przybyliśmy do Lazyki, spędziliśmy tam w okolicy Makrajgialos²⁴⁰ całe lato, aż do 15 dnia miesiąca sierpnia. Wtedy zaś przybyła i owa [narieczona Manuela] z Gonii²⁴¹ do Makrajgialos i nazajutrz wyruszyliśmy. 30 dnia miesiąca sierpnia, w Dzień Pański, dotarliśmy do Trapezuntu. 5 dnia nowego roku, w miesiącu wrześniu, w sobotę, I indykcji, 6886 (1377) roku, [narieczona Manuela] została koronowana na cesarskiej ambonie²⁴² i przyjęła imię Eudocji, [albowiem] wpięrow nazywała się *Kulkanchat*²⁴³. Nazajutrz, w Dzień Pański, 6 września, odbyły się zaślubiny i trwały tydzień, a [może i] dłużej. Błogosławieństwa ślubnego udzielił im Teodozjusz Trapezuncki, družbą²⁴⁴ był zaś ojciec, cesarz.

[100] Po wielu mowach i poselstwach, mam na myśli rzymskich i mużmańskich, między władcą i *tzialapesem Tatziatinesem*²⁴⁵, cesarz wyruszył 14 dnia miesiąca sierpnia, II indykcji, na dwóch galerach i dwóch ło-

z Samcche, córki Beki I Dżakeliego, cf. przyp. 38 i 48). Zwano tak również Manuela III, urodzonego w 1364 roku syna i następcę Aleksego III, panującego w Trapezuncie od 1390 do 1417 roku, o którym mowa w tym fragmencie; przydomek nadano mu zapewne z racji małżeństwa. Z logicznych względów to nie on jednak jest tu nazywany Achpugasem. Narieczona, Gulchan Chatun (potem Eudocja) była córką Dawida IX Bagratydy i samcchijskiej księżniczki Sinduchtar, córki księcia Szalwy I Dżakeliego bądź Kwarkware/Karwari I Dżakeliego. Brat Sinduchtar, to zapewne współrządcy Samcche w latach 80./90. XIV wieku z woli króla Bagrata V, a wspomniany tutaj Achbuga I Dżakeli. Należy przy tym zaznaczyć, że koligacje rodowe Dżakelich w XIII–XIV wieku są trudne do zrekonstruowania. Stąd Scott KENNEDY widzi w tym miejscu odwołanie do Jerzego Achpugasa (MICHAŁ PANARETOS^{ang}, s. 247, przyp. 99), zaś Siergiej KARPOW i Rustam SZUKUROW podają tylko, że Achpugas to отец мтавара княжества Самцхе Иванэ (MICHAŁ PANARETOS^{ros}, s. 135, przyp. 201).

²⁴⁰ Cf. przyp. 211.

²⁴¹ GONIA – miejscowość położona w Lazyce, niedaleko Makrajgialos (dziś Gonio w gruzińskiej Adżarii, miejscowość nad Morzem Czarnym, w pobliżu granicy z Turcją).

²⁴² Ambona cesarska (gr. *prokypsis*) była typową scenografią najważniejszych ceremonii cesarskich dworu Komnenów i Paleologów konstantynopolitańskich, co naśladowano – jak widać – także w Trapezuncie. Wywyższenie osłanianie draperiami i obficie iluminowano. M. McCORMICK, *Prokypsis*, [in:] *ODB*, vol. III, s. 1732–1733.

²⁴³ *KULKANCHAT* – GULCHAN CHATUN ‘pani Gulchan’, później Eudocja, księżniczka gruzińska – cf. wyżej, przyp. 581.

²⁴⁴ Družba określony jest gr.-biz. pojęciem *stefanokrator*, a więc ten, który dzierży korony małżeńskie.

²⁴⁵ Cf. przyp. 182.

dziach²⁴⁶, [a wraz z nim, jego] córka, Wielmożna Pani Eudocja. I udaliśmy się aż do Kerasuntu. Z Trapezuntu dotarła wiadomość, że *Chliatziasth-lanes*²⁴⁷ zamierza wkroczyć do Trapezuntu. Cesarz, odesławszy córkę do Kerasuntu, przybył wraz z archontami do Trapezuntu, wzmocnił zamek i nakazał wszystkim gotowość do obrony. Pod koniec września wyruszył, zabrał córkę z Kerasuntu i udał się aż do Ojnajon, i tam spotkał się z *tzialapesem*; córka, Wielmożna Pani Eudocja wyszła za mąż [za *tzialapesa*] 8 października, III indykcji, roku 6888 (1379). Wtedy cesarz przejął Limnię.

[101] W miesiącu lutym cesarz lądem i morzem wyruszył na *Tziapnidów*²⁴⁸. I 4 dnia miesiąca marca, w niedzielę, III indykcji, 6888 (1380) roku, podzielił wojsko na dwie części. Część piechoty [w liczbie] około 600 wyprawił z Petroman²⁴⁹, drugą zaś część wojska cesarz wziął ze sobą, [w tym] jeźdźców i bardzo liczną piechotę. Przeszedł z nią w górze całą rzekę Filabonites²⁵⁰ aż do kwater zimowych. Tam splądrowali namioty [*Tziapnidów*], [następnie] spalili je, zabili też [sc. wielu wrogów], a część uprowadzili jako zdobycz. Wyzwolili też wielu jeńców i Symilikę²⁵¹. Po czym [cesarz] zawrócił i zatrzymał się na krótko w Stlabopias²⁵². // Zaś owych sześciuset wyprawionych z Petroman łupiło aż po Kotzauta²⁵³, dokonując rzezi, rabunku i wielkich pożarów. Schodzili walcząc, ustawicznie bowiem ścierali się ze ścigającymi ich Turkami. Wielu spośród Turków zostało [wtedy] zabitych. Rzymianie²⁵⁴ zaś postępowali naprzód, walcząc zażarcie i zabijając, a spodziewali się, że spotkają się z cesarzem na wybrzeżu. Gdy zaś dotarli do

²⁴⁶ W oryg. παρασκάλμια – dosł. ‘przy wiosłach’.

²⁴⁷ Cf. przyp. 221.

²⁴⁸ Cf. przyp. 121.

²⁴⁹ PETROMAN – zamek na skale (stąd nazwa) na zachód od Trapezuntu, niedaleko od Trypolis, wybudowany nad rzeką Filabonites (dziś Pera / Bedramakale, cf. A. BRYER, D. WINFIELD, *op. cit.*, s. 140, 143–144).

²⁵⁰ FILABONITES – rzeka na południe i zachód od Trapezuntu (dziś Harşit Çayı, w dolnym biegu Doğankent Çayı, uchodzi do Morza Czarnego u wschodnich przedmieść Tirebolu, dawnego Trypolis).

²⁵¹ Ewent. jeńców z Symiliki. Przyjmuję w tym miejscu sugestię A. Bryera, iż chodzi o nazwę miejscowości – A. BRYER, *Greeks and Türkmens...*, s. 147.

²⁵² STLABOPIASTES (gr. *Sthlabopias*) – miejscowość nad Morzem Czarnym, na zachód od Trapezuntu (dziś Vakfikebir).

²⁵³ KOTZAUTA – być może zamek na południowy zachód od Trapezuntu (dziś Sumakale [?]).

²⁵⁴ Rzymianie (Romejowie) – mowa oczywiście o Grekach, Trapezuntczykach.

nadbrzeży Stłabopiasstes, jako że nie znaleźli tam cesarza, jak się umówili, przez chwilę oglądali się za ucieczką, padło wtedy mniej więcej 42 Rzymian. A poległych Turków, Turczynek i Turcząt doliczono się ponad setki.

[102] 19 dnia miesiąca czerwca, V indykcji, 6890 (1382) roku, synowi cesarza Aleksego, Wielmożnemu Panu Manuelowi, urodził się syn, zrodzony z Wielmożnej Pani Eudocji z Iberii. Na chrzcie, [przy którym byli obecni] dziad i cesarz, Wielmożny Pan Aleksey, prababka i despina, Wielmożna Pani Irena, a także metropolita Trapezuntu, Wielmożny Pan Teodozjusz, dziecko, na część pradziada, nazwano Bazylim.

[103] 9 dnia miesiąca lipca, 6890 (1382) roku, V indykcji, wybuchła zaraza dymienicy²⁵⁵ i przyniosła zgubę wielu w Trapezuncie, bo [szerzyła się] aż do miesiący grudnia i stycznia. Dręczyła też Matzukę, a nade wszystko Trikomie²⁵⁶ i Syrmenon²⁵⁷ aż do Dryony²⁵⁸.

[104] 24 dnia miesiąca października, w środę, X indykcji, 6895 (1386) roku, zięć cesarza, emir *Tatziatines* wyprawił się z Limnii na drugiego cesarskiego zięcia, syna *Chatzymyrysa* z Chaldii, zwanego *Sulamampekiem*²⁵⁹. *Tatziatines* wiódł ze sobą 12 tysięcy zbrojnych, a kiedy wtargnął do Chalibii, sam padł jako pierwszy, a jego ciało poćwiartowano. Z jego ludzi zginęło około trzech tysięcy, reszta zaś uciekła bez broni, porzucając 7 tysięcy koni i nieprzeliczone mnóstwo oręża.

[105] Pewien emir Tatarów, posiadający chana pod swą władzą, jak mówi, ów Tatar zwał się *Tamurlankes*²⁶⁰. Wyprawił się z granic *Chataias*²⁶¹

²⁵⁵ Cf. przyp. 178.

²⁵⁶ **TRIKOMIA** – *bandon* Trikomii znajdował się na południowy zachód od Trapezuntu.

²⁵⁷ **SYRMENON** – *bandon* Syrmenon znajdował się na wschód od Trapezuntu (cf. Sorgajna).

²⁵⁸ **DRYONA** – miasto nad Morzem Czarnym, na wschód od Trapezuntu (dziś Yomra).

²⁵⁹ **SULAMAMPEK** (gr. czyt. Sulamabek) – SÜLEYMÂN HAÇI EMİROĞLU, emir Chalybii, syn *Chatzymyrysa* (Ibrahim Haçi Emir). *PLP*, fasc. 11, nr 26319, s. 35.

²⁶⁰ **TAMURLANKES** – **TAMERLAN** (1336–1405) – właściwie Timur, zwany w Europie Tamerlanem (od jego przezwiska Timurleng ‘Timur Kulawy’). Twórca jednego z największych państw w historii. Jego imperium rozciągało się od wschodniego Turkmenistanu do północnych Indii, od Mezopotamii do Anatolii. Jednocześnie nie sprawował formalnie władzy chana, pozostawiając formalnie i bez władzy, pod swoją kontrolą chanów ordy czagatajskiej, Sojurgatmysza i Mahmuda.

²⁶¹ **CHATAIAS** – chanat czatagajski, którym Timur rządził od ok. 1370 roku. A. CHACHANOW tłumaczy ten fragment nie „z granic *Chataias*” lecz „z gór *Chataias*”. Ewentualnie należy w toponimie tym widzieć Chiny (zatem: Tamerlan pochodził z pogranicza Chin).

i, jak donoszą dobrze poinformowani, miał ponad 800 tysięcy wojska; najechał i zdobył całą Persję. Następnie, gdy wkroczył w górskie wyżyny Iberii, przemocą zniszczył wspaniały Tyflis. Wziął żywcem króla Pankracjusza²⁶², owego największego wodza, jego żonę, córkę naszego cesarza, zachwycającej urody Wielmożną Panią Annę i jej syna Dawida. Lud zaś położył pod miecz i wymordował. Cokolwiek nadawało się do zrabowania, padło łupem, wszelkie ikony, jakie tam były, odarł ze szlachetnych kamieni, pereł, złota i srebra, [a całą resztę] spalił. Nikt nie byłby w stanie opisać, tego co działo się 21 dnia miesiąca listopada, 6895 (1386) roku.

[106] W roku 6898 (1390), 20 dnia miesiąca marca, w Dzień Pański, piątego tygodnia [Wielkiego Postu], o drugiej godzinie dnia²⁶³, zmarł cesarz, Wielmożny Pan Aleksy Wielki Komnen, drugi syn Wielmożnego Pana Bazylego Wielkiego Komnena. Panował zaś 40 lat i 3 miesiące, zmarł w wieku 51 lat.

[107] 5 dnia miesiąca marca, 6920 (1412)²⁶⁴ roku, zmarł cesarz, Wielmożny Pan Manuel Wielki Komnen i został pochowany w Teoskepastos. Panował zaś przez 27 lat.

[108] 2 dnia miesiąca maja, 6903 (1395) roku, zmarła władczyni, Wielmożna Pani Eudocja, która pochodziła z Iberii, matka cesarza Wielmożnego Pana Aleksego [IV]²⁶⁵.

[109] 4 dnia miesiąca września, IV indykcji, 6904 (1395) roku, w sobotę, z Konstantynopola do świętego Fokasa²⁶⁶ przybyła władczyni, Wielmożna Pani Eudocja Wielka Komnena wraz z galerą i jedną griparią. Przywiozła ze sobą narzeczone. Dla swego owdowiałego brata, cesarza Wielmożnego Pana Manuela – córkę Filantropenosa²⁶⁷ Wielmożną Panią

²⁶² Cf. przyp. 213.

²⁶³ Czyli około godziny 8.

²⁶⁴ Błąd w dacie. Manuel III Wielki Komnen zmarł w 1417 roku.

²⁶⁵ **ALEKSY IV KOMNEN** (1382 – 28 X 1429) – w latach 1416–1429 był cesarzem trapezunckim. Syn Manuela III Wielkiego Komnena, z którym rządził jako współcesarz od 1395 roku. Po wstąpieniu na tron wszczął wojnę z Genuńczykami, która zakończyła się dla niego niepomyślnie. Cesarz musiał im płacić odszkodowanie w winie i orzechach przez cztery lata od 1418 roku.

²⁶⁶ Cf. akp. 78.

²⁶⁷ **FILANTROPENOS** – pod datą 1395 roku wymieniony został jako ojciec Anny; wspomniany tylko w *Kronice* Panaretosa. *PLP*, fasc. 12, nr 29747, s. 90. Scott KENNEDY utożsamia

Annę²⁶⁸. Dla swego bratanka, cesarza, Wielmożnego Pana Aleksego – córkę Kantakuzena, Wielmożną Panią Teodorę²⁶⁹. Nazajutrz, w Dzień Pański, w czasie ulewy, przybyły do Trapezuntu. Wysłano po nie poselstwo megalduksa, admirała Scholarisa²⁷⁰.

[110] W 6935 (1426) roku, V indykcji, 12 dnia listopada, we wtorek, o godzinie 3 w nocy, zmarła władczyni, Wielmożna Pani Teodora Kantakuzena Wielka Komnena, żona cesarza, Wielmożnego Pana Aleksego [IV]. Została pogrzebana w najczcigodniejszej świątyni Najświętszej Bogurodzicy Chryzokefalos, w grobowcu Gidona, przy ołtarzu...

[W manuskrypcie brakuje około dziesięciu wersów]

[111] W tym samym roku, w miesiącu listopadzie, przybyła z Gocji²⁷¹ cesarzowa, Wielmożna Pani Maria²⁷², córka Wielmożnego Pana Aleksego z Teodoro i została poślubiona ze szlachetnym despota²⁷³, jej mężem, Wielmożnym Panem Dawidem Wielkim Komnenem²⁷⁴.

go z Aleksym Angelosem Filantropenosem, to jednak jedynie domysł (PLP, nr 29750; MICHAŁ PANARETOS^{ang.}, s. 250, przyp. 109).

²⁶⁸ ANNA KOMNENA – córka Filantropenosa, por. wyżej. PLP, fasc. 12, nr 29736.

²⁶⁹ TEODORA KANTAKUZENA (?–12 XI 1426) – żona Aleksego IV Wielkiego Komnena, w latach 1412–1426 była cesarzową Trapezuntu. PLP, fasc. 5, nr 12069, s. 221.

²⁷⁰ SCHOLARIS – w 1395 roku był magaduksem (admiralem – ἀμυριάτης) trapezunckim; znany tylko z *Kroniki* PANARETOSA. PLP, fasc. 11, nr 27308, s. 158.

²⁷¹ GOCJA – nazwa małego księstwa Teodoro (gr. Θεοδόπο) w południowo-zachodniej części Krymu, ze stolicą w Doros (dziś Mangup). Państwo to istniało od XII do XV wieku.

²⁷² MARIA Z GOCJI – córka Aleksego II, władcy księstwa Teodoro, pierwsza żona ostatniego władcy Trapezuntu Dawida Wielkiego Komnena.

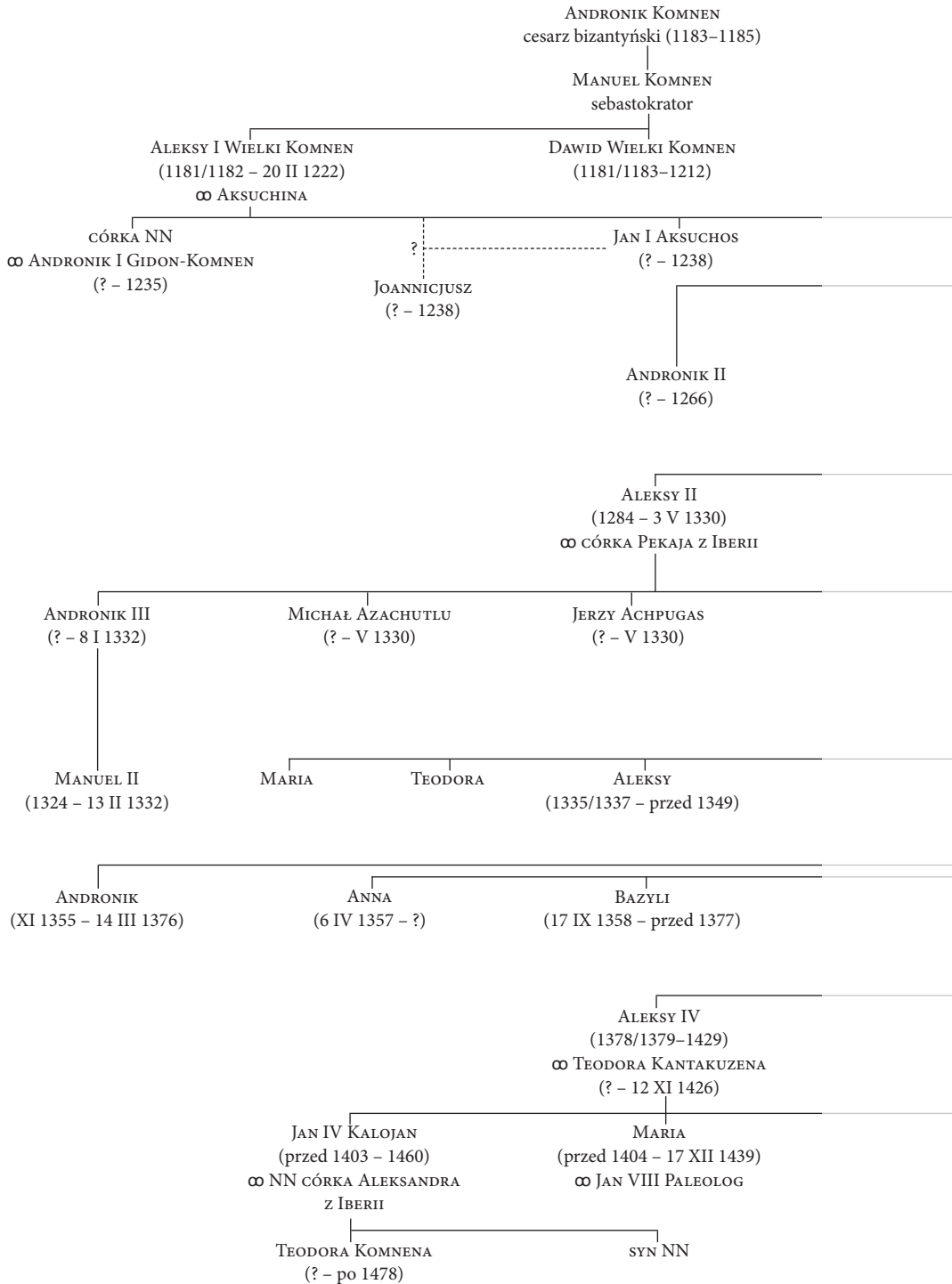
²⁷³ DESPOTA – epitet stosowany w odniesieniu do Boga, patriarchy, lecz w głównej mierze do cesarza. Tytuł despoty (despotes) został utworzony w XII wieku. Wpierw był zarezerwowany dla najwyższych rangą dostojników państwowych, a później używany tylko przez cesarzy i współcesarzy. Od XIII wieku władcy obdarzali tym tytułem przede wszystkim swych synów, co jednak wcale nie było równoznaczne z wyznaczeniem ich na sukcesora. PSEUDO-KODINOS umieszcza tę godność na pierwszym miejscu. A. KAZHDAN, *Despotes*, [in:] ODB, vol. I, s. 614.

²⁷⁴ DAWID WIELKI KOMNEN (?–1 XI 1463) – był ostatnim cesarzem Trapezuntu, w którym panował w latach 1459–1461, czyli do zdobycia miasta przez Turków. Był synem Aleksego IV i Teodory Komneny Kantakuzeny. Żonaty z Marią z Gocji, z którą miał czwórkę dzieci. O Helenie Kantakuzenie jako drugiej żonie tego władcy wspomina Teodor SPANDUNES (Theodoro SPANDUGNINO, *De la origine deli Imperatori Ottomani*, ed. C.N. SATHAS, [in:] *Documents inedits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, t. IX, Paris 1890, s. 159–160. Wydaje się jednak nieprawdopodobne, by małżeństwo to zostało zawarte – Dawid nie mógł bowiem poślubić siostry... swej matki; Oddzielny rozdział poświęcił jej D.M. Nicol w swej pracy: D.M. NICOL, *The Byzantine Lady: Ten Portraits (1250–1500)*, Cambridge 1996, s. 120–126. PLP, fasc. 5, nr 12097, s. 226.

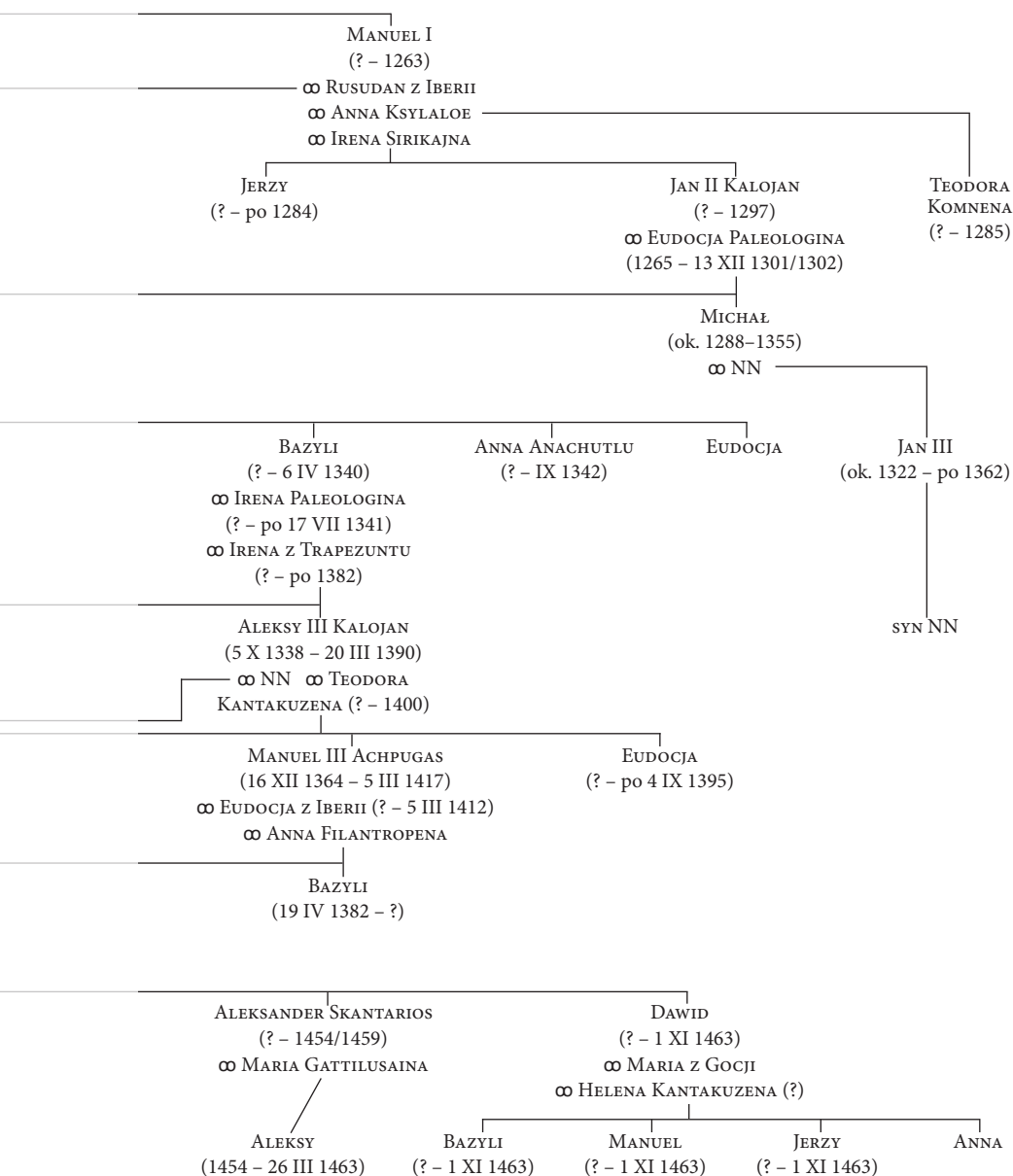
Władcy Cesarstwa Trapezuntu

Aleksy I	kwiecień 1204 – 20 lutego 1222
Andronik I Gidos <i>vel</i> Gidon	luty 1222 – 1235
Jan I Aksuchos	1235 – 1238
Manuel I	1238 – marzec 1263
Andronik II	marzec 1263 – 1266
Jerzy	1266 – czerwiec 1280
Jan II	czerwiec 1280 – 1284
Teodora	1284 [/1285]
Jan II	1284 [/1285] – 16 sierpnia 1297
Aleksy II	16 sierpnia 1297 – 3 maja 1330
Andronik III	3 maja 1330 – 8 stycznia 1332
Manuel II	8 stycznia 1332 – wrzesień 1332
Bazyli	22 września 1332 – 6 kwietnia 1340
Irena Paleologina	kwiecień 1340 – 17 lipca 1341
Anna Anachutlu	17 lipca 1341 – 4 września 1342
Michał	30 lipca 1341 – 31 lipca / 7 sierpnia 1341
Jan III	4 września 1342 – 3 maja 1344
Michał	3 maja 1344 – 13 grudnia 1349
Aleksy III	22 grudnia 1349 – 20 marca 1390
Manuel III	20 marca 1390 – 5 marca 1417
Aleksy IV	5 marca 1417 – 26 kwietnia 1429
Jan IV	26 kwietnia 1429 – kwiecień 1460
Dawid	1459/1460 – sierpień 1461

Władcy Cesarstwa Trapezuntu

Drzewo genealogiczne dynastii Wielkich Komnenów

Spis skrótów

AIS	<i>Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας</i> , ed. A. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, t. 1–5, Ag. Petroupole 1890–1898.
APo	Ἀρχεῖον Πόντου, Ἀθήνα 1928–
AUL.FH	Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica
B	Byzantion
BK	Bedi Kartlisa
BZ	Byzantinische Zeitschrift, Leipzig–München 1892–
CA	Cahiers archéologiques
CCM	Cahiers de civilisation médiévale
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington 1941–
FHIT	<i>Fontes Historiae Imperii Trapezuntini</i> , ed. A. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, St. Petersburg 1897.
HDSE	<i>The hagiographic dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154</i> , a critical edition with introduction, translation, commentary and indexes by J.O. ROSENQVIST, Uppsala 1996 (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia, 5).
KID	Karadeniz İncelemeleri Dergisi
LSJ	H.G. LIDDELL, G. SCOTT, H.S. JONES, <i>A Greek-English Lexicon</i> , ⁹ Oxford 1996.
M	Meander

Spis skrótów

MM	F. MIKLOSICH, J. MÜLLER, <i>Acta et Diplomata Graeca Sacra et Profana</i> , t. 1–6, Wien 1860–1890.
MHR	Mediterranean Historical Review, Tel Aviv–London.
NE	Νέος Ἑλληνομνήμων, Athena 1904–1927, 1930.
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , ed. A.P. KAZHDAN, vol. I–III, New York–Oxford 1991.
PG	<i>Patrologia Graeca</i> , ed. J.P. MIGNE, 161 t., Paris 1857–1866.
PLP	E. TRAPP, H.V. BEYER, R. WALTHER, K. STRUM-SCHNABL, E. KISLINGER, <i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , fasz. 1–12, Wien 1976–1994.
REB	Revue des Études Byzantines, Paris 1949–
S	Speculum. A Journal of Medieval Studies
VV	Византийский временник
YEEİPBD	Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi

Bibliografia

I. Źródła

- ANDRZEJ LIBADENOS ἈΝΔΡΕΑΣ ΛΙΒΑΔΗΝΟΣ, *Περίηγησις*, ed. M. PARANIKAS, Konstantinoupole 1894.
- ANNA KOMNENA *Annae Commnenae Alexias*, rec. D.R. REINSCH et A. KAMBYLIS, vol. I–II, Berolini 2001.
- ANNA KOMNENA, *Aleksjada*, t. I–II, z języka greckiego przełożył, przypisami opatrzył O. JUREWICZ, Wrocław 1969–1972.
- ARAKEL Z TEBRYZU ARAKEL Z TEBRYZU, *Księga dziejów*, z rosyjskiego przełożyli W. DĄBROWSKI i A. MANDALIAN, Warszawa 1981.
- ARRIAN FLAVIUS ARRIANUS, vol. II, *Scripta minora e fragmenta*, ed. A.G. ROOS, Lipsiae 1967.
- BESSARION O. LAMPSIDES, Ὁ «εἰς Τραπεζοῦντα» Λόγος τοῦ Βησσαρίωνος, APO 39, 1984, s. 3–75.
- Dokumenty Soborów Powszechnych** *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. II, (869–1312), układ i opracowanie A. BARON, H. PIETRAS, Kraków 2004.
- EPIFANIUSZ MNICH (...) *Epiphanii Monachi Hierosolymitani (...) scripta vel scriptorium fragmenta quae supersunt*, ed. J.P. MIGNE, PG 120, Parisii 1864.
- EUZEBIUSZ *Eusebi Chronicorum Canonum quae supersunt*, ed. A. SCHÖNE, vol. II, Berolini 1866.
- IBN AL-ATHIR IBN AL-ATHIR, *Extrai de la Chronique intitulée Kamel-Alte-rarykh*, [in:] *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Orientaux*, t. II.1, Paris 1887.

Bibliografia

- JAN DE JOINVILLE JEAN SIRE DE JOINVILLE, *Histoire de Saint Louis, Credo et lettre a Louis X. Texte original, accompagné d'une traduction par M. Natalis de Wailly*, Paris 1874.
- JAN EUGENIKOS ἸΩΑΝΝΟΥ ΕΥΤΕΝΙΚΟΥ Ἑκφράσις Τραπεζοῦντος, ed. O. LAMP-SIDES, APo 1955, t. 20, s. 3–39.
- JAN KINNAMOS *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. MEINEKE, Bonnae 1836.
- JAN ZONARAS *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum*, ed. M. PINDERI, t. III, Bonnae 1897.
- JERZY AKROPOLITES *Georgii Acropolitae Opera*, ed. A. HEISENBERG, Lipsiae 1903.
- JERZY AMIRUTZES ΓΕΩΡΓΙΟΣ ἈΜΟΙΡΟΥΤΖΗΣ, Ἐπιστολή πρὸς Βησσαρίωνα περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Τραπεζοῦντος, ed. BOISSONADE 5, s. 389–401.
- JERZY PACHYMERES GEORGES PACHYMÉRÈS, *Relation historiques*, vol. III, *Livres VII–IX*, ed. A. FAILLER, Paris 1999.
- KONSTANTYN VII COSTANTINO PORFIROGENITO, *De thematibus. Introduzione, testo critico, commento*, a cura di A. PERTUSI, Citta del Vaticano 1952.
- Kronika wielkanocna** *Chronicon Paschale*, ed. L. DINDORF, vol. I, Bonn 1832.
- KSENOFONT XENOPHON, *Anabasis*, books I–VII, with an English translation by C.L. BROWNSON, London 1980.
- KSENOFONT, *Wyprawa Cyrusa*, z języka greckiego przełożył, przedmową i przypisami opatrzył W. MADYDA, Warszawa 2003.
- KURCJUSZ RUFUS Q. Curti Rufi *Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*, ed. M. VOGEL, Lipsiae 1900.
- LAONIK CHALKOKONDYLES *Laonici Chalcocodylae Atheniensis Historiarum libri decem*, ed. I. BEKKER, Bonnae 1843.
- MICHAŁ KRYTOULOS *Critobuli Imbriotae Historiae*, ed. D.R. REINSCH, Berlin 1983.
- MICHAŁ PANARETOS Ὁ ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, APo 22 (1958), s. 5–128 [tekst Kroniki na s. 61–81].
- MICHAŁ PANARETOS^{ang} *Two Works on Trebizond. Michael Panaretos, Bessarion*, ed. and transl. S. KENNEDY, Washington 2019 (Dumbarton Oaks Medieval Library, 52).

Bibliografia

- MICHAŁ PANARETOS^{ROS.} МИХАИЛ ПАНАРЕТ, *О великих Комнинах (Трапезундская хроника)*, изд. А.М. Крюков, пер. и коммент. С.П. Карпов, Р.М. Шукуров, Санкт-Петербург 2019 (Новая Византийская библиотека. Источники).
- NICEFOR GREGORAS *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, rec. L. SCHOPEN, vol. I–II, Bonnae 1829–1830.
- NICETAS CHONIATES *Nicetae Choniatae Historia*, vol. I, rec. I.A. VAN DIETEN, Bero-
lini 1975.
- PAUZANIASZ *Pausaniae Descriptio Graeciae*, ed. F. SPIRO, vol. III, Lip-
siae 1903.
- PAUZANIASZ, *Wędrowka po Helladzie. U stóp boga Apollona. Księgi VIII, IX, X*, przełożyli z języka greckiego J. NIEMIRSKA-
PLISZCZYŃSKA (księga VIII) i H. PODBIELSKI (księga IX, X),
opracował H. PODBIELSKI, Wrocław 1989.
- PERO TAFUR *Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas
partes del mundo avidos (1435–1439)*, tr. M. JIMÉNEZ DE LA
ESPADA, Madrid 1874.
- PLINIUSZ STARSZY *C. Plinii Secundi Naturalis Historia Libri XXXVII*, vol. 1–5,
ed. C. MAYHOFF, Lipsiae 1892–1909.
- POMPONIUSZ MELA *Pomponii Melae De chorographia libri tres*, ed. P. PARRONI,
Roma 1984.
- POMPONIUSZ MELA *Pomponiusza Meli Chorographia czyli opis kręgu ziemi, nowa
poprawiona redakcja tłumaczenia M. GOLIASA K.T. WIT-
CZAK*, Piotrków Trybunalski 2011.
- PROKOPIUSZ,
O budowlach PROCOPIUS, *Buildings*, with an English Translation by
H.B. DEWING, London–New York 1940.
- PROKOPIUSZ Z CEZAREI, *O budowlach*, przełożył, wstępem,
objaśnieniami i komentarzem opatrzył P.Ł. GROTOWSKI,
Warszawa 2006.
- PROKOPIUSZ,
O wojnach PROCOPIUS, *History of the Wars, Book I and II (The Persians
War)*, with an English Translation by A.B. DEWING, Lon-
don–New York 1914.
- RUY DE CLAVIJO *Ruy de Clavijo, Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales
de Clavijo to the Court of Timur, at Samarcand, A.D. 1403–6*,
translated by C.R. MARKHAM, London 1859.

Bibliografia

- STEFAN Z BIZANCJUM *Stephani Byzantii Ethnica*, vol. IV, II–Y, ed. M. BILLERBECK et A. NEUMANN-HARTMANN, Berolini 2016.
- TACYT, *Dzieje* TACITUS, *The Histories*, with an English Translation by C.H. MOOR, vol. I, books I–III, London 1962.
- TACYT, *Dzieła*, z języka łacińskiego przełożył S. HAMMER, Warszawa 2004.
- TACYT, *Roczniki* TACITUS, *The Annals*, with an English Translation by J. JACKSON, vol. IV, books XIII–XVI, London 1962.
- TACYT, *Dzieła*, z języka łacińskiego przełożył S. HAMMER, Warszawa 2004.
- THEODORO SPANDUGNINO THEODORO SPANDUGNINO, *De la origine deli Imperatori Ottoman*, ed. C.N. SATHAS, [in:] *Documents inedita relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, t. IX, Paris 1890, s. 133–261.
- ZOSYM ZOSIME, *Histoire nouvelle*, t. I, livres I–II, ed. F. PASCHOUD, Paris 2000.

II. Słowniki i leksykony

- ANTONOWICZ-BAUER L., DUBIŃSKI A., *Słownik turecko-polski, polsko-turecki*, Warszawa 1983.
- DA SOMAVERA A., *Tesoro della lingua graeca-volgare ed Italiano, cioe ricchissimo dizionario greco-volgare et italiano*, Parigi 1709.
- DU CANGE Ch., *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Graecitatis*, t. I–II, Lugduni 1688.
- DU CANGE Ch., *Glossarium ad Scriptores Mediae & Infimae Latinitatis. Editio nova aucta pluribus verbis aliorum scritorum a Léopold Favre*, t. I–X, Niort 1886.
- Etymologicum Magnum seu magnum gramaticae*, ed. F. SYLBURGII, Lipsiae 1816.
- Hesychii Alexandrini Lexicon*, ed. I. ALBRETUM, vol. II, E–K, Ienae 1860.
- Ioannis Meursi Glossarium greco-barbarum*, Lugduni Batavorum 1614.
- Jaonnis Zonarae Lexicon*, ed. J.A. TITTMAN, vol. II, Lipsiae 1808.
- JUREWICZ O., *Słownik grecko-polski*, t. I–II, Warszawa 2000.
- KOZŁOWSKA M., *Słownik turecko-polski. Türkçe-Lehçe sözlük*, Warszawa 2009.
- LAMPE G.W.H., *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 2000.
- LIDDELL H.G., SCOTT G., JONES H.S., *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996.
- MIROWICZ A., DULEWICZ I., GREK-PABIS I., MARYNIAK I., *Wielki słownik rosyjsko-polski*, t. I–II, Warszawa–Moskwa 1970.

Bibliografia

- MONTANARI F., *The Brill Dictionary of Ancient Greek*, Leiden–Boston 2015.
- NEGRIS A., *A Dictionary of Modern Greek Proverbs, with an English Translation, Explanatory Remarks, and Philological Illustrations*, Edinburgh 1831.
- The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. KAZHDAN, vol. 1–3, New York–Oxford 1991.
- Słownik grecko-polski*, pod. red. Z. ABRAMOWICZÓWNY, t. III, *Λ–Π*, Warszawa 1962.
- Słownik łacińsko-polski*, pod red. M. PLEZI, t. I–V, Warszawa 1998–1999.
- Słownik pisarzy antycznych*, pod red. A. ŚWIDERKÓWNY, Warszawa 1990.
- SONDEL J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2006.
- SOPHOCLES E.A., *A Glossary of Later and Byzantine Greek*, Cambridge and Boston 1860.
- SOPHOCLES E.A., *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, New York 1975.
- Suidae Lexicon*, ed. A. ADLER, vol. I–V, Leipzig 1928–1938.
- TRAPP E., *Lexicon zur Byzantinische Gräzität besonders der 9.–12. Jahrhunderts*, Bd. I–II, Wien 2001–2017.
- TRAPP E., BEYER H.V., WALTHER R., STRUM-SCHNABL K., KISLINGER E., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, fasc. I–XII, Wien 1976–1994.
- YOUSSEUF R., *Dictionnaire turc-français*, t. I–II, Constantinople 1888.

III. Literatura naukowa

- AFZELIUS P.W., *De Imperio Trapezuntino*, Upsala 1824.
- BABINGER F., *Z dziejów imperium Osmanów. Sultan Mehmed Zdobywca i jego czasy*, przeł. T. ZABŁUDOWSKI, Warszawa 1977.
- BALARD M., *Łaciński Wschód. XI–XV wiek*, przekład W. CERAN, Kraków 2010.
- BRENDEMOEN B., *Greek and Turkish language encounters in Anatolia*, [in:] *Language encounters cross time and space. Studies in language contact*, ed. B. BRENDEMOEN, E. LANZA, E. RYEN, Oslo 1999, s. 353–378.
- BRYER A., *David Komnenos and Saint Eleutherios*, [in:] *Dedicatio, Историко-филологические изыскания*, red. N.Z. VAČNADZE, Tbilisi 2001, s. 39–77.
- BRYER A., *Eclipses and Epithalamy in Fourteenth Century Trebizond*, [in:] *Byzance. Hommage à A. Stratos*, t. II, Athenai 1986, s. 347–352.
- BRYER A., *Greeks and Türkmens: The Pontic Exception*, DOP 29, 1975, s. 113–148.
- BRYER A.A.M., *Rumlar ve Türkmenler, Karadeniz istinası*, çev. M.S. DİNÇEL, M. KEÇİŞ, KID 8, 2014, s. 177–232.
- BRYER A., *The Fate of George Komnenos, Ruler of Trebizond (1266–1280)*, BZ 66, 1973, s. 332–350.

Bibliografia

- BRYER A., WINFIELD D., *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985 (Dumbarton Oaks Studies, 20).
- ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, Μητροπ. Τραπεζούντας, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, ΑΡΟ 4/5, 1933.
- DAŁBROWSKA E., *Deux notes sur la croix appartenant à Manuel Comnène*, CCM 40, 1997, s. 253–259.
- DAŁBROWSKA M., *From Poland to Tenedos. The Project of Using the Teutonic Order in the Fight against the Turks after the Fall of Constantinople*, [in:] *Byzanz und Ostmitteleuropa, 950–1453. Beiträge zu einer Table Ronde des XIX Congress of Byzantine Studies*, Copenhagen 1996, ed. G. PRINZING, M. SALAMON, Wiesbaden 1999, s. 165–176.
- DU CANGE Ch., *Historia byzantina duplici commentario illustrata, prior familias ac stemmata imperatorum Constantinopolitanorum, cum eorundem Augustorum nomismatibus, & aliquot Iconbus...*, Paris 1680.
- DURAND J., *La Vraie Croix de la princesse Palatine au trésor de Notre-Dame de Paris: Observations techniques*, CA 40, 1992, s. 139–146.
- EASTMOND A., *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium. Hagia Sophia and the Empire of Trebizonde*, Aldershot 2004.
- FALLMERAYER J.Ph., *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, München 1827.
- FALLMERAYER J.Ph., *Orginal Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes. Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, München 1846.
- FINLAY G., *The History of Greece from its conquest by the crusaders to its conquest by the Turks and of the Empire of Trebiond 1204–1461*, Edinburgh–London, 1851.
- GRÉGOIRE H., *Les veilleurs de nuit à Trébizonde*, BZ 18, 1909, s. 490–499.
- JANSSENS E., *Trébizonde en Colchide*, Bruxelles 1969.
- JUREWICZ O., *Historia literatury biznatyńskiej. Zarys*, Wrocław 1984.
- JUREWICZ O., *Miasto o pięciu nazwach*, M 18.10, 1963, s. 467–473.
- KACHARAVA D., *Polis Hellenis in the Black Sea Area*, [in:] *Pont-Euxin et Polis. Polis Hellenis et Polis Barbaron. Actes du Xe Symposium de Vani, 23–26 septembre 2002. Hommage à Otar Lordkipanidzé et Pierre Lévêque*, ed. D. KACHARAVA, M. FAUDOT, É. GENY, Besançon 2005, s. 9–31.
- KARAKÖK T., *Trabzon Rum İmparatorluğu Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi*, YEEİPBD 2.1, 2017, s. 1–17.
- КАРПОВ С.П., *История Трапезундской Империи*, Санкт-Петербург 2007.
- КАРПОВ С.П., *Трапезундская империя в византийской исторической литературе XIII–XV вв.*, VV 35, 1973, s. 154–164.
- KING Ch., *Dzieje Morza Czarnego*, przełożyła Z. PIOTROWSKA, Warszawa 2006.
- КОМПА А., *Konstantynopolitańskie zabytki w Stambule*, AUL.FH 87, 2011, s. 123–214.
- KURŠANSKIS M., *Autour des sources géorgiennes de la fondation de l'empire de Trébizonde*, ΑΡΟ 30, 1970/1971, s. 107–116.

Bibliografia

- KURŠANSKIS M., *L'Empire de Trébizonde et la Géorgie*, REB 35, 1977, s. 237–256.
- KURŠANSKIS M., *L'usurpation de Théodora Grande Comnène*, REB 33, 1975, p. 187–210.
- KURŠANSKIS M., *Relations matrimoniales entre Grande Comnène de Trébizonde et princes Géorgiens, Résumé*, BK, 34, 1976, s. 112–127.
- LAIYOU A.E., *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282–1328*, Cambridge Mass. 1972.
- ΛΑΜΠΡΟΣ Σ., *Ἀπάντησις εἰς ἐρώτημα περὶ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Παναρέτου*, NE 6, 1909, s. 284–288.
- LAMPROS S., *Τραπεζουντιακὸν ὠροσκόπιον τοῦ ἔτους 1336*, NE 13, 1916, s. 33–50.
- LAMPSIDIS O., *Le titre ΜΕΓΑΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ ("Grand Comnène")*, B, 37, 1967, s. 114–125.
- ΛΑΜΨΙΔΟΥ Ο., *Μιχαὴλ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν*, ΑΡΟ 22, 1958, s. 5–127.
- MACRIDES R., *What's in the Name „Megas Komnenos”?*, ΑΡΟ 35, 1979, s. 238–245.
- МАКСИМОВА М.И., *Античные города юго-восточного причерноморья. Синопа, Амис, Трапезунт*, Москва–Ленинград 1956.
- MASŁOWSKA-NOWAK A., *Amazonki – greckie źródła literackie do historii mitu*, Wrocław et al. 1990 (Archiwum Filologiczne, 44), s. 5–42.
- MCGING B.C., *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*, Leiden 1986.
- MILLER W., *Trebizonde. The Last Greek Empire*, Amsterdam 1968.
- NICOL D.M., *The Byzantine Lady: Ten Portraits (1250–1500)*, Cambridge 1996.
- NICOL D.M., *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453*, Cambridge 1993.
- OIKONOMIDES N., *St. George of Mangana, Maria Skleraina, and the "Malyj Sion" of Novgorod*, DOP 34/35, 1980/1981, s. 239–245.
- OSTROGORSKI G., *Dzieje Bizancjum*, tłum. H. Evert-Kappesowa et al., Warszawa 1968.
- PSALTES S.B., *Grammatik der Byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1913.
- ROSENQVIST J.O., *Byzantine Trebizonde: A Provincial Literary Landscape*, [in:] *Byzantino-Nordica 2004. Papers presented at the International Symposium of Byzantine studies held on 7–11 May 2004 in Tartu, Estonia*, ed. I. VOLT, J. PÄLL, Tartu 2005, s. 29–51.
- ROSTROPOWICZ J., *Ekskursy geograficzne w „Argonautykach” Apolloniosa z Rodos. Kwestia ich wiarygodności*, Sprawozdania 1993, nr 24, s. 43–51.
- ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ Α.Γ.Κ., ΛΑΜΠΑΚΗΣ Σ., *Γενική βιβλιογραφία περὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Πόντου καὶ τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας*, Ἀθήνα 1992.
- SHUKUROV R., *Between Peace and Hostility: Trebizonde and the Pontic Turkish Periphery in the Fourteenth Century*, MHR 9.1, 1994, s. 20–72.
- ШУКУРОВ Р.М., *Великие Комнины и Восток (1204–1461)*, ред. С.П. КАРПОВ, Санкт-Петербург 2001.
- TALBOT RICE D., *The Church of Haghia Sofia at Trebizond*, Edinburgh 1968.

Bibliografia

- TOUGHER S., *The Eunuch in Byzantine history and society*, London–New York 2008.
- Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego antyku, t. III, red. E. WIPSZYCKA, Warszawa 1999.
- VASILIEV A.A., *The Empire of Trebizonde in History and Literature*, B 15, 1940/1941, s. 316–377.
- VASILIEV A.A., *The Foundation of the Empire of Trebizonde (1204–1222)*, S 11.1, 1936, s. 3–37.
- ZACHARIADOU E.A., *Noms Coumans à Trébizonde*, REB 53, 1995, s. 285–288.
- ZACHARIADOU E.A., *Trebizond and Turks (1352–1402)*, APo 35, 1979, s. 333–358.

IV. Poezja

- KAWAFIS K., *Wiersze i proza*, przełożył i komentarzami opatrzył Z. KUBIAK, Warszawa 2001.
- SIKIRYCKI I., *W stronę Kolchidy*, Łódź 1973.

Indeks osób

A

- Abaga 45
Abulfaradž Grzegorz (Bar Hebreus) 21
Achchesa Ainapaka (Aynabey âhi) 142
Achemenidzi 23
Achpugas Jerzy 131, 159, 160
Afzelius Pehr Wilhelm 64
Akacjusz (metropolita Trapezuntu) 138
Akropolites Jerzy 38
Aksuchina (córką Aksuchosa) 124
Akwila 30
Aleksander (król Gruzji) 52
Aleksander Wielki (Macedoński) 23, 130
Aleksy (syn Bazylego i Ireny z Trapezuntu) 48, 135
Aleksy II (wielmoża krymski) 53, 164
Aleksy I Komnen (ces. bizantyński) 39, 152
Aleksy I Wielki Komnen 37–40, 43, 123, 124
Aleksy II Wielki Komnen 46, 48, 130, 132, 150, 159
Aleksy III Wielki Komnen (Kalojan) 47, 49–51, 69–72, 74, 93, 134–136, 143, 145, 146, 149, 150, 153, 154, 189
Aleksy IV Wielki Komnen 51, 61, 163, 164
Alighieri Dante 56
Alighieri Michał 56
Amirutzes Jerzy 54, 61
Ammian Marcellin 28
Andronik Wielki Komnen (syn Aleksego III Wielkiego Komnena) 159
Andronik I Komnen (Gidos vel Gidon) 43, 44, 124, 164
Andronik II Wielki Komnen 126, 142
Andronik III Wielki Komnen 131, 132
Andronik II Paleolog 127, 128, 130
Andronik III Paleolog 133, 137
Andronikopulos Jan 159
Andrzej (apostoł) 29, 30, 141
Angelosowie 39, 40, 164
Anna, córka Filantropenosa 164
Anna Anachutlu 48, 49, 66, 137, 139
Anna Komnena (córka Aleksego III Wielkiego Komnena) 70
Ariarates 23
Arrian Flawiusz 21, 25–27
Asklepios 27
Atanazy 34, 58
Auturajmes (Abdurrâhim) 134
Azachutlu Michał 131

B

Bagratydzi 39
 Bagrat V Wielki 50, 70, 71, 156, 160
 Barnaba (mnich) 150
 Barnaba (metropolita) 154
 Bazyli I 33
 Bazyli II Bułgarobójca 34, 56, 145
 Bazyli (syn Aleksego III Wielkiego Komnena) 149
 Bazyli (syn Manuela Wielkiego Komnena) 162
 Bazyli Wielki Komnen 48, 49, 59, 60, 64, 132–135, 141, 143, 146, 149, 150, 163
 Bessarion 21, 38, 39, 54, 55, 60–62, 65, 131
 Brankovic Jerzego 51
 Bryer Anthony 74, 81, 82, 89

C

Chalkokondyles Laonik 38, 64
 Chioniades Jerzy 58, 130
 Cihanşah 51
 Clavijo Ruy de 51, 55, 56
 Choniates Nicetas 35, 37, 39, 42, 43, 64, 123, 124
 Chotzialatifes (Hoca Lâtif z Bajburtu) 149–151
 Chryzokokkes Jerzy 60, 130
 Chumnos Nicefor 46, 130
 Chupakas Bazyli (Scholaris) 146, 149
 Czachruchadze (poeta gruziński) 123

D

Dabates 35
 Daknopines Stefan 154

Dawid (postać biblijna) 130
 Dawid IV Budowniczy 123, 128
 Dawid V Ulu 128
 Dawid VI Narin 46
 Dawid IX 50, 159, 160
 Dawid (despota; ostatni władca Trapezuntu) 53, 54, 61, 63, 164
 Dawid (Wielki) Komnen 37–44, 123, 124
 Dawid (syn Bagra V i Anny Wielkiej Komneny) 163
 Dionizos 27
 Długosz Jan 141
 Dolinos 136
 Doranites Jan 138, 140
 Dornites Jerzy 136
 Doranites Konstantyn 49, 67, 135, 138, 140, 144, 145
 Doranites (Pileles) Teodor 144, 145
 Du Cange Charles 63, 64, 78, 80, 83, 86
 Dukajna Teodora 127
 Dżageli Bega / Dżakeli Bek (*Pekaj z Iberii*) 47, 130, 131, 160
 Dżalaleddin Magobird (Cäläletdin) 44

E

Epifanisz 29
 Eudocja (córka Aleksego II Wielkiego Komnena) 148
 Eudocja (córka Aleksego III Wielkiego Komnena) 161, 163
 Eugenikos Jan 18, 21, 55, 61
 Eugenikos Marek 61
 Eugeniusz Św. 30, 31, 34, 56–59, 61, 134, 135, 143, 145, 154

Eumenes z Kardii 23
Eurypides 76
Euzebiusz z Cezarei 21

F

Fallmerayer Jakob Philipp 64, 65, 136
Fareddin Kutluğ Beg (*Chutlupek*) 50, 70, 146, 149, 153, 155
Farnaces II 24
Filantropenos 163, 164
Filezjos 26, 27
Filoteusz (patriarcha Konstantynopola) 153
Finlay G. 124, 125
Fokas (święty) 60, 151, 163

G

Gabras Konstantyn 35
Gabras Teodor 34, 35
Glitziasthlanes (Kılıç Arslan) 157
Grégoire Henri 127
Gregoras Nicefor 15, 48
Grzegorz X (papież) 128
Gulchan Chatun (*Kulkanchat*) (Eudicja) 50, 71, 160, 163
Gureles 71, 158

H

Hadrian 25, 28
Hermolaos 22
Hezychiusz z Aleksandrii 83
Henryk III król Kastylii 51
Herakliusz 33
Heraklonas 33
Hermes 26, 27

Hulagu 45
Hygieja 27

I

Ibn al-Athir 43
Ibn Bibi 44
Ibrahim Haçi Emir (*Chatzymyris*) 50, 69, 149, 151, 162
Ilchanidzi 58, 126
Irena z Trapezuntu 48, 49, 69, 133, 135, 143, 146, 150, 159, 162
Ireneusz (bp. Trapezuntu) 32

J

Jan (megaduks, eunuch) 132, 133, 136, 139
Jan I Tzymiskes 34
Jan II Komnen 35
Jan III Watatzes 141
Jan V Paleolog 69, 145, 149, 153, 159
Jan I Wielki Komnen (Aksuchos) 44, 124, 125, 127
Jan II Wielki Komnen (Kalojan) 45, 58, 85, 126, 127, 150
Jan III Wielki Komnen 49, 138
Jan IV Wielki Komnen 52, 53
Jan VI Kantakuzen (Jozafat) 49, 69, 133, 145, 153, 157
Jan XIV Kalekas (patriarcha Konstantynopola) 135
Jan XXII (papież) 147
Jan Laskarys 127
Jan Italos 124
Janssens Emile 32
Jerzy (metropolita Trapezuntu) 135

- Jerzy III (ojciec królowej Tamary) 123
 Jerzy Wielki Komnen 45, 46, 92, 126–128
 Joannicjusz (Joannikios) 44, 125, 127
 Joinville Jan de 125, 126
Jurewicz Oktawiusz 13, 75, 81
 Justynian 31, 32, 77
- K**
- Kabazytes Jan 68, 140, 142, 144, 147–149
 Kabazytes Leon 140
 Kabazytesowie 50, 53, 135, 153
 Kaj Chusrau I 43
 Kaj-Kā'ūs I 43
 Kaj Kubad I 44
 Kalikst (Kallistos) I (patriarcha Konstantynopola) 69, 153
 Kalojan (syn Bazylego) patrz Aleksy III Wielki Komnen
 Kamachenos 135
 Kandyd 30
 Kantakuzen Nicefor 145
 Kantakuzena Helena 164
 Kantakuzena Teodora 61
 Kara İllük 50
 Karol Andegaweński 128
Karpow Siergiej 40, 41, 60, 68, 74, 75, 76, 84, 89, 129, 160
Kawafis Konstandinos 53
King Charles 54
 Komnen Andronik 39, 123
 Komnen Izaak (sebastokrator) 39, 132, 144
 Komnena Anna 34, 127
- Komnen Manuel (sebastokrator, ojciec Aleksego I Wielkiego Komnena) 37, 39, 123
 Konstantyn Wielki 30, 123, 130
 Konstantyn VII Porfirogeneta 21, 33
 Konstantyn IX Monomach 129
 Konstantyn XI 52
 Korbulon Domicjusz 24
Kriaras E. 83, 86–89
 Ksenites 144
 Ksenofont z Aten 17, 20–23, 25, 60
 Kserkses 23
 Ksyfilinos Jan 34, 59
 Ksylaloe Anna 126
 Krytobulos Michał 38, 61
 Küçdoğan (*Kustuganes*) 47, 130
Kuršanskis Michel 40, 42, 124, 126
- L**
- Lampe G.* 78, 86
Lampros Spiridon 73
Lampsides Odyseas 13, 14, 66, 71, 72, 80, 81, 84, 86, 89, 93
 Laskarysowie 42
 Lazaropulos Józef (Jan) 59, 129, 130, 159
 Leon III Izauryjczyk 33
 Leontostetos Jan 149, 150
 Libanios 61
 Libadenos Andrzej 48, 60
 Likaon 22
 Ludwik IX (króla Francji) 126
 Lukites Konstantyn 59, 130

M

Machmat Ejkeptaris 142
 Malik Szach 35, 43, 44
 Manuel I Komnen 36
 Manuel I Wielki Komnen 44, 45, 125, 126, 129, 133, 156
 Manuel II Wielki Komnen 48, 132, 142
 Manuel III Wielki Komnen 50, 51, 72, 154, 159, 160, 162, 163
 Maria z Gocji 53, 14
 Maria Wielka Komnena (siostra Aleksego) 50, 146, 149, 155
 Maria Wielka Komnena (cóрка Aleksego IV Wielkiego Komnena) 51, 52, 61
 Martyna 33
 Maurycjusz 32
 Mehmed II 54
 Mezmomatesowie 135
 Mezmomates Grzegorz 138, 140, 147
 Mezmomates Jerzy 49, 140
 Mezmomates Michał 49, 138, 141
 Melik 91, 124
 Michał VIII Paleolog 45, 46, 79, 127, 128, 158
 Michał Syryjczyk 21
 Michał Wielki Komnen 49, 139, 140, 147
 Mikołaj IV (papież) 46
 Mitra 30, 134
 Mitrydates VI Eupator 23, 24
Mommsen Theodor 65
 Montaldo Leonardo de (*Temuntato*) 69, 153

Mu'in al-Dīn (Muğith al-Din Tuğriṣah),
 patrz Melik

Murad II 52

Muzalon Jerzy 135

N

Nemezis 27

Nicefor II Fokas 34

Nifon Pterygionites (metropolita Trapezuntu) 50, 153, 154

Nil z Kalabrii 124

Nystazopoulou-Pélékidou Maria 44

O

Oikonomides Nikolaos 152

Oktawian August 24

P

Paleolog Michał (despota) 159

Paleolog Komnen Michał 141

Paleolog Nicefor 36

Paleologina Eudocja 127, 128, 130

Paleologina Irena 48, 133, 135, 138

Paleologina Helena 159

Paleologowie 127, 160

Pampukes Jordanes 73

Pomponiusz Mela z Tingentery 24

Panaretos Konstantyn 71, 73, 156

Panaretos Michał 40, 43, 66–70, 72–77, 80, 85, 88, 92, 93, 124, 126, 128, 129, 131, 133, 135, 139

Panaretos Roman 70, 73, 156

Panaretos Teodor 73

- Pankracjusz Pankracjan, zob. Bagrad V
- Papadopoulos 46, 127
- Papadopoulos Anthimos A.* 76
- Pariames* (Bajram-beg) 131, 132
- Pauzanasz 21, 22
- Platon 76
- Pliniusz Starszy 80
- Polibiusz 65
- Pompejusz Gnejusz 24
- Posdoganes* (Boz Doğan) 142
- Prokopiusz z Cezarei 31, 32, 145
- Pseudo-Kodynos 132, 133, 140, 152
- R**
- Roman (syn Konstantyna VII) 33
- Rosenqvist Jan Olof* 60, 65, 73, 74, 75, 76, 124
- Rufus Kwintus Kurcjusz 23
- Rustam 134
- Rustaweli Szota 123
- Rusudan (siostra Tamary) 40
- Rusudan z Iberii 129
- S**
- Sampson Michał (Samson) 143, 144, 147
- Samson 130
- Sasanidzi 28, 125
- Sargale 139
- Scholaris (admirał) 164
- Scholaris Bazyli, patrz Chupaks Bazyli
- Scholaris Jerzy 50, 66, 69, 152, 153
- Scholaris Nicetas 49, 138–141, 143, 144, 146, 147, 150
- Scholariosowie 135
- Sebastos (wielki stratopedarcha) 135
- Serapis 27
- Sfrantzes Jerzy 52
- Sichasanes* (Hasan-i Küçük Şeih) 134
- Sofroniusz (mnich) 150
- Sophocles Evangelinos A.* 73, 83, 85, 86, 89, 131
- Spandunes Teodor 164
- Spinula Ntzianotes (Spinola Gianotti) 154
- Stefan Sguropulos 60
- Stefan z Aten 57
- Stefan z Bizancjum 21, 22
- Sulamampek* (Süleymân Haçi Emiroğlu) 162
- Symeon Metafrastes 29
- Syrykajna Irena 45, 126, 133
- Szukurow Rustam* 50, 84, 89, 125, 136, 160
- T**
- Tacyt 24
- Tafel Gottlieb Lukas Friedrich* 63, 82
- Tafur Pero 56
- Tamara 37, 40, 123
- Tamerlan (Timur) (*Tamurlankes*) 51, 154, 162
- Taronita Grzegorz 35
- Taronites Michał 152
- Tatzatines* (Tagëddin / Taceddin) 152
- Teodor I Laskarys 38, 43, 44
- Teodor II 135
- Teodor Prodromos 57, 78, 129
- Teodora (cóрка Jana IV) 52, 53
- Teodora Wielka Komnena (cóрка Manuela I) 129

Indeks osób

Teodora Wielka Komnena (siostra Alek-
sego) 46, 50

Teodozjusz (metropolita Trapezuntu)
157, 160

Turales (Turalipek) – Turali Bey, Tur ‘Ali
142, 146, 153

Tyche 27

Tychikos 57

Tyrydates 24

Tzampas 133

Tzanichites (archont) 135, 136

Tzanichites (Pikernes) Jan 146

Tzanichites Michał 142

Tzanichites Stefan 141

Tzatzintzajos Lekes 132, 133

U

Uzun Hasan 52, 53, 54

W

Walerian 30

Wasiliew Aleksandr A. 40, 65

Wielcy Komnenowie 36, 42, 46, 47, 51,
54, 64, 66, 79, 145

Wincenty z Beauvais 44

Wittek P. 127

Z

Zonaras Jan 35

Zosym 28

Indeks nazw geograficznych i etnicznych

A

Abazgia (Abchazja) 155
Abazgowie 155
Achantakas (Ahanda?) 70, 155
Adrianopol 145, 152
Alpy 16
Alpy Pontyjskie 15
Amaseja 31
Amastris 28, 37, 54
Amida (Diyarbakir) 136
Amisos 24, 29, 43, 129, 143
Anatolia 162
Anatolijska Wyżyna 34
Andy 16
Aranioci 156
Argyria 16
Arkadia 22
Armenia 20, 31, 32, 150
Armeniakon 33
Asomatos (Hamisköy) 132
Asparos 15
Atos Góra 34, 50, 58, 123, 157
Azja 18, 21
Azja Centralna 19

Azja Mniejsza 34, 52, 134

Azja Środkowa 45

B

Bajburt 16, 34, 50, 42, 150
Batys (Batumi) 158
Batumi 71
Bitynia 28
Bizancjum 11, 12, 33–35, 39, 42, 48, 64,
69, 71, 88, 123, 135, 140, 141, 157
Bosfor 41, 71
Bosfor Kimeryjski 28

C

Cesarstwo Rzymskie 25
Cesarstwo Trapezunckie 11, 12, 14, 36,
38, 41, 42, 46–49, 59, 61, 62, 63, 65,
73, 75, 76, 88, 123, 130, 142
Chalibia 16, 20, 43, 46, 47, 69, 129, 131,
149, 151, 162
Chaldia 33, 34, 35, 68, 82, 146–1497, 152,
156, 157, 159, 162
Chasdenicha (dziś Gizenica, Yukarı
Chortokopin, Hortokobubala) 151

Cherson 43

Chersonez 132

Cheriana 68, 142, 147, 158

Czarne Morze (Gościnne) 16, 18–20, 22,

23, 24, 39, 70, 130, 131, 138, 143, 144,

151, 155, 160–162

D

Dikaisimon 149

Dryona 171

E

Erzinkam (Erzincan) 142, 151

Erzurum 45, 124, 142

Europa 19, 56, 85, 141, 162

F

Fazis 38

Fianoe 70, 155

Filabonites 16, 142, 161

G

Galata 152

Gantopedin 70, 155

Genua 47, 52, 85, 128

Gocja 43, 53, 164

Goci 28

Golacha (dziś Bahçelik / Çolaşana) 146,

151, 157, 159

Gonia 160

Grecja 19, 157

Grecy 19, 20, 22, 23, 53, 56, 128, 143, 161

H

Herakleja Pontyjska 37, 38

Himalaje 16

I

Iberia 37, 47, 50, 123, 128–130, 159,
162, 163

Iberowie 38, 155

Imbros 61

Iran 126

J

Jazonia (przylądek Jazona, dziś Yason
Burnu, Cape Jason) 19, 141, 148

Justynianopol 32

K

Kaffa (dziś Teodozja) 141–143, 152

Kamachena 32

Kapadocja 15, 23, 28

Kaukaz 231

Kechrina (Kenchrina) dziś Kalecik
Hisarüstü 143, 144, 146, 147

Kerasunt 19, 23, 24, 30, 32, 37, 41, 47,
68, 69, 72, 130, 141, 143, 146–148,
151, 153, 156, 161

Kolchida 15, 123

Kolchowie 20, 22

Koloneja (Şebinkarahisar) 33

Konstantynopol 19, 34, 37, 39–41, 45–49,
52, 53, 57–61, 63, 66, 69–71, 78, 80, 123,
127, 128, 132, 133, 135, 137, 141, 145,
147, 149, 152–154, 156, 157–159, 163

Kordyle (dziś Akçakale) 151

Korynt 61

Kotyra 19, 23, 37

Kotzauta (dziś Sumakale [?]) 161

Kreta 61

Krym 53, 142, 147, 164

L

Lacharna (Larachna) 151, 156

Lazyka 22, 29, 37, 48, 56, 70–72, 137,
155, 158, 160

Lazowie 48, 49, 137, 138

Limnia 37, 50, 67, 68, 129, 136–139, 145,
147, 148, 150, 156, 157, 161, 162

M

Makrajgialos 70, 72, 155, 160

Manzikert 34

Marmara 70, 155

Matzuka 50, 149, 151, 155, 162

Mezochaldia (dziś Kouazi, Kovanskale,
względnie Torul, Keçikayakale) 152

N

Nikea (Nicea) 123

Nikomedia 43

Nikopol 32

Niksar (Neocezarea) 72, 152

O

Ofis 19

Ojnajon 19, 37, 43, 49, 123, 129, 138, 141,
148, 149, 161

Ojzenis 22

Osmanowie 52, 54, 133, 154

P

Paflagonia 15, 23, 37, 38, 123

Paleomatzuka 50, 132, 149

Parcharis 48, 67, 136, 148, 155–157

Peloponez 21, 52, 145

Persja 19, 30, 58, 125, 163

Persowie 22, 23, 31, 33

Petroman 161

Pityos 28

Polemonion 28

Pont 12, 15–17, 20, 21, 22–26, 28, 31,
33, 35, 37, 39, 41, 50, 60, 73

Pontyjskie Góry 15, 16

Pyksites (rzeka) 56

R

Rizajon 19, 32

Rize 32

Rzeka św. Grzegorza 153

Rzeka św. Merkuriusza (lub przełęcz)
70, 155

Rzym 24, 27, 74

Rzymianie 32, 37, 42, 87, 126, 137, 145,
159, 161, 162

S

Samsun, patrz Amisos

Sorogajna (dziś Soruyana lub Yalınka-
vak) 147

Spelia (dziś Ispela) 70, 155

Stlabopiasies 161, 162

Sumela 50, 69, 74, 150, 153, 154

Sulchation (Sulchat – Stary Krym) 147

Symilika 161

- Synopa 16, 19, 22–24, 28, 37, 41, 43, 45, 89, 123, 126, 131, 148, 152
Synopejczycy 20
Syrmenon 162
- T**
Taurezjos 45, 126
Tebryz 45, 126
Teodoro (księstwo) 53, 164
Tesalonika 63, 157
Terme (Themiskyra) 15
Tios 28
Turcy z Amidy 48, 136
Turcy Seldżuci 34, 43, 124, 127
- Turkmeni 45–47, 50, 52, 90, 136, 142, 146
Trapezunt *passim*
Trikomia 162
Trypolis 19, 143, 144, 147, 161
Tyflis 41, 159, 163
Tygrys 136
Tzanicha (Canca) 16, 146
Tzanowie 31, 49
Tziapnidowie Çepni 142, 161
- W**
Wenecja 47, 65, 85, 94, 128
Wzgórze (Góra) Mitry (Mintrion) (Boztepe) 30, 55, 56, 130, 134, 139, 152, 159

Summary

Michael Panaretos, *Trapezuntine Chronicle*, translation, historical and philological commentary by Marcin Cyrulski

In April of 1204 on south-eastern frontier of the Byzantine domain by the Black Sea a new state was formed. For the grandchildren of Andronikos Komnenos, the last Byzantine emperor from that dynasty, Alexios and David, the way to reclaim the throne in Constantinople led through Trebizond. However, instead of recovering the Byzantine throne, the scions of Komnenos founded a new empire – the Trapezuntine Empire. This new Pontic state survived more than 250 years.

This long history is presented by the *Trapezuntine Chronicle* of Michael Panaretos. This short work (of only 20 pages in Odysseas Lampsidis edition) contains, often very laconic, descriptions of the reigns of nearly all of Grand Komnenoi ruling in Trebizond. It is, up to this date, the most important source on the history of the empire. This work is being researched constantly since its discovery nearly 200 years ago to this day. The interest in the chronicle can be exemplified by two new translations: Russian and English (both from 2019). This translation is the first one into the Polish language.

Summary

The historian might, and often does feel a great insufficiency, as the *Trapezuntine Chronicle* presents, often in few words, the reigns of the emperors. The author dedicated the most of his work to the reign of Alexios III the Grand Komnenos, on whose court he stayed and wrote. The work of Michael Panaretos remains however, up to this point, the most important source on the history of the Trapezuntine Empire. It provides valuable information not only to the Byzantinists and the researchers of the history of Trebizond, but is also an indispensable source on the history of the Turkish tribes – as it mentions the course of the wars and alliances with the Turkish leaders.

The Polish translation was provided with an introduction that describes the history of the city (since its foundation) and the empire under the reign of the Grand Komnenoi (since the fall of the empire in 1461). In addition, the work includes the commentary that presents the language of the chronicle. It is an interesting issue, as the author – Michael Panaretos – wrote in quite an ‘exotic’ Greek, which constitutes therefore an interesting research topic. The translation includes a number of essential footnotes that, as far as it is possible, complement the laconic account of the *Trapezuntine Chronicle*.

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

